

ВЕСТНИК НИМСИ
НАУЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

SRMSI BULLETIN
SCIENTIFIC-INFORMATION JOURNAL

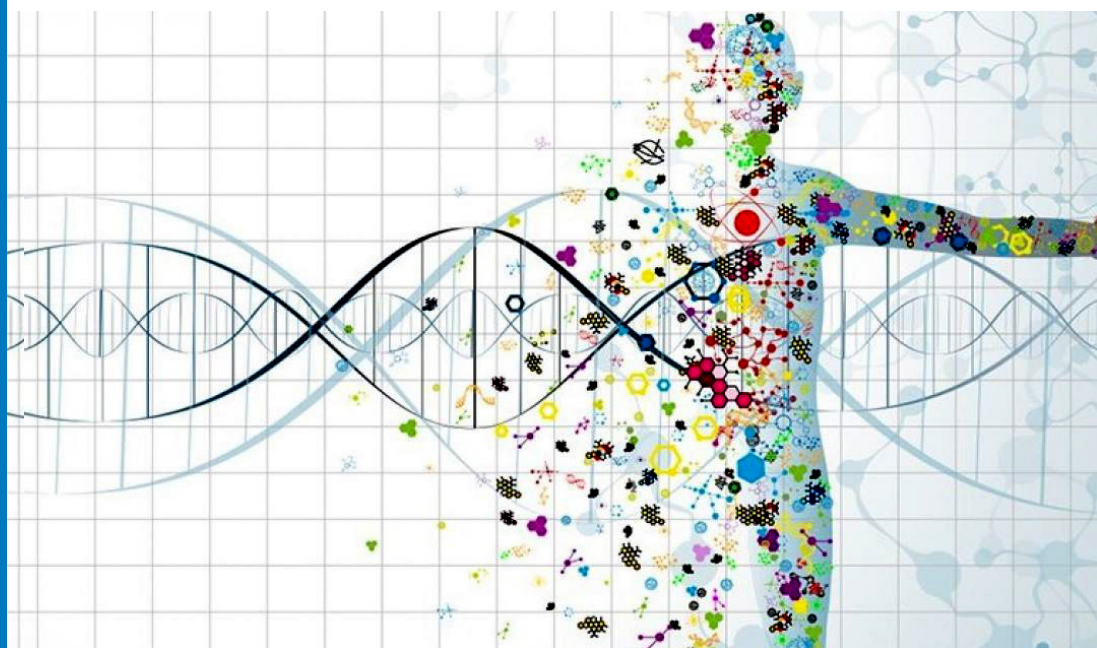

ISSN 1694-8300 (*print*)
ISSN 1694-8351 (*online*)

ИИМСИ ЖАРЧЫСЫ

илимий-маалыматтык журналы

<http://nimsi.kg>

№1 2021

ВЕСТНИК НИМСИ
НАУЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

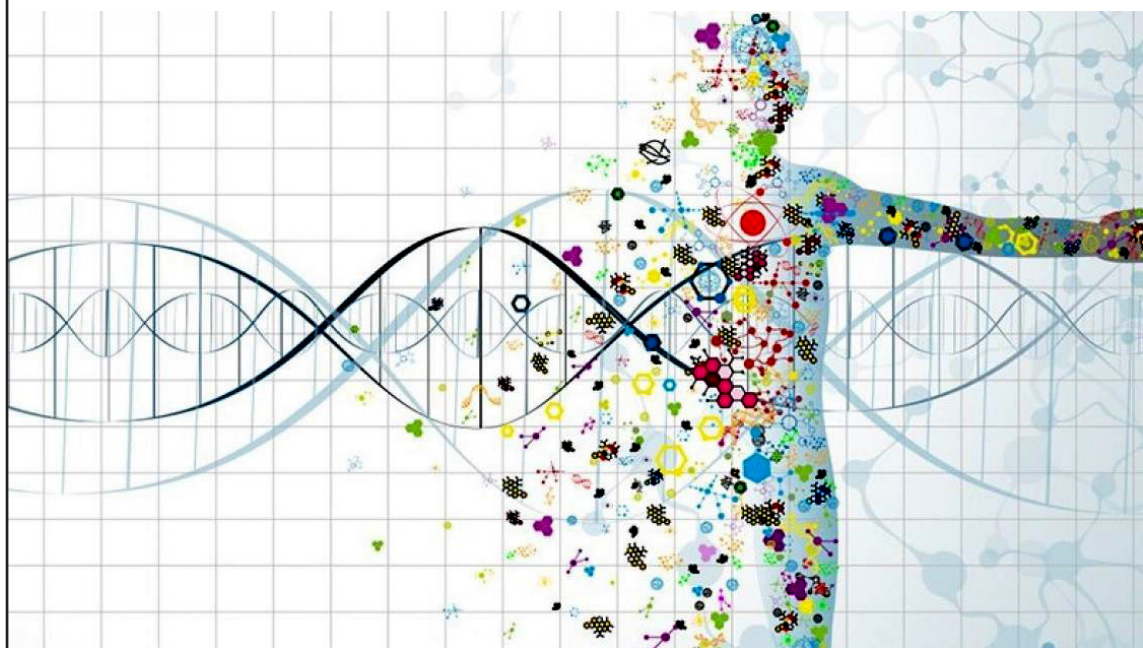
SRMSI BULLETIN
SCIENTIFIC-INFORMATION JOURNAL

ISSN 1694-8300 (*print*)
ISSN 1694-8351 (*online*)

НИМСИ ЖАРЧЫСЫ

илимий-маалыматтык журналы

<http://nimsi.kg>

№1 2021

ISSN 1694-8300 (басма)
ISSN 1694-8351 (элект.)

**ММКнын
ЮШТУРУУЧУСУ**
Илимий-изилдөө
медициналык-социалдык
институту

Кыргыз Республикасынын
Юстиция министрлигинин
Жалал-Абад
областык юстиция
башкармалыгынан
каттоодон өткөн.

ММКны каттоо жөнүндө
күбөлүк №10235
2020-жылдын 20-августу

**РЕДАКЦИЯНЫН
ДАРЕГИ**
Кыргыз Республикасы,
Жалал-Абад ш.,
Ленин көчөсү 174.
720900

E-mail:
vestnik.nimsi@mail.ru
web: www.nimsi.kg

Тел.: +996 3722 52588
Факс: +996 3722 52588

Мезгилдүүлүгү:
Жылына эки жолу

**Макаланын мазмунуна
жана тууралыгына
автор жоопкерчиликтүү
болот.**

ИЛИМИЙ-ИЗИЛДӨӨ МЕДИЦИНАЛЫК- СОЦИАЛДЫК ИНСТИТУТУ

ИИМСИ ЖАРЧЫСЫ
илимий-маалыматтык журналы

РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯ

Анарбекова В.Э.	тарых илим. канд.
Арынбаев Ж.Т.	экон. илим. канд., доц.
Ахмедов Э.Ш.	медицинанын PhD д-ру
Бегалиев Ш.С.	фарм. илим. канд.
Ботиров М.Т.	мед. илим. д-ру, проф., Фергана, Өзбекстан
Жуманалиева М.Б.	медицинанын PhD д-ру
Икрамов А.Ф.	мед. илим. д-ру, проф., Андижан, Өзбекстан
Канетова Д.Э.	физ.-мат. илим. канд.
Кененсариев Т.	тарых илим. д-ру, проф.
Мухаммад Ш.Ш.	медицинанын PhD д-ру
Нарбаев М.Р.	физ.-мат. илим. канд. (жооптуу катчы)
Норматова Ш.А.	мед. илим. д-ру, проф., Фергана, Өзбекстан
Орозбаева Ж.М.	биол. илим. канд., доц.
Орозов Р.Н.	тех. илим. канд., доц.
Расулов Х.А.	мед. илим. д-ру, проф., Ташкент, Өзбекстан
Сулайманов Ш.А.	мед. илим. д-ру, проф.
Тампагаров К.Б.	физ.-мат. илим. д-ру. (башкы редактор)
Устенова Г.О.	фарм. илим. д-ру, проф., Алма-Ата, Казакстан
Шатманов С.Т.	мед. илим. д-ру, проф.

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ МЕДИКО-СОЦИАЛЬНЫЙ ИНСТИТУТ

ВЕСТНИК НИМСИ
научно-информационный журнал

ISSN 1694-8300 (печат.)
ISSN 1694-8351 (элек.)

УЧРЕДИТЕЛЬ СМИ

Научно-
исследовательский
медико-социальный
институт

Зарегистрирован
в управлении юстиции
Жалал-Абадской области
министерства Юстиции
Кыргызской Республики

Свидетельство о
регистрации СМИ
**регистрационный
№10235**
20-августа 2020 года

АДРЕС РЕДАКЦИИ
720900, Кыргызская
Республика,
г. Жалал-Абад,
ул. Ленина, 174

E-mail:
vestnik.nimsi@mail.ru
web: www.nimsi.kg

Тел.: +996 3722 52588
Факс: +996 3722 52588

Периодичность:
Два раза в год

**Ответственность
за содержание и
достоверность статьи
несут авторы.**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Анарбекова В.Э.	канд. истор. наук
Арынбаев Ж.Т.	канд. экон. наук., доц.
Ахмедов Э.Ш.	д-р PhD медицины
Бегалиев Ш.С.	канд. фарм.наук
Ботиров М.Т.	д-р мед.наук, проф., Фергана, Узбекистан
Жуманалиева М.Б.	д-р PhD медицины
Икрамов А.Ф.	д-р мед.наук, проф., Андижан, Узбекистан
Канетова Д.Э.	канд. физ.-мат. наук
Кененсариев Т.	д-р истор. наук, проф.
Мухаммад Ш.Ш.	д-р PhD медицины
Нарбаев М.Р.	канд. физ.-мат. наук (ответственный секретарь)
Норматова Ш.А.	д-р мед.наук, проф., Фергана, Узбекистан
Орозбаева Ж.М.	канд. биол. наук., доц.
Орозов Р.Н.	канд. тех. наук., доц.
Расулов Х.А.	д-р мед.наук, проф., Ташкент, Узбекистан
Сулайманов Ш.А.	д-р мед. наук, проф.
Тампагаров К.Б.	д-р физ.-мат. наук (главный редактор)
Устенова Г.О.	д-р фарм. наук, проф., Алма-Ата, Казахстан
Шатманов С.Т.	д-р мед. наук, проф.

ISSN 1694-8300 (*print*)
ISSN 1694-8351 (*online*)

**MASS MEDIA
FOUNDER**

Scientific-Research
Medical-Social
Institute

Registered in the
Department of Justice of the
Jalal-Abad Region of the
ministry of Justice of the
Kyrgyz Republic

Mass media registration
certificate **registration**
No.10235 20-August 2020

EDITORIAL ADDRESS

Кыргыз Республикасы,
720900,
Kyrgyz Republic,
Jalal-Abad city,
Lenin str. 174

E-mail:
vestnik.nimsi@mail.ru
web: www.nimsi.kg

Phone: +996 3722 52588

Fax: +996 3722 52588

Frequency:
Twice a year

**Responsibility for the
content and reliability of
articles lies with
authors**

**SCIENTIFIC-RESEARCH
MEDICAL-SOCIAL INSTITUTE**

**SRMSI BULLETIN
Scientific Information Journal**

EDITORIAL BOARD

Anarbekova V.E.	cand. hist. sciences
Arynbaev Zh.T.	cand. econom. sciences., docent
Akhmedov E.Sh.	PhD in Medicine
Begaliev Sh.S.	cand. pharmacy sciences
Botirov M.T.	Dr. med. sciences, prof., Fergana, Uzbekistan
Zhumanalieva M.B.	PhD in Medicine
Ikramov A.F.	Dr. med. sciences, prof., Andijan, Uzbekistan
Kanetova D.E.	cand. phys.-math. sciences
Kenensariyev T.	Dr. history sciences, prof.
Muhammad Sh.Sh.	PhD of Medicine
Narbaev M.R.	cand. phys.-math. sciences (executive secretary)
Normatova Sh.A.	Dr. med. sciences, prof., Fergana, Uzbekistan
Orozbaeva Zh.M.	cand. biol. sciences., docent
Orozov R.N.	cand. those. sciences., docent
Rasulov H.A.	Dr. med. sciences, prof., Tashkent, Uzbekistan
Sulaimanov Sh.A.	Dr. med. sciences, prof.
Tampagarov K.B.	Dr. phys.-math. sciences (editor-in-chief)
Ustenova G.O.	Dr. pharm. sciences, prof., Alma-Ata, Kazakhstan
Shatmanov S.T.	Dr. med. sciences, prof.

М А З М У Н У

Р. М. Абдуллаев, М. Д. Сайдалиев, М. Ш. Садыков ЖАШ МУУНДАРДЫ БЫМАНДУУЛУККА ТАРБИЯЛООДО ХАДИСТЕРДИН РОЛУ	14
Абдуллаева М.Д., Адышева А., Калыкова Г.С. НООКАТ ЖАНА ТАШ-КӨМҮР КЕНДЕРИНИН ОТКО ЧЫДАМДУУ ТОПУРАКТАРЫНАН КЕРАМИКАЛЫК МАССАЛАРДЫ ДАЯРДОО ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯЛЫК КАСИЕТТЕРИН ИЗИЛДӨӨ	20
Абдыкаарова А.Т. УНДАН ЖАСАЛГАН КОНДИТЕР АЗЫКТАРЫ МЕНЕН НАН-БУЛОЧКА ӨНДҮРҮШҮНДӨ КАРА БУУДАЙ УНУН КОЛДОНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	25
Адышева А., Калыкова Г.С. ПЕКТИН ЗАТТАРЫН АЛУУ ЖАНА АЛАРДЫН ФИЗИОЛОГИЯЛЫК, БИОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ.	32
Ажиматова Н.М., Сыдыкова У.А. АЗЫРКЫ УЧУРДА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КАЛКТЫН ЖАШОО ДЕҢГЭЭЛИ, ЖУМУШСУЗДУК ЖАНА ЖУМУШ ОРУНДАРЫН ТҮЗҮҮ	38
Ажиматова Н.М., Сыдыкова У.А. КИЧИНЕ ЖАНА ОРТО БИЗНЕСТЕГИ ИНВЕСТИЦИЯНЫН КЫЙЫНЧЫЛЫКТАРЫ ЖАНА ИНВЕСТИЦИЯНЫ ТАРТУУ ЖОЛДОРУ.	45
Айдаркулов К.А., Анарбекова В.Э. ҮҢКҮР-ТАШ ЖАНА ЧИЙИМ-ТАШ СҮРӨТ ЭСТЕЛИКТЕРИ	51
Анарбекова В.Э. АКСЫЙНАТТЫН КОШОГУНДАГЫ МЕДЕТ ДАТКА	55
Базарбаева М.С. КОММУНИКАЦИЯ ЖАНА МАДАНИЯТ – БУЛ АДАМДЫН ӨНҮГҮШҮНҮН КОНТЕКСТИ КАТАРЫ	60
Бегалиев Ш.С. , Орозбаева Ж.М. ЙОД ЖЕТИШПЕГЕН ООРУУЛАР ЖАНА АЛАРДЫН АЛДЫН АЛУУ	64
Досалиева М.М. БАЛАДА УЛУТТУК АҢ СЕЗИМДИ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН АЙРЫМ ЫКМАЛАРЫ	69
Дөөлөтбекова Г.С. ТҮРК ТИЛИНДЕГИ СӨЗ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР	75
Жуманалиева М.Б., Сулайманов Ш.А., Муратова Ж.К. ЖАШ БАЛДАР АРАСЫНДА БРОНХИАЛДЫК АСТМАНЫН ӨНҮГҮШҮНДӨ ТОБОКЕЛДИК ФАКТОРЛОРДУН РОЛУ	82
Жунусов Н.С. ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖАҢГАК МӨМӨ ТОКОЙЛОРУНУН ЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ ЖАНА АЛАРДЫ САКТОО	86

Канназарова Б.У., Худайназарова Ю.Б. КӨП ТИЛДҮҮ, КӨП МАДАНИЯТТУУ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЗАРЫЛДЫГЫ	90
Кененсариев Т. “МАНАС” ЭПОСУНУН ЖАЛПЫ СЮЖЕТИНДЕ КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНЫН ЧАГЫЛЫШЫ.	94
Кочкорбаева Л.С. АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДА ЗАМАНБАП ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ.	100
Кыдыралиев С.К., Райымкул уулу Жакшылык ТОО СУУЛАРЫНАН АЛТЫН КОНЦЕНТРАТТАРЫН БӨЛҮП АЛУУ ЖОЛДОРУ	105
Мананова М.К., Азимханова Б.Б., Устенова Г.О. КЕҢ ЖАЛБЫРАКТУУ КЛОПОВНИКТИН (LERICIDIUM LATIFOLIUM L.) УЛЬТРА ҮНДҮҮ ЭКСТРАКЦИЯСЫНА ТИЙГИЗГЕН НЕГИЗГИ ФАКТОРЛОРУ	110
Мехмет Озерен КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНИН ОРТОСУНДАГЫ “ТЕКТЕШ ЖАЛГАНЧЫ” ЭКВИВАЛЕНТТИК СӨЗДӨР.	116
Мырзабаева Н.С. ЭЛДИК МЕДИЦИНА ЖАНА АНЫН МАНАС ЭПОСУНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.	123
Надырбаева К.Ө. ЭКОЛОГИЯЛЫК ТАЗА СУУСУНДУК – КЫЛЫМ КАРЫТКАН КЫРГЫЗ КЫМЫЗЫ	131
Нажмиддинов А.Р. ПАНДЕМИЯ УЧУРУНДА ӨЗБЕКИСТАН МАМЛЕКЕТИНДЕ АРАЛЫКТАН ОКУТУУ	137
Ногойбаев М.Д., Ногойбаева Р.С. АДАМДЫН ЖАНА МАЛДЫН ДЕН СОЛУГУН КОРГОО ИННОВАЦИОНДУК ИЛИМИЙ-ОКУУ БОРБОРУН ДИСТАЦИОНДУК ЫКМА МЕНЕН ОКУП ҮЙРӨНҮҮ	142
Орозбаева Ж.М., Бегалиев Ш.С., Сейтбек уулу Бексултан ЭНДЕМИКАЛЫК БОГОК ЖӨНҮНДӨ КООМЧУЛУК КАБАРЫ	146
Осмонова А.К. ҮЙ-БҮЛӨ БИЗДИН КООМДО ЖАНА АТА-ЭНЕ МЕНЕН МЕКТЕПТИН ОРТОСУНДАГЫ БАЙЛАНЫШ	152
Сарыбаева А.А. ӨСПҮРҮМДӨРДҮН АГРЕССИВДҮҮ ЖҮРҮМ-ТУРУМУН ТҮЗӨТҮҮЧҮ НЕГИЗГИ УСУЛДАР	157
Сулайманов Ш.А., Дронов И.А., Халмурзаев М.М., Бегалы уулу С. ДАРЫГЕРДИН ПРАКТИКАСЫНДА КУРЧ ТОНЗИЛЛОФАРИНГИТ	162

Тампагаров К.Б., Нарбаев М.Р. АНАЛИТИКАЛЫК ФУНКЦИЯЛУУ ЭКИНЧИ ТАРТИПТЕГИ СИНГУЛЯРДЫК КОЗГОЛГОН ТЕҢДЕМЕЛЕР ҮЧҮН ЧЕК АРАЛЫК КАТМАР СЫЗЫКТАРДЫ ИЗИЛДӨӨ	167
Ташиева Н.А., Эсенова А.Г. ЛАТЫН ТИЛИ ӨЛҮК ТИЛ КАТАРЫ	175
Темиров Н.М., Жуманалиева М.Б., Абдилкасимов А.А. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНДАГЫ ТҮШТҮК АЙМАКТЫК ЖҮРӨК-КАН ТАМЫР ХИРУРГИЯ ИЛИМИЙ БОРБОРУНУНДАГЫ ЖУГУШТУУ ОРУУЛАРДЫН МОНИТОРИНГИНИН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ	179
Темиров Н.М., Жуманалиева М. Б., Темирова В.Н., Абдилажанов Б.Ш. ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛУСУНУН САЛАМАТТЫКТЫ САКТОО УЮМДАРЫНДАГЫ ИНФЕКЦИЯЛЫК КОНТРОЛЬ ТУТУМУНУН 1, 2, 3 МОНИТОРИНГИНИН ЖАНА БААЛОСУНУН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ	186
Токтогулова Г.Т., Аманкулова А.Т. УЧУРДАГЫ ҮЙ-БҮЛӨ МАСЕЛЕЛЕРИ	197
Токтогулова Г. Т. КЫРГЫЗ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫН АЛГАЧКЫ ӨКҮЛДӨРҮНҮН ТИЛ ЖАНА ЖАЗУУ МАСЕЛЕСИНДЕГИ РОЛУ	206
Умуркулова Ч.Ж. ДООРОНБЕК САДЫРБАЕВДИН “ЗАМАНА” ЫРЫНЫН ФИЛОСОФИЯЛЫК МААНИСИ.	209
Хурибаева Э.Г., Дөөлөтбекова Г.С. «БАЛАЛЫКТЫН КӨРӨҢГӨСҮ ЖЕ АЗЫРКЫ МУУНДУН БАЛАЛЫГЫ». Ч.АЙТМАТОВДУН «БАЛАЛЫГЫМ» АТТУУ БАЯНЫНА САРЕСЕП.	214
Эсенова А.Г., Мамбеткулова А.Н. ЛАТЫН ТИЛИН БИЛМЕЙИНЧЕ МЕДИЦИНАГА ЖОЛ ЖОК	220

СОДЕРЖАНИЕ

Р. М. Абдуллаев, М. Д. Сайдалиев, М. Ш. Садыков РОЛЬ ХАДИСОВ В ВОСПИТАНИИ НРАВСТВЕННОСТИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ.	14
Абдуллаева М.Д., Адышева А., Калыкова Г.С. ПОДГОТОВКА И ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ФАЯНСОВЫХ КЕРАМИЧЕСКИХ МАСС ИЗ ОГНЕУПОРНЫХ ГЛИН МЕСТОРОЖДЕНИЙ НООКАТ И ТАШ-КУМЫР.	20
Абдыкаарова А.Т. ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЖАНОЙ МУКИ В ПРОИЗВОДСТВЕ ХЛЕБОБУЛОЧНЫХ И МУЧНЫХ КОНДИТЕРСКИХ ИЗДЕЛИЙ.	25
Адышева А., Калыкова Г.С. ПОЛУЧЕНИЕ ПЕКТИНОВЫХ ВЕЩЕСТВ И ИХ ФИЗИОЛОГИЧЕСКОЕ, БИОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ.	32
Ажиматова Н.М., Сыдыкова У.А. УРОВЕНЬ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ, БЕЗРАБОТИЦА И ФОРМИРОВАНИЕ РАБОЧИХ МЕСТ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ.	38
Ажиматова Н.М., Сыдыкова У.А. ПРОБЛЕМЫ ИНВЕСТИРОВАНИЯ И ПУТИ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В МАЛЫЙ И СРЕДНИЙ БИЗНЕС.	45
Айдаркулов К.А., Анарбекова В.Э. ПЕЩЕРНЫЕ ПАМЯТНИКИ УНКУР-ТАШ И ЧИЙИМ-ТАШ.	51
Анарбекова В.Э. МЕДЕТ ДАТКА В ПОМИНАЛЬНОМ ПЕСНИ АКСЫЙНАТА.	55
Базарбаева М.С. КОММУНИКАЦИЯ И КУЛЬТУРА – КАК КОНТЕКСТ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕКА.	60
Бегалиев Ш.С., Орозбаева Ж.М. ЙОДОДЕФИЦИТНЫЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ И ЕГО ПРОФИЛАКТИКА.	64
Досалиева М.М. НЕКОТОРЫЕ ПРИЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ У РЕБЕНКА НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ.	69
Доолотбекова Г.С. СЛОВООБРАЗОВАНИЯ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА.	75
Жуманалиева М.Б., Сулайманов Ш.А., Муратова Ж.К. РОЛЬ ФАКТОРОВ РИСКА В РАЗВИТИИ БРОНХИАЛЬНОЙ АСТМЫ В ДЕТСКОМ ВОЗРАСТЕ.	82
Жунусов Н.С. ОБ ЭКОЛОГИЧЕСКОМ СОСТОЯНИИ ОРЕХОПЛОДОВЫХ ЛЕСОВ ЮЖНОГО КЫРГЫЗСТАНА И ИХ ОХРАНЫ.	86

Канназарова Б.У., Худайназарова Ю.Б. НЕОБХОДИМОСТЬ МНОГОЯЗЫЧНОГО, ПОЛИКУЛЬТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	90
Кененсариев Т. ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ В ОБЩЕМ СЮЖЕТЕ ЭПОСА “МАНАС”	94
Кочкорбаева Л.С. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ	100
Кыдыралиев С.К., Райымкул уулу Жакшылык РАСЧЕТ И ПРОЕКТИРОВАНИЕ РАЗДЕЛИТЕЛЯ ЗОЛОТЫХ КОНЦЕНТРАТОВ ИЗ ГОРНЫХ РЕК	105
Мананова М.К., Азимханова Б.Б., Устенова Г.О. ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА УЛЬТРАЗВУКОВОЕ ЭКСТРАГИРОВАНИЕ КЛОПОВНИКА ШИРОКОЛИСТНОГО (<i>LEPIDIUM LATIFOLIUM L.</i>)	110
Мехмет Озерен О РОДСТВЕННЫХ СЛОВАХ, ИМЕНУЕМЫХ “ЛОЖНЫМИ ДРУЗЬЯМИ ПЕРЕВОДЧИКА”, В КЫРГЫЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ	116
Мырзабаева Н.С. НАРОДНАЯ МЕДИЦИНА И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В ЭПОСЕ «МАНАС»	123
Надырбаева К.О. ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТЫЙ ДРЕВНИЙ НАПИТОК – КЫРГЫЗСКИЙ КУМЫЗ	131
Нажмиддинов А.Р. ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ	137
Ногойбаев М.Д., Ногойбаева Р.С. ДИСТАНЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ИННОВАЦИОННОГО НАУЧНО-УЧЕБНОГО ЦЕНТРА ПО ОХРАНЕ ЗДОРОВЬЯ ЧЕЛОВЕКА И ЖИВОТНЫХ	142
Орозбаева Ж.М., Бегалиев Ш.С., Сейтбек уулу Бексултан ОПОВЕЩЕННОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ ОБ ЭНДЕМИЧЕСКОМ ЗОБЕ	146
Осмонова А.К. СЕМЬЯ В НАШЕМ ОБЩЕСТВЕ И ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ РОДИТЕЛЯМИ И ШКОЛОЙ	152
Сарыбаева А.А. ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ КОРРЕКЦИИ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ	157
Сулайманов Ш.А., Дронов И.А., Халмурзаев М.М., Бегалы уулу С. ОСТРЫЙ ТОНЗИЛЛОФАРИНГИТ В ПРАКТИКЕ ВРАЧА	162

Тампагаров К.Б., Нарбаев М.Р. ИССЛЕДОВАНИЕ ПОГРАНСЛОЙНЫЕ ЛИНИИ ДЛЯ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫХ УРАВНЕНИЙ ВТОРОГО ПОРЯДКА С АНАЛИТИЧЕСКИМИ ФУНКЦИЯМИ	167
Ташиева Н.А., Эсенова А.Г. ЛАТИНСКИЙ ЯЗЫК КАК МЕРТВЫЙ ЯЗЫК	175
Темиров Н.М., Жуманалиева М.Б., Абдилкасимов А.А. РЕЗУЛЬТАТЫ МОНИТОРИНГА И ОЦЕНКИ ИНФЕКЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В ЮЖНОМ РЕГИОНАЛЬНОМ НАУЧНОМ ЦЕНТРЕ СЕРДЕЧНО- СОСУДИСТЫЙ ХИРУРГИИ ГОРОДА ЖАЛАЛ-АБАД КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	179
Темиров Н.М., Жуманалиева М. Б., Темирова В.Н., Абдилажанов Б.Ш. РЕЗУЛЬТАТЫ 1, 2, 3 МОНИТОРИНГА И ОЦЕНКИ СИСТЕМЫ ИНФЕКЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В ОРГАНИЗАЦИЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ	186
Токтогулова Г.Т., Аманкулова А.Т. НЫНЕШНИЕ СЕМЕЙНЫЕ ПРОБЛЕМЫ	197
Токтогулова Г. Т. РОЛЬ РАННЕЙ КЫРГЫЗСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПРОБЛЕМАХ ЯЗЫКА И ПИСЬМА	206
Умуркулова Ч.Ж. ФИЛОСОФСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СТИХОТВОРЕНИИ ДООРОНБЕКА САДЫРБАЕВА «ЗАМАНА»	209
Хурибаева Э.Г., Доолотбекова Г.С. «ЦЕННОСТЬ ДЕТСТВА ИЛИ ДЕТСТВО СОВРЕМЕННОГО ПОКОЛЕНИЯ». РЕЦЕНЗИЯ НА ЭССЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «МОЕ ДЕТСТВО»	214
Эсенова А.Г., Мамбеткулова А.Н. НЕПРОХОДИМ ПУТЬ В МЕДИЦИНЕ БЕЗ ЛАТИНСКОГО ЯЗЫКА	220

CONTENTS

R.M.Abdullaev, M.D.Saidaliev, M.Sh.Sadykov THE ROLE OF HADITH IN EDUCATING THE YOUNG GENERATION	14
Abdullaeva M.D., Adysheva A., Kalykova G.S. PREPARATION AND RESEARCH OF TECHNOLOGICAL PROPERTIES OF FAYANCIAL CERAMIC MASSES FROM REFRACTORY CLAYS OF NOOKAT AND TASH-KUMYR DEPOSITS.	20
Abdykarova A.T. FEATURES USE OF RYE FLOUR IN THE PRODUCTION OF BAKERY AND FLOUR CONFECTIONERY GOODS	25
Adysheva A., Kalykova G.S. OBTAINING PECTIN SUBSTANCES AND PHYSIOLOGICAL BIOLOGICAL SIGNIFICANCE	32
Azhimatova N.M., Sydykova U.A. LIVING STANDARDS, UNEMPLOYMENT AND JOB CREATION IN MODERN KYRGYZSTAN	39
Azhimatova N.M., Sydykova U.A. PROBLEMS OF INVESTMENT AND WAYS OF ATTRACTING INVESTMENT IN SMALL AND MEDIUM BUSINESSES	46
Aydarkulov K.A., Anarbekova V.E. THE PETROGLYPHS UNKUR-TASH AND CHIIM-TASH	51
Anarbekova V.E. HARVEST DETAIN IN THE MEMORY SONG OF AKSYNAT.	55
Bazarbaeva M.S. THE COMMUNICATION AND THE CULTURE – IT IS DEVELOPMENT OF HUMAN ABOUT CONTEXT	60
Begaliev Sh.S., Orozbaeva J.M. IODINE DEFICIENCY DISEASES AND ITS PREVENTION	64
Dosalieva M.M. SOME METHODS OF FORMING A NATIONAL CONSCIOUSNESS IN A CHILD	69
Doolotbekova G.S. TURKISH WORD MEMBERS	75
Jumanalieva M.B., Sulaimanov Sh. A., Muratova J.K. THE ROLE OF RISK FACTORS IN DEVELOPMENT OF THE BRONCHIAL ASTHMA IN CHILDREN.	82

Junusov N.S. THE ECOLOGICAL SITUATION OF WALNUT FORESTS IN THE SOUTH OF KYRGYZSTAN AND IT'S PROTECTION	86
Kannazarova B.U., Hudaynasarova U.B. THE NEED FOR A MULTILINGUAL, POLYCULTURAL EDUCATION.....	90
Kenensariyev T. REFLECTION OF KYRGYZ HISTORY IN THE GENERAL PLOT OF THE EPIC "MANAS"	94
Kochkorbaeva L.S. USING MODERN INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING THE ENGLISH LANGUAGE.....	100
Kydyraliev S.K., Raiymkul uulu Jakshylyk CALCULATION AND DESIGN OF GOLD CONCENTRATE SEPARATOR FROM MOUNTAIN RIVERS	105
Manapova M.K., Azimkhanova B.B., Устенова Г.О. THE MAIN FACTORS INFLUENCING THE ULTRASONIC EXTRACTION OF LEPIDIUM LATIFOLIUM L.....	110
Mehmet Ozeren COGNATE FALSE EQUIVALENTS IN KYRGYZ AND TURKISH	117
Myrzabaeva N.S. NATIONAL MEDICINE AND ITS REFLECTION IN THE EPIC "MANAS".....	123
Nadyrbaeva K.O. ECOLOGICALLY CLEAN ANCIENT DRINK – KYRGYZ KUMYZ	131
Najmeddinov A.R. DISTANCE LEARNING IN UZBEKISTAN DURING PANDEMIC SITUATION	137
Nogoibaev M.D., Nogoibayeva R. S. DISTANCE LEARNING METHODS OF THE INNOVATIVE RESEARCH AND TRAINING CENTER FOR HUMAN AND ANIMAL HEALTH	142
Orozbaeva J.M., Begaliev Sh.S., Seytbek uulu Beksultan PUBLIC ALERTING ABOUT ENDEMIC GOITER	146
Osmonova A.K. FAMILY IN OUR SOCIETY AND THE RELATIONSHIP BETWEEN PARENTS AND SCHOOL.....	152

Sarybaeva A.A. BASIC METHODS FOR CORRECTING AGGRESSIVE BEHAVIOR OF ADOLESCENTS	158
Sulaimanov Sh. A., Dronov I.A., Khalmurzaev M.M., Begaly uulu S. ACUTE TONSILOPHARYNGITIS IN A DOCTORS PRACTICE	162
Tampagarov K.B., Narbaev M.R. STUDY OF BOUNDARY LAYER LINES FOR SINGULARLY PERTURBED SECOND-ORDER EQUATIONS WITH ANALYTIC FUNCTIONS	167
Tashieva N.A., Esenova A.G. LATIN IS LIKE A DEAD LANGUAGE	175
Temirov N.M., Jumanalieva M.B., Abdilkasimov A.A. RESULTS OF MONITORING AND ASSESSMENT OF INFECTION CONTROL IN THE SOUTH REGIONAL SCIENTIFIC CENTER OF CARDIOVASCULAR SURGERY IN JALAL-ABAD CITY OF THE KYRGYZ REPUBLIC	179
Temirov N.M. Jumanalieva M.B. Temirova V.N. Abdilzhanov B.Sh. RESULTS 1, 2, 3 OF MONITORING AND EVALUATION OF THE INFECTION CONTROL SYSTEM IN HEALTHCARE ORGANIZATIONS OF JALAL-ABAD REGION	186
Toktogulova G.T., Amankulova A.T. CURRENT FAMILY PROBLEMS	198
Toktogulova G.T. THE ROLE OF EARLY KYRGYZ INTELLIGENTSE IN PROBLEMS OF LANGUAGE AND WRITING	206
Umurkulova Ch.G. THE PHILOSOPHICAL MEANING OF DOORONBEK SADYRBAEV'S POEM "ZAMANA"	209
Huribayeva E.G., Doolotbekova G.S. «THE VALUE OF CHILDHOOD OR THE CHILDHOOD OF MODERN YOUTH». ANALYSIS OF CH.AITMATOV'S STORY "MY CHILDHOOD"	214
Esenova A.G., Mambetkulova A.N. INVIAEST IN MEDICINA VIA SINE LINGUA LATINA.	220

УДК 37.017.92

РОЛЬ ХАДИСОВ В ВОСПИТАНИИ НРАВСТВЕННОСТИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

Р. М. Абдуллаев¹, М. Д. Сайдалиев², М. Ш. Садыков³
Сулюктинский региональный институт Баткенского государственного университета,
доцент¹, старший преподаватель², преподаватель³, г. Сулюкта, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье обсуждается важность образования в воспитании молодых людей сегодня, особенно с использованием народных педагогических инструментов, ислама и хадисов пророка Мухаммеда в воспитании нравственности и культуры. Основная причина развода в кыргызских семьях - моральная. Только духовные и педагогические ценности, отвечающие потребностям людей, с древних времен прочно укоренились в традиционных верованиях и идеалах людей. Основа нравственности – сохранение семьи. Родители должны сначала установить свои собственные стандарты для своих детей, а затем усердно работать над этим. С древних времен и до наших дней эта традиция прочно вошла в жизнь людей. Как сказал Чингиз Айтматов: «Самое трудное для человека – быть человеком каждый день», что является одним из самых точных высказываний нашего времени. Работа в этом направлении всегда актуальна и является обязанностью каждого педагога, гражданина и общества в целом.

Ключевые слова: Образование, народная педагогика, вера, мораль, культура, образование, чтение, личность, Коран, религия, Мухаммед, пророк, хадисы, шариат, фольклор.

ЖАШ МУУНДАРДЫ ЫЙМАНДУУЛУККА ТАРБИЯЛООДО ХАДИСТЕРДИН РОЛУ

Р. М. Абдуллаев¹, М. Д. Сайдалиев², М. Ш. Садыков³
Баткен мамлекеттик университетинин Сулүктү аймактык институту, доцент¹,
ага окутуучу², окутуучу³, Сулүктү ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада тарбия, айрыкча ыймандуулукка, адеп-ахлакка маданиятуулукка тарбиялоодо элдик педагогикалык каражаттардан, ислам дини жана Мухаммед пайгамбардын хадистеринен пайдалануу менен азыркы күндө жаштарды тарбиялоодо маанилүүлүгү жөнүндө баяндалат. Кыргыз үй-бүлөлөрүндөгү ажырашууларынын башкы себептери, адеп-ахлакка байланышкан. Элдин керектөөсүнө шайкеш келген рухий педагогикалык нарк-дөөлөттөр гана элдин салттуу ишениминде, идеалында байыркы мезгилдерден тартып ушул күнгө чейин бул салт эл-турмушунда бекем сакталып келе жатат. Адеп-ахлактын негизи, үй-бүлөнү сактоо болуп саналат. Ата-эне балдарына койгон талапты биринчи өздөрүнө коюп, өзү аны ийне жибине чейин так аткарууга жетишүүсү керек. Байыркы мезгилдерден тартып ушул күнгө чейин бул салт эл-турмушунда бекем сакталып келе жатат. Ч. Айтматов айткандай “Адам үчүн эң кыйыны-күн сайын адам болуу” деп айткан сөзү азыркы доордун таамай айтылган сөздөрүнүн бири. Бул багытта иш алып баруу дайыма актуалдуу маселе болуп, ар бир тарбиячынын, жарандын, жалпы коомчулуктун милдети болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: Тарбия, элдик педагогика, ыйман, адеп-ахлак, маданият, билим, окуу, инсан, Куран, дин, Мухаммед, пайгамбар, хадистер, шариат, элдик оозеки чыгармачылык.

THE ROLE OF HADITH IN EDUCATING THE YOUNG GENERATION

R.M.Abdullaev¹, M.D.Saidaliev², M.Sh.Sadykov³
Sulukta Regional Institute of Batken State University, docent¹, Senior Lecturer², Lecturer³,
Sulukta city, Kyrgyzstan

Annotation

This article discusses the importance of education in educating young people today, especially using folk pedagogical tools, Islam, and the hadith of the Prophet Muhammad in the education of morality and culture. The main reason for divorce in Kyrgyz families is moral. Only spiritual and pedagogical values that meet the needs of people have been firmly rooted in the traditional beliefs and ideals of people since ancient times. The basis of morality is the preservation of the family. Parents must first set their own standards for their children, and then work hard on it. From ancient times to the present day, this tradition has firmly entered the life of people. As Chingiz Aitmatov said: “The most difficult thing for a person is to be a person every day,” which is one of the most accurate statements of our time. Work in this direction is always relevant and is the responsibility of every teacher, citizen and society as a whole.

Keywords: Education, folk pedagogy, faith, morality, culture, education, reading, personality, Koran, religion, Muhammad, prophet, hadith, sharia, folklore.

Кыргыздын дүйнө таанымал ойчул философу Ч.Айтматов айткандай “Адам үчүн эң кыйыны-күн сайын адам болуу” деп айткан сөзү азыркы доордун таамай айтылган сөздөрүнүн бири. Бул багытта иш алып баруу дайыма актуалдуу маселе болуп, ар бир тарбиячынын, жарандын, жалпы коомчулуктун милдети болуп эле калбай, дайыма жарандардын активдүү катышуусу зарыл.

Академик Г.Н.Волков айтканындай “Эң күчтүү, эң таасирдүү, эң ишенимдүү педагогика-элдик педагогика, ал эми тарбиячылардын мыктысы эл.”

Тарбиялоо жөнүндөгү талаптар, керектөөлөр, тажрыйбалар улут пайда болгонго чейин эле пайда боло баштайт. Өткөн муундардан мурас калган өнөрлөрдү, турмушка керектүү жүрүм-турум эрежелерин үйрөнүү, уруу коомунун жаштары уруу башчыларын, улууларды кунт коюп угушуп, алардын акыл-насааттарын, буйруктарын өзүлөрүнө үлгү катарында кабыл алышкан, аткарышкан. Байыркы мезгилдерден тартып ушул күнгө чейин бул салт эл-турмушунда бекем сакталып келе жатат. Адамдардын жашоо-тиричилиги, адеп-аристине байланышкан орошон ойлор, осуяттар мол. Андыктан, улуттун улут болуп калыптанышындагы рухий башаттар чоң рол ойногон.

Элдик педагогикалык идеялар, каада-салттар, элдик керектөөлөр пайда болот, өсөт, өнүгөт. Биринчиден, элдин керектөөсүнө шайкеш келген рухий педагогикалык нарк-дөөлөттөр гана элдин салттуу ишениминде, идеалында дайыма сакталып келет.

Экинчиден элдик рухий байлыктар, турмуштун талаптары улам өсүшү жаңы педагогикалык тажрыйбаларды жаратат. Ар бир элдин педагогикалык маданияты өзү жашаган географиялык чөйрөгө, доорго байланыштуу өзгөчөлүккө ээ болот. Ал эми, географиялык чөйрө да, тарыхый шарттар да бардык жерде бирдей эмес. Бала үй-бүлөнүн тиреги, туткасы, ата-энелердин гана эмес, бүтүндөй журттун кайра жаралуусунун өлбөстүгүнүн, өсүп-өнүгүшүнүн шарты. Кыргыз үй-бүлөлөрүндөгү ажырашууларынын башкы себептери, адеп-ахлакка байланышкан. Кыргыз эли кичине кезинен эле кыз балдардын кулк-мүнөзүнө кылдат байкоо жүргүзүп, алардын адебине, жүрүм-турума, маданиятына катуу талап коюшкан. Кыргыздардын “Кыздуу үйдө кыл жатпайт”, “Уулдуу болсоң узун сүйлөбө, кыздуу болсоң кыя сүйлөбө” деген макалдары белгилүү кыздарга коюлган талап, аларды тарбиялоонун көп кырдуу өзгөчөлүгүн мүнөздөп турат. Бул болсо адеп-ахлактын негизи, үй-бүлөнү сактоо болуп саналат.

Элдик педагогика-турмуштан алынган, эл үчүн жаралган педагогика. Элдик тарбиянын таасирдүүлүгү өтө күчтүү. Себеби анын пайдубалында элдин кылымдар бою чогулткан тарбиялоонун маңызы, мазмуну, принциптери жатат. Алардын баары элдик жомоктордо, макал-лакаптарда, элдик оюндарда, фольклордо диний шарияттарда камтылган. Ар бир үй-бүлөнүн өзүнө жараша үрп-адат болуп калган тарбия негиздери болгон. Тарбиялоодо алар элдик макалдардан, насыят, үлгү ырлардан, жаңылмачтардан, табышмактардан, элдик оюндардан, жомоктордон кеңири пайдаланышып, талкуулашып, жыйынтыктарды чыгарышкан.

Элдик чыгармалардын деңгээлин жогорку бийиктикке жеткиришкен, күжүрмөндүүлүк тарбиясын алган.

Ата-бабаларыбыздын салттуу, нарктуу үй-бүлөсүндө баланы чоң энелер тарбиялаган. Алар табигый, чебер даанышман, тубаса тарбиячылар болушкан. Аксакалдар көчөдө өзүн туура эмес алып жүргөн балдарды көрүшсө, жанына чакырышып алышып, “кимдин баласысың?”, “эмне үчүн анттиң, минттиң” дешип, сурамжылашып, өздөрүнүн акыл-насааттарын беришчү. Мындай тарбиялык иштин мааниси өтө таасирдүү болгон. Себеби алар кээ бир адамдардын балдарынын коомдук жерде өздөрүн жаман алып жүрүшкөндүктөрүн аш-тойлордо айтып жиберешчү. Мындай абал “тартипсиз” балдардын ата-энесине чоң моралдык сокку болор эле. Бул алардын аталык намысына өтө катуу тийген. Ошондуктан эл ичинде ата-энеме сөз тийип калбасын дешип, балдар, “аксакалдардын көздөрүнө урунуп калбайлык” дешип, өздөрүн далдага алышчу.

Балдарды туура тарбиялоодо элдик тарбиянын төмөндөгү маселелерин эске алуу туура болоору шексиз: Ата-эне өзүнүн эмгекке, коомго, жолдошторуна кылган мамилелери менен балдарындагы чынчылдыкты, тартипти, мээнеткечтикти, эмгекти сүйүүнү, принципалдуулукту тарбиялоодо аларга үлгү болууга тийиш; Ал үчүн ата-эне балдарына койгон талапты биринчи өздөрүнө коюп, өзү аны ийне жибине чейин так аткарууга жетишүүсү керек; Ата-эне балдарынын өсүп жетилүүсүн туура аныктап билип, алардын өнүгүүсүнө туура багыт берсе, балдарын жан-дили менен сүйүп, аларга маданияттуу мамиле жасаса, алар балдарынын алдында чыныгы идеалга айланат.

Тарбиялоо жараянында эмнени жетекчиликке алышкан? Ислам дининин, элдин үй-бүлөнүн тарбиясын. Ислам дини үй-бүлөлүк тарбияга чоң көңүл бөлүп, балдарды негизинен ата-бабадан урпактарга калтырган мурасы, муундан-муунга өтүп сакталып келе жаткан көз-карашы, тили, дини, үрп-адаттары, каада-салттары, менен гана тарбиялашкан. Ислам дини адамдарды жакшылыкка чакырып, жамандыктан кайтарат. Гумандуулукка чакырып, адамга жарашпаган сапаттарды каралайт, адеп-ахлак, ыймандык, маданий аруулук, маданияттуулукка бийиктикке үндөйт. Ал адилеттүүлүктү, тынчтыкты, теңдикти, эрктүүлүктү даңазалайт.

Мусулман дининин негизги эрежелеринин жыйындысы-Куран. Куранда айтылгандарды Кудай Мухаммед пайгамбарга айтып берген ачылыш катары түшүнүүгө болот. Мусулмандардын диний окуусунун дагы бир булагы – Мухаммеддин айткандарын камтыган “хадистерден” турат.

Мусулман дининин маанилүү түшүнүктөрү – “ислам”, “дин”, “ыйман”. Ислам кеңири мааниде бүткүл дүйнөнү белгилей баштаган, анын чегинде Курандын мыйзамдары аныкталган жана иштелген. “Дин”- адамдарды сактоого алып келүүчү кудай мыйзамдары - баарынан мурда, Кудай адамдын мандайына жазган мыйзамдары түрүндө болот. [1,116 -бет]

Дин-адам менен абсолюттун сакралдык байланышын калыбына келтирүү же кайра жаралуу. Диндердин классификациясы абсолюттук реалдуулук тууралуу ар түрдүү түшүнүктөргө ылайык түзүлөт.

Дин-сот. Сот сөзү сөздүктөрдө адилет, өкүм (оправдать по суду) деп анализденет. Демек, дин-сот-адилет, адал өкүм. “Малики явмиддин”- “адыл өкүм күнүнүн падышасы” сыяктуу которулса туура болот эле. Башкача айтканда диндин мааниси “Адилеттүү өкүм” болот дегенди түшүндүрөт” [3.14-бет]

Ыйман сөзү кыргыз тилинде семантикалык өзгөрүүгө кабылган, ал негизинен моралдык-руханий нормалардын топтомун туюндурат б.а. ислам дини тарабынан көрсөтүлгөн адеп-ахлак баалуулуктары, ыйман сөзү менен түшүндүрүлөт. Демек, ыйманы бар адам жаманчылыкка барбайт, зордук-зомбулук кылбайт, ыплас иштерден, аялдарга, балдарга күч жумшоодон алыс болот. Ыймансыз адам улуу кичүүнү да аял-эркекти да, мамлекетти да

сүйүүдөн алыс болот. Ыйман “ишеним” – биринчи кезекте өз ишенимдеринин объектиси жөнүндөгү “далил” катары түшүнүк.

Куранда барыдан мурда кудайдын бар экендиги жөнүндөгү далил болуп эсептелет. Жок дегенде эки мусулмандын катышуусунда “Алладан башка теңир жок. Мухаммед анын пайгамбары экенине күбөлүктү беремин”, деп тил менен айтса, башка диндеги адам да мусулман болуп калат. [1,117- бет.]

Ислам дининде мусулмандын жүрүм-түрүм эрежелеринин жыйнагы-шарият деп аталат. Ал укуктук гана нормаларды камтыйт. Аларды морал менен укукка бөлбөйт. Шарияттын булагы жана анын курамдык бөлүгү болуп Куран, сунна жана адат (кадимки эрежелер) эсептелет. Адеп-ахлактуулуктун мусулмандык доктринасы Куранда белгиленген моралдын нормаларынын абсолюттук маанисинен келип чыгат. Моралдын нормалары-түбөлүктүү жана өзгөрүлгүс. Ислам моралын түзгөн Алла абсолюттук кемтиксиздик болуп эсептелет. Ислам моралынын абсолюттук аныктыгы түбөлүктүүлүгү жана өзгөрүлгүсү жөнүндөгү окуу ушундан келип чыгат. Аларды колдонуу, ошондой эле Аллага ишенүү инсандын жогорку адеп-ахлактуулугун камсыз кылат. Исламдын жактоочуларынан Кудайдын бергендери катары Курандын моралдык нормаларынын сөзсүз аткаруу талап кылынат. Биздин жашоодо ар бир мусулмандын адеп-ахлактык милдети ислам дининин окуусуна ылайык-Кудайга кызмат кылуу. Адам өзүнүн жасагандарынын бардыгын Алланын атынан жасоого тийиш. Мусулмандын адеп-ахлактуулук, жүрүм-турумунун кретерийи-жасаган иштеринин бардыгын Аллага арноосу, ага жагусу ушундан келип чыгат. Негизги кретерий-адамдын такыбалыгы, анык такыбалык денгээли. Куран боюнча такыбалык-бул ишенимдерге тобо кылуу жана диндин бардык буйруктарын так аткаруу. Ислам моралынын категориялары-бул жакшылык, жамандык, акыйкаттык, бакыт, абийир ж.б.

Мусулман этикасы боюнча, жогорку адеп-ахлактуулукка жетишүүнү каалаган адам жакшылык жана жамандык жосундар жөнүндөгү исламдын окуусун жетекчиликке алуусу керек. Ислам дининде кыздарды тарбиялоого өзгөчө көңүл бурулган. Мусулман дини аялзатынын жүрүм-турумдарын жөнгө салуучу көптөгөн эрежелерди камтыйт. Ислам дини тараган өлкөлөрдүн маданиятына, агартуусуна терең-из калтырган. Медина мамлекетинде үч негизги ислам сабагы болгон:

1) Куранды окуу (“кыраат”) жана чечмелөө (“тафсир”);

2) Хадистер жөнүндөгү илим;

3) Укук таануу. Куран эрежелеринен жана тыюу салууларынан канондук мыйзам-шарият жаралган. Ал азыркыга чейин көптөгөн мусулман өлкөлөрүнүн мыйзам булагы болуп келүүдө.

Исламдын соопчулук агымы 17-18-кылымдарда эле пайда болгон, Кулкожо акмат ал окуунун жаңы багыттарын тереңдеткен акын адамды төрт позицияга коюп карайт: шарият, тарикат, хакикат, магрифат.

1. Шарият-бул ислам дининин мыйзамдары, салттары, аларды турмушта туу тутуу, Алла Тааланын жалгыз экендигин тануу, анын бардыгына ишенүү.

2. Тарикат – соопчулуктун идеялары. Алла Таала жөнүндө гана кыял тутуу, барга-жокко канаат кылуу, дүйнөнү кечүү.

3. Хакикат – Алла Таалага жакындоо, биригүү, анын ишенимине кирүү.

4. Магрифат – динди таануу, дин илимине жетишүү, кудайдын астында башка нерселердин кунсуз экендиги.[4.143-бет]

Курандын таасири менен дүйнөнүн көптөгөн элдери ислам, мусулман этикасы, жаштарды мусулмандыкка тарбиялоонун негиздери менен таанышышкан [1,119-бет]. Куран-мусулман элдеринде тарбиялоо жана агартууда алардын руханий дүйнөсүн, моралдык сапатын, инсандык этикасын калыптандыруу менен чоң мааниге ээ болгон жана болууда. Ислам дин

окуусун Курандан кийинки экинчи булагы, текстин жыйындысы-хадистерден түзүлгөн Пайгамбардын сүннөтү болуп эсептелет. Хадистер жыйнагы зор адабий комплексти элестетет. Көлөмү ар түрдүү, анча чоң эмес, пайдаланганга ыңгайлуу жыйнактар бар. Хадистердин текстери насыят мүнөзүндөгү түрдүү тарыхтарды, жомокторду, уруксат берилген жана тыюу салынган эрежелерди жана башка тарбиялык элементтерди камтыйт [1.120-бет].

Элдик педагогиканын жаш муунду тарбиялоодо өтө маанилүү экендигин белгилеп кетсек болот. Бул макалада элдик педагогика жана анын бир бөлүгү ислам дини анын ичинен Мухаммед пайгамбардын (с.а.в.) хадистери жана анын жаштарды тарбиялоодагы ролу жөнүндө токтолмокчубуз. Ислам дини ата-бабаларыбыздан бизге чейин келаткан, жаныбызга да каныбызга чейин сиңип кеткен тарбиялоо булагы экендиги талашсыз. Мухаммед пайгамбардын (с.а.в.) өз турмушунда өзү жашаган мезгилде өзү үлгү болуп, чыныгы инсандык сапаттарды даңазалап, турмуштун ар бир жагына жалпы инсандык сапаттар деп табылган мүнөздөрдү айтып жалпы мусулман элини өзүнү ээрчитип, тарбиялап келген.

Пайгамбардын айткандары хадис деп аталат. Бул хадистер көптөгөн мухандистер тарабынан жазып бизге да жетип келгендиги белгилүү. Алардан бири имам Исмаил Ал Бухари. Анын эң ишеничтүү хадистер топтому “Ал-жами ал сахих” деп аталат жана андагы жазылган хадистери ислам ааламында эң ишеничтүү хадистер деп айтылат.

Пайгамбар-кудайдын өкүлү, адаттан тыш ачылышты өткөрүп берүүчү. Ал кудайдан эргүү алып, өзүнүн кемтиксиз беделин аңдап, келечекти алдын ала айтуучусу, кабарчысы, өзү үчүн эмес башкалар үчүн жашайт. Пайгамбар тагдырдын жарчысы, касиеттүү, чечен, тарыхтын оор жана бурулуш мезгилинде пайда болгон, адамдарга жогортон алган кабарларды бөлүшкөнгө укугу бар абсолюттук реалдуулук жана адамзаттын ортосундагы ортомчу. [2,172-бет]

Мухаммед пайгамбардын (с.а.в.) хадистеринен мисал келтирсек:

Абу Хурайра (розияллоху анху)дан ривоят: Пайгамбар (саллаллоху алайхи ва салам) айтат: “Ким бул дүйнөдө бирөөнү кайгы-муундан арылтса, Алла Таала Кыямат күнү аны Кайгы-мундан арылтат. Ким бул дүйнөдө мусулмандын кемчилигин жашырса, Алла Таала акыретте анын кемчилигин жашырат. Пенде бир тууганын жардамында болгонго чейин Алла Тааланын жардамында боло берет. Ким ыймандын даамын таткысы келсе, Алланын ыразычылыгы үчүн мусулман бир тууганын жакшы көрсүн”.(Ахмад)

Абдулла бин Масъуд розияллоху анхуан ривоят: Пайгамбар (саллаллоху алайхи ва салам) айтты: “Чындыгында, ыймандын (белгилеринин) бири бир адам башка бир адамды, андан бир нерсе алганы үчүн эмес, а бир гана Алла үчүн жакшы көрүүсү. Мына ошол ыйман деп саналат” (Таборани).

Нуъман бин Башар розияллоху анхуан ривоят: Пайгамбар (саллаллоху алайхи ва салам) айтат: “Мусулмандардын бирин-бирине болгон сүйүүсү, мэримдүүлүгү, боорукердиги бир дене сымал. Эгерде дененин бир мүчөсү ооруса бардык дене (зыркырайт) уктап албай, ысытмалап чыгат” (Муслим).

Убада бин Самит розияллоху анху айтат: Мен Пайгамбар (саллаллоху алайхи ва салам) дын мындай деп айтканын уктум: “Алла Таала мындай дейт: “Бири-бирин мен үчүн жакшы көргөндөргө, Менин махабатым (сөзсүз) болот. Бири-бирине Мен үчүн жакшылык каалагандарга, Менин махабатым (сөзсүз) болот. Бири-бирине Мен үчүн зиярат кылгандарга, Менин махабатым (сөзсүз) болот. Бири-бирине Мен үчүн акча-зиярат сарптагандарга, Менин махабатым (сөзсүз) болот. Алар нурдан жасалган минбарларда олтурушат. Аларга пайгамбарлар менен чынчылдар суктанышат” [5.396-бет].

Умар бин Абаса розияллоху анхунун риваятында: “Бири-бири менен Мен үчүн достошкондорго, “Менин махабатым (сөзсүз) болот”-деп айтылган.

Абу Умама (розияллоху анху)дан риваят: Пайгамбар(саллаллоху алайхи ва салам) айтты: “Бир пенде бирөөнү Аллах үчүн жакшы көрсө, ал улуу Раббисин урматтады”.

Абу Зар (розияллоху анху)дан риваят: Пайгамбар (саллаллоху алайхи ва салам): “Эң жакшы амал-Алла үчүн жакшы көрүү жана Алла үчүн жек көрүү” - деди [5,399-бет].

Аюб (Рахматиллохи алайхи) чоң атасынан риваят кылат: Пайгамбар (саллаллоху алайхи ва салам)айтты: “Атасынын уулуна берген эң жакшы белеги-жакшы тарбия берүүсү, андан өткөн белек жок” (Термизи) [5,406-бет].

Абу Саъид менен Ибн Аббос (розияллоху анху)дан риваят: Пайгамбар (саллаллоху алайхи ва салам): айтат ким балалуу болсо, ага жакшы ат коюп, жакшы тарбия берсин. Балагатка жеткенде, үйлөсүн. Эгер бой жетип, дагы деле үйлөнбөй жүрүп, кандайдыр бир күнөө жасап койсо, анын күнөөсү атасынын мойнунда болот” (Байхаки) (5,407-бет).

Ибн Аббос (розияллоху анху)дан риваят: Пайгамбар (саллаллоху алайхи ва салам): “Кошунасы ачка, а өзү ток болгон адам (толук) момун эмес”, – деди (Табарони) [5,408-бет].

Жыйынтыктап айтканда тарбия, адеп-ахлакка маданияттуулукка, көп маданияттуулукка, тарбиялоодо элдик педагогиканын мааниси абдан зор жана маанилүү. Элдик педагогика каражаттарынан: макал-лакаптардан, каада–салттар, эпостор, элдик акындардын чыгармаларындагы тарбиялык идеялар, элдик жомоктор, элдик оюндар, фольклор жана диний шариаттар, Курани-Карим, хадистер аркылуу тарбиялоо өтө пайдалуу, азыркы күндө да маанилүүлүгүн жоготбой келе жатат. Жаш муунду тарбиялоодо Мухаммед пайгамбардын (с.а.в.) хадистери азыркы учурда биз жашап жаткан светтик мамлекетте өтө маанилүү болуп саналат.

Адабияттар

1. Рахимова М.Р.,ж.б. «Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы. Бишкек 2002-жыл
2. Абдылдаева Т.Ч. Дин философиясы. Бишкек-2019-жыл.
3. Мавлон Мирзоахмедов. Дин жана илим. Худжанд-2012-жыл.
4. А.Муратов. Кыргыз этнопедагогикасы. Бишкек-2018-жыл.
5. Тандалган хадистер. Бишкек, 2019-жыл.

УДК 666.3.022.4

ПОДГОТОВКА И ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ФАЯНСОВЫХ КЕРАМИЧЕСКИХ МАСС ИЗ ОГНЕУПОРНЫХ ГЛИН МЕСТОРОЖДЕНИЙ НООКАТ И ТАШ-КУМЫР

Абдуллаева М.Д.¹, Адышева А.², Калыкова Г.С.³
Ошский государственный университет, профессор, г.Ош., Кыргызстан¹
Научно-исследовательский медико-социальный институт, доцент², преподаватель³, г.
Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В работе приведены результаты подготовки и исследований технологических свойств (предела прочности при сжатии и объёмного веса) фаянсовых керамических масс для получения огнеупорных материалов..

Ключевые слова: огнеупорная глина, алюмосиликаты, объёмный вес, прочность при сжатии, водопоглощение, низкоожженный шамот, спекаемость.

НООКАТ ЖАНА ТАШ-КӨМҮР КЕНДЕРИНИН ОТКО ЧЫДАМДУУ ТОПУРАКТАРЫНАН КЕРАМИКАЛЫК МАССАЛАРДЫ ДАЯРДОО ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯЛЫК КАСИЕТТЕРИН ИЗИЛДӨӨ

Абдуллаева М.Д.¹, Адышева А.², Калыкова Г.С.³
Ош мамлекеттик университети, профессор, Ош ш., Кыргызстан¹
Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, доцент², окутуучу³,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада Ноокат жана Таш-Көмүр кендеринин отко чыдамдуу топурактарынан отко чыдамдуу материалдарды алуу максатында, керамикалык массаларды даярдоонун жана технологиялык касиеттерин (кысуу күчүн, көлөмдүк салмагын) изилдөөнүн натыйжалары келтирилген.

Ачкыч сөздөр: отко чыдамдуу чопо, алюмосиликаттар, көлөмдүк салмагы, кысуу күчү, сууну сиңирүү, аз күйгөн шамот, агломерат сыйымдуулугу.

PREPARATION AND RESEARCH OF TECHNOLOGICAL PROPERTIES OF FAYANCIAL CERAMIC MASSES FROM REFRACTORY CLAYS OF NOOKAT AND TASH-KUMYR DEPOSITS

Abdullaeva M.D.¹, Adysheva A.², Kalykova G.S.³
Osh State University, professor, Osh city, Kyrgyzstan¹
Scientific-Research Medical-Social Institute, docent², lecturer³, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The paper presents the results of the preparation and research of technological properties (ultimate strength in compression and bulk density) of earthenware ceramic masses from the Nookat and Tash-Kumyr clay deposits for further production of refractory materials from them.

Keywords: refractory clay, aluminosilicates, volumetric weight, compressive strength, water absorption, low-burned chamotte, sinterability.

Огнеупорами называют материалы, имеющие огнеупорность не ниже 1580, изготавливаемые на основе минерального сырья и отличающиеся способностью сохранять без существенных нарушений свои функциональные свойства в разнообразных условиях службы при высоких температурах.

Еще на заре человеческой культуры с получением огня появилась необходимость в огнеупорных материалах. В результате тысячелетий развития человеческого общества и его культуры огнеупорные материалы стали основой грандиозных сооружений – современных доменных, сталеплавильных, медеплавильных, цементно-обжигательных, стекловаренных и других печей, без продукции которых немислима сейчас жизнь [1].

Огнеупоры широко применяют в металлургической промышленности для доменных мартеновских, нагревательных, термических и других печей; химической промышленности применяют для коксовых и колчеданных печей и других тепловых агрегатов; в промышленности силикатных строительных материалов для цементных, известковых, стекловаренных, керамических печей и другие [2,3].

В зависимости от химико – минералогического состава огнеупорные изделия подразделяются на типы и группы в соответствии с требованиями ГОСТ 4385-68[6]:

1. Кремнеземистые (кварцевое стекло) Динас;
2. Алюмосиликатные (низко-средне и высокоглиноземистые);
3. Магнезиальные (магнезитовые);
4. Магнезиально-известковые (магнезито-доломитовые, доломитовые, известковые);
5. Магнезиально-шпинелидные (магнезито-хромитовые, хромомagneзитовые, хромитовые, периклазо-шпинелидные, шпинелидные);
6. Магнезиально-силикатные (периклазафорстеритовые, форстеритовые, форстерито-хромитовые);
7. Углеродистые, карбидокремниевые, цирконистые, окисные, неокислородные: (нитриды, карбиды, бориды, силициды и др).

Из-за широкого применения шамотные огнеупоры занимают особую группу и играют важную роль в народном хозяйстве.

Шамотными называют изделия, изготовленные из огнеупорных глин или каолинов с отощением их шамотом, или непластичной не размокающей в воде глинистой породой или кварцем. Шамотом называют обожженную глину. Содержание Al_2O_3 в шамотных изделиях находится в пределах от 28 до 45%. К ним еще причисляют каолиновые и полукислые.

Для производства шамотных изделий пригодны любые глины характеризующиеся определенной чистотой химического состава и в соответствии с этим определённой огнеупорностью.

В производстве шамотных изделий огнеупорные глины применяют для получения отощающего материала – шамота в качестве связки. В последнем случае глину подвергают последовательному предварительному дроблению, сушке в сушильном барабане, тонкому измельчению в дезинтеграторе или в другом помольном агрегате и отсеvu на ситах. Глину, предназначенную для шамота, измельчают, увлажняют и после брикетирования обжигают до спекания. Обожженный на шамот брикет сначала сортируют, затем дробят, измельчают в шаровой мельнице и отсеивают, иногда с разделением на фракции.

Низкоожжённый шамот изготавливают из пластичных спекающихся глин, которые обжигаются при 600-800°C. При таком обжиге глина дегидратируется, теряет свою пластичность и, следовательно, становится отощающим спекающимся материалом. Полученный низкоожжённый шамот измельчают и вводят в массу по той же схеме, что и при обычном производстве шамотных изделий.

Изделия из низкожжённого шамота обладают следующими свойствами: кажущейся пористостью равной – 15-18%, пределом прочности при сжатии 400–600 кг/см², весьма высоким сопротивлением истиранию и газонепроницаемости [4].

Методика исследования

1.1. Получение низкожжённой шамотной глины

Из лабораторной пробы 1 кг глин Ноокат ТП-2 и Таш-Кумыр ТП-4, ТП-5, ТП-6 полученный по ГОСТ Р52540-2006 «Глины огнеупорные и каолины для производства огнеупоров. Правила приемки и методы отбора проб» [5] взяли навески по 500г. Измельчили до состояния порошка и увлажнили водой до получения пластической массы, которая не должно липнуть к рукам и металлу. Из этой готовой массы сделаны брикеты с диаметром 30 мм и оставлены, сушится естественным образом. После сушки образцы брикетов в течение два часа высушили в сушильном шкафу при температуре 105-110 °С до постоянной массы. После этого образцы брикетов нагреты в муфельной печи до температуры 950 °С. При этом за каждый час температуру повышали на 100 °С. В результате была получена дегидратированная, т.е. низкожжённая шамотная глина. Полученная низкожжённая шамотная глина всех выше указанных проб имели бело – желтоватый цвет.

Обожженную на шамот глину измельчили до предела величины зерна: обычно 3-4 м, с содержанием мелкой фракции менее 0,5 мм около 40-50%.

1.2. Разработка состава керамической массы.

Измельченные шамотную глину полностью пропустили через сито с $d=3$ мм и $d=1$ мм. Для получения фаянсовых масс подготовлены следующие исходные образцы:

• Таблица №1

№	Фаянсовая керамическая масса	Глина	Исходная глина г (отмученная)	Шамотная глина грубая фракция (3 мм) г	Шамотная глина мелкая фракция (1 мм) г	Вода (H ₂ O) мл
1.	состав №1	Ноокат ТП-2	150 г	75 г	75 г	66,4 мл
2.	состав №2	Таш-Кумыр ТП-4	150 г	75 г	75 г	68,2 мл
3.	состав №3	Таш –Кумыр ТП-5	150 г	75 г	75 г	66,4 мл
4.	состав №4	Таш – Кумыр ТП-6	150 г	75 г	75 г	68,2 мл

Отобранное количество компонентов совместно измельчали, растирали в фарфоровой ступке. Затем 300 г шихты переносили в чашку для перемешивания с водой 70 мл, чтобы получить керамическую массу. Все керамические массы завернули в полиэтиленовый пакет и оставили на 24 часа. На прессформе пластического формирования произвели формовку цилиндров с размерами: $H = 40$ мм; $d = 40$ мм, по 6 штуки с каждой керамической массы. Каждые свежеформованные цилиндры обозначили и взвесили на весах. Вес каждого влажного цилиндра внесли в таблицу. Через трое суток полусухие цилиндры высушены при $t = 105^{\circ}\text{C}$ до постоянного веса и данные внесены в таблицу. Образцы после сушки не растрескивались. Далее образцы нагреты в муфельной электропечи при температуре до 1200°C в течение дня.

Обожженные образцы цилиндров взвесили и внесли данные в таблицу. Испытания технологических показателей проводили в лаборатории Южного регионального управления

республиканского центра сертификации в строительстве. Были определены следующие технологические показатели исследуемых образцов: объемный вес; напряжение при сжатии.

1.3. Определение объемного веса керамических образцов

Объемный вес обожженных керамических образцов рассчитали по следующим формулам:

$$S = \frac{\pi d^2}{4} \quad (1) \text{ (Площадь основания цилиндра)}$$

h – высота цилиндра; d – диаметр цилиндра °С.

$V = S \cdot h$ (2), где V – объем цилиндра; S – площадь цилиндра.

$\gamma_{об} = \frac{g}{V}$ (3), где g – масса обожженного и высушенного образца; V – объем обожженного образца.

1.4. Определение механических свойств обожженной глины

Определение прочности образцов заключается в фиксировании максимального напряжения, которое они способны вынести без разрушения. Прочность при сжатии – это максимальное сжимающее напряжение, которое выдерживает образец до разрушения. Используются образцы-кубики, обожженные при разных температурах. Для определения площади образцы замеряются штангенциркулем.

Прочность при изгибе – это величина разрушающего изгибающего момента, который при установлении предельного напряжения относят к моменту сопротивления образца. В качестве образцов используются пластинки размером 13,5x5,0x1,0 см, обожженные при разных температурах.

Образцы для этого вида испытаний должны иметь форму цилиндров или кубов, причем диаметр цилиндра примерно равен его высоте. Плоскости образцов, которые должны прилегать к плитам испытательной машины (пресса), должны быть плоскопараллельны и отшлифованы.

Размеры обожженных при разных температурах обжига образцов-кубиков замеряются штангенциркулем в верхней и нижней частях образца в направлении, параллельном помещенным плоскостям.

При установке образца на плиту пресса необходимо учитывать возможные перекосы образца, поэтому испытания проводят на полусферической опоре. Иногда на образец снизу и сверху укладывают прокладки из легко деформируемого материала (картона, резины, алюминия, меди и т.д.), которые устраняют действие перекосов, неровностей и других дефектов поверхности образца.

Для проведения испытаний отбирают образцы без видимых дефектов, измеряют, как указано выше, и измеряют их среднее сечение по формуле:

$$S_{ср} = \frac{S_{в} + S_{н}}{2} \quad (4)$$

где $S_{в}$ и $S_{н}$ – площади соответственно верхнего и нижнего сечений.

При испытании образец устанавливается в центре нижней плиты пресса и прижимается верхней плитой пресса, которая должна плотно прилегать ко всей верхней грани образца. При подаче нагрузки необходимо соблюдать постоянную скорость нагружения вплоть до разрушения образца в момент которого по манометру пресса фиксируют разрушающее (максимальное) напряжение.

Разрушающее напряжение (МПа) при сжатии определяют по формуле:

$$\sigma_{сж.} = \frac{P \cdot S}{a \cdot b} \cdot 0,1, \text{ МПа} \quad (5)$$

где P-показание манометра, кг/см³; S-площадь поршня, см²; a·b – площадь образца, см².

• Таблица 2

Результаты экспериментальных работ по определению механических показателей фаянсового состава

№ п/н	Влажный вес цилиндров свежесформованные, в гр	Вес сухого цилиндра, в гр	Вес цилиндров после обжига при t = 950°C, в гр	Размеры цилиндров после сушки до постоянного веса, в мм	Размеры цилиндров после обжига при t= 950°C, в мм	Объемный вес цилиндров, в г/см ³	Прочность на сжатие, в МПа
ТП-2	61,06	50	45	H=36 d=36	H= 36 d=36	1,23 2,79	32,5
ТП-4	61,3	52,5	45,7	H= 36 d=36	H= 36 d=36	1,25 2,69	53,6
ТП-5	61,06	51,3	45,7	H= 36 d=36	H= 36 d=36	1,25 2,67	64,2
ТП-6	61,3	50,3	46,7	H= 36 d=36	H= 36 d=36	1,3 2,5	38,2

Как видно из таблицы 2 самую высокую механическую прочность имеет фаянсовая керамическая масса №3, приготовленной из глины участка Таш-Кумыр ТП-5(64,2 МПа), затем фаянсовая керамическая масса №2, приготовленной из глины Таш-Кумыр ТП-4(53,6МПа), фаянсовая керамическая масса №4, приготовленной из глины Таш-Кумыр ТП-6 (38,2МПа), фаянсовая керамическая масса №1, приготовленной из глины АбширТП-2 (32,5МПа) [7].

Из результатов исследований можно сделать вывод, что глины выше указанных месторождений пригодны для изготовления огнеупорных материалов.

Список литературы

1. К.К. Стрелов, П.С. Мамыкин Технология огнеупоров издание третье, переработанное Издательство «Металлургия» Москва.
2. Грим Р.Е. Минералогия глин. – М.: ИЛ, 1959. – 452 с.
3. Бутт; Г. Н. Дудеров; М. А. Матвеев. Общая технология силикатов Издание третье. Москва; Строй издат.1976.
4. Будников П.П.; Полубояринов Д.Н. Химическая технология керамики и огнеупоров Издательство литературы по строительству – Москва, 1972.
5. ГОСТ Р52540—2006 «Глины огнеупорные и каолины для производства огнеупоров. Правила приемки и методы отбора проб Москва Стандарт информ. 2006.
6. Справочник в двух книгах «Огнеупоры для промышленных агрегатов и топок» под редакцией проф. докт.техн. наук И.Д. Кашеева. Интернет инжиниринг. Москва, 2000, -663 с.
7. Абдуллаева М.Д. Отчет о научно-исследовательской работе “Обогащение и переработка беложгущиеся огнеупорных глин Южного региона Кыргызстана” 35 стр.

УДК 664.6/7

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЖАНОЙ МУКИ В ПРОИЗВОДСТВЕ ХЛЕБОБУЛОЧНЫХ И МУЧНЫХ КОНДИТЕРСКИХ ИЗДЕЛИЙ

Абдыкаарова А.Т.
Ошский технологический университет, магистрант, г. Ош, Кыргызстан

Аннотация

В статье рассмотрены сравнительные результаты экспериментов по исследованию пшеничной, овсяной и ржаной муки по химическому составу.

Ключевые слова: пшеничная, овсяная и ржаная мука, мучные кондитерские изделия, хлебобулочные изделия, овсяное печенье, пищевая ценность, биологическая ценность, пищевые волокна.

УНДАН ЖАСАЛГАН КОНДИТЕР АЗЫКТАРЫ МЕНЕН НАН-БУЛОЧКА ӨНДҮРҮШҮНДӨ КАРА БУУДАЙ УНУН КОЛДОНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Абдыкаарова А.Т.
Ош технологиялык университети, магистрант, Ош ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада азыкты кбуудай, сулуу жана кара буудай ундарынын химиялык өзгөчөлүктөрүн салыштырып изилдөө натыйжалары каралган.

Ачкыч сөздөр: Буудай уну, сулуууну, кара буудай уну, ун кондитер азыктары, нан-булочка азыктары, сулуу печенье, азыктык баалуулук, биологиялык баалуулук, азыктык булалар.

FEATURES USE OF RYE FLOUR IN THE PRODUCTION OF BAKERY AND FLOUR CONFECTIONERY GOODS

Abdykarova A.T.
Osh technological university, graduate student, Osh city, Kyrgyzstan

Annotation

The article discusses the comparative results of experiments on the study of wheat, oat and rye flour by chemical composition.

Keywords: wheat, oat and rye flour, flour confectionery, bakery products, oatmeal cookies, nutritional value, biological value, dietary fiber.

Питание – важнейший фактор внешней среды, который определяет правильное развитие, состояние здоровья и трудоспособность человека. Поэтому организация питания населения на научно-гигиенической основе поднята в нашей стране до уровня общегосударственной задачи.

Формула пищи XI века – это постоянное использование в рационе, наряду с традиционными продуктами, продуктов с заданными свойствами (т.е. функциональных продуктов, обогащенных эссенциальными пищевыми веществами и микронутриентами), биологически активных добавок, концентратов микронутриентов и других непищевых биологически активных веществ. Разработка инновационных технологий производства диетических и функциональных сортов мучных кондитерских изделий, характеризующихся высокой пищевой и биологической ценностью, адаптированных к особенностям нарушения обмена веществ, благоприятно влияющих на функциональное состояние органов пищеварения

и метаболические процессы в организме является одним из перспективных направлений в оптимизации лечебного и профилактического питания, улучшении здоровья населения, предупреждении развития многих хронических заболеваний.

Мучные кондитерские изделия пользуются большим спросом среди всех групп населения. Однако, при несомненной популярности, эти продукты нельзя отнести к продуктам здорового питания вследствие высокой энергетической ценности, а также значительного содержания в них сахаров и жиров. Поэтому одной из актуальных задач является создание мучных кондитерских изделий с пониженной энергетической ценностью, обогащенных биологически активными веществами и содержащих достаточное количество пищевых волокон [1].

Существенным недостатком кондитерских изделий является почти полное отсутствие в них важных биологически активных веществ – витаминов, каротиноидов, пищевых волокон, макро и микроэлементов. В связи с этим перспективным является производство мучных кондитерских изделий с функциональными ингредиентами, получаемых, главным образом, из растительного сырья, так как этот вид сырья обладает большим набором биологически активных веществ.

По своей популярности печенье занимает одно из лидирующих мест среди мучных кондитерских изделий. В качестве объекта обогащения и исследования было выбрано овсяное печенье, а в качестве растительной добавки был использован ржаная мука. Изделия из ржаной муки помогают противостоять депрессии и повышают жизненный тонус, снижают содержание холестерина и сахара в крови.

Из зерна ржи вырабатывают муку хлебопекарную ржаную – сеяную, обдирную, обойную. Все виды ржаной муки используются для выпечки хлеба. Сеяную муку получают сеяным помолом; выход муки составляет 63%, отсеиваются отруби (около 20%); мука имеет белый цвет, зольность 0,75%. Обойная мука – продукт обойного помола, состоит из крупных неоднородных частиц серо-коричневатого цвета. Выход муки – 95%, зольность – 1,9%. Обдирная мука – результат обдирного помола, выход муки – 87%, отруби отсеиваются (около 12-15%), цвет серовато-белый, зольность – 1,45%. Отличается более крупным размером частиц.

Наиболее важной особенностью ржаной муки является наличие в её составе большого количества водорастворимых веществ (13-18%), в том числе растворимых белков, углеводов и слизей. Мука богата также минеральными веществами и такими аминокислотами, как лизин, гистидин, валин, лейцин [2].

Химический состав муки обусловлен, прежде всего, составом зерна, из которого она получена. В муку переходят практически все вещества, которые имеются в зерне, но количество и соотношение их зависят от сорта муки. Чем выше сорт муки, тем больше в ней частиц чистого эндосперма и тем меньше отрубей. Разные сорта муки различаются химическим составом (табл. 1) [3].

• Таблица 1

Химический состав муки							
Пищевые вещества	Мука хлебопекарная, сорт			Мука ржаная, сорт			
	В/с	1 сорт	2 сорт	обдирная	сеяная	обойная	Обдирная
Белок, %	10,3	10,6	11,7	11,5	6,9	8,9	10,7
Жир, %	1,1	1,3	1,8	2,2	1,4	1,7	1,9
Крахмал, %	70,4	67,1	62,8	58,3	65,6	60,9	57,4
Зола, %	0,5	0,7	1,1	1,5	0,6	1,2	1,6

Пищевые волокна, %	3,5	5,8	7,7	11,3	10,8	12,4	13,3
Моно- и дисахариды, %	0,2	0,5	0,9	1,0	0,7	0,9	1,1
Вода, %	14	14	14	14	14	14	14
Минеральные вещества, мг % Na	3	4	6	7	1	2	3
К	122	176	251	310	200	350	396
Ca	18	24	32	39	19	34	43
Mg	16	44	73	94	25	60	75
P	86	115	184	336	129	189	256
Fe	1,2	2,1	3,9	4,7	2,9	3,5	4,1
Витамины, мг %							
Е	1,1	3,05	5,37	5,5	1,1	1,9	2,2
В1	0,17	0,25	0,37	0,41	0,17	0,35	0,42
В2	0,04	0,08	0,12	0,15	0,04	0,13	0,15
РР	1,2	2,2	4,6	5,5	1,0	1,0	0,2
В12	0,17	0,22	0,5	0,55	-	-	-
Аминокислот, мг %: Лизин	250	265	330	390	660	530	690
метионин	153	160	170	180	230	300	360

С повышением сорта муки увеличивается содержание углеводов, в основном крахмала. Количество же других веществ – белков, жиров, минеральных солей и клетчатки снижается. Химический состав муки обуславливает ее пищевую ценность и хлебопекарные свойства.

Около половины белков ржаной муки растворимы в воде и клейковины не образуют, но по пищевой ценности они выше белков пшеничной муки, так как богаче незаменимыми аминокислотами. Основные углеводы муки – крахмал и пищевые волокна (ПВ). С повышением сорта муки увеличивается содержание крахмала, но уменьшается количество ПВ.

Жиры в муке содержатся не более 2%, он легко окисляется и при ее хранении быстро прогоркает. Богаче жирами низшие сорта муки, т.к. в их составе больше частиц алейронового слоя и зародыша, в которых главным образом концентрируются жиры.

Минеральные вещества муки находятся большей частью в оболочках, алейроновом слое и зародыше, поэтому мука низких сортов по сравнению с высшими богаче минеральными соединениями [4]. Высшие сорта муки бедны витаминами, так как при сортовом помолу удаляются алейроновый слой, и зародыш в которых они сосредоточены (табл. 1).

Углеводно-амилазный комплекс ржаной муки. Ржаная мука по сравнению с пшеничной отличается большим содержанием собственных сахаров, более низкой температурой клейстеризации крахмала (52-55°C), большей его атакуемостью и наличием в муке из непроросшего зерна практически значимых количеств α -амилазы. В связи с этим сахаро- и газообразующая способность ржаной муки всегда более чем достаточна и практически не может являться фактором, лимитирующим ее хлебопекарные свойства.

Действие присутствующих в ржаной муке α - и β -амилаз на ее крахмал может привести к тому, что значительная часть крахмала в процессе брожения теста и выпечки хлеба будет гидролизована. Вследствие этого крахмал ржаной выпекаемой тестовой заготовки может оказаться неспособным связать всю влагу теста. Наличие части свободной, не связанной крахмалом влаги будет делать мякиш хлеба более влажным на ощупь.

Наличие же α -амилазы, особенно при недостаточной кислотности теста, приводит при выпечке хлеба к накоплению значительного количества декстрина, придающего мякишу липкость. Поэтому мякиш ржаного хлеба вообще более липок и влажен на ощупь по сравнению с мякишем пшеничного хлеба. Повышенная активность α -амилазы в ржаной муке

обычно является основной причиной дефектности ржаного хлеба по структурно-механическим свойствам его мякиша. В связи с этим кислотность ржаного теста с целью торможения действия α -амилазы приходится поддерживать на

уровне, значительно более высоком, чем в пшеничном тесте. К углеводному комплексу ржаной муки относятся и водорастворимые пентозаны («слизи»), которых в зерне ржи в 2 раза выше, чем в зерне пшеницы. Белково-протеиназный комплекс ржаной муки. Из белковых веществ ржаной муки, как и из белков пшеничной муки, можно выделить глиадиновую и глютеиновою фракции. По аминокислотному составу белки ржи также близки к белкам пшеницы, отличаясь несколько более высоким содержанием отдельных дефицитных в питании человека аминокислот (лизина и треонина).

Очень существенной отличительной особенностью белковых веществ ржаной муки является их способность к весьма быстрому, неограниченному и интенсивному набуханию с пептизацией и переходом в вязкий коллоидный раствор. На этот процесс большое влияние оказывает степень кислотности теста. В ржаном тесте пептизированная часть белков образует вязкую жидкую фазу, в которой диспергированы зерна крахмала, частицы ограниченно набухшего белка и отрубистые частицы муки. В этой жидкой фазе находятся также слизи и другие водорастворимые составные части ржаного теста. Как слишком сильная, так и слишком слабая пептизация белков ржаной муки ухудшает реологические свойства теста и качество изделий.

Второй отличительной особенностью белков ржаной муки является то, что они не способны, несмотря на наличие глиадиновой и глютеиновой фракций, к образованию упруго-пластичного пространственного губчатого структурного каркаса теста. Поэтому структурно-механические свойства ржаного теста слабее, чем у пшеничного теста.

Общеизвестно, что из ржаной муки обычными методами отмыть водой клейковину невозможно, несмотря на наличие в белках ржи и глиадиновой, и глютеиновой фракций. Объясняется это наличием в ржаной муке слизей, набухающих в присутствии воды и обволакивающих в тесте частицы белка, что препятствует образованию из них связной массы – клейковины. Отсутствие в ржаном тесте клейковинного каркаса и пептизация значительной части белков обуславливают специфические структурно-механические свойства ржаного теста. Характерной для деформационной характеристики ржаного теста является его высокая вязкость и резко пониженная величина упругой деформации [2].

При проведении экспериментальных работ объектами исследования являлись:

- пшеничная мука первого сорта (ГОСТ Р 52189-2003) с показателями качества, приведенными в табл. 2.

• Таблица 2

Характеристика качества муки пшеничной первого сорта

Наименование	Показатели
Влажность, %	14,5
Кислотность, град	3,0
Содержание сырой клейковины, %	32,0
Растяжимость клейковины, см	16,0
ИДК, ед. шкалы прибор	70,0
Зольность, %	0,7

- мука ржаная обдирная (ГОСТ 7045-90). Характеристика образца муки, использованной в работе, приведена в табл. 3.

• Таблица 3

Характеристика качества муки ржаной обдирной

Наименование	Показатели
Влажность, %	13,6
Кислотность, град	3,8
Зольность, %	1,1
Число падения, с	165

• мука овсяная (ГОСТ Р 53495-2009) со следующими показателями качества: влажность 14,5%, зольность 1,6 %, кислотность 5,8 град;

• лабораторные образцы теста для овсяного печенья и готовых изделий с различным содержанием ржаной обдирной муки (контроль – печенье «Овсяное» по СТИП 600719219174-01-2006).

При изучении качества и количества клейковины в мучной смеси объектами исследования явились пробы клейковины, отмытой из 100 г теста, замешанного из смеси пшеничной муки с ржаной обдирной в соотношении 1:9, 1:4, 3:7, 1:2 (или 10, 20, 30, 50 % ржаной обдирной муки к массе пшеничной) и только из ржаной муки (соответственно 100 %).

Контролем служила проба клейковины, отмытая из теста, приготовленного из пшеничного теста. Клейковину отмывали по стандартной методике (ГОСТ 27839-88) и характеризовали по массовой доле сырой клейковины и упругим свойствам. О качестве клейковины судили по показателям прибора ИДК-1. Полученные результаты представлены в таблице 4.

• Таблица 4

Влияние ржаной муки на свойства клейковины

Показатели	Контроль	Мука ржаная, % к массе пшеничной муки				
		10	20	30	50	100
Количество клейковины, г	35,3	34,5	29,3	27,6	24,8	7,8
Растяжимость клейковины, см	16,0	14,0	12,2	7	4,8	-
ИДК, ед. прибора	61,0	63,5	70,9	76	90	-

Из приведённой таблицы видно, что по мере увеличения доли ржаной муки в смеси с пшеничной (мука 1 сорта) происходит снижение содержания и растяжимости сырой клейковины.

Установлено также, что замена 10-50% пшеничной муки на ржаную в рецептуре МКИ не приводит к существенному изменению качества клейковины, что является основанием для рекомендации указанного соотношения в качестве оптимального.

Состав и свойства муки из различных видов зерновых культур оказывают существенное влияние на качественные показатели полученных из неё полуфабрикатов и готовой продукции. В связи с чем, были проведены исследования, направленные на оценку влияния различных добавок в пшеничную муку на технологические свойства теста для овсяного печенья. Изменение качественных показателей клейковины пшенично-ржаной муки при приготовлении теста для овсяного печенья должно обусловить изменение его технологических характеристик – органолептических свойств и некоторых физико-химических показателей. Тесто для овсяного печенья готовят по рецептуре, приведенной в таблице 5 (ТУ 8 РК 66-97).

• Таблица 5

Рецептура печенья овсяного

Наименование сырья	Массовая доля сухих веществ, %	На загрузку, кг		На 1 т готовой продукции, кг	
		в натуре	в сухих веществах	в натуре	в сухих веществах
Мука пшеничная 1 сорт	85,50	70,00	59,85	366,80	313,61
Мука овсяная	85,50	27,58	23,58	144,50	123,55
Сахар-песок	99,85	66,59	66,49	348,94	348,42
Маргарин	84,00	30,56	25,67	160,11	134,49
Изюм	80,0	10,0	8,0	52,38	41,90
Корица	88,00	0,11	0,10	0,60	0,53
Ванилин	0,00	0,06	0,00	0,30	0,00
Сода питьевая	50,0	1,06	0,53	5,58	2,79
Соль поваренная	95,50	0,69	0,67	3,59	3,46
Итого	-	206,65	184,89	1082,80	968,75
Выход	90,00	190,85	177,49	1000,0	930,00

В экспериментальные образцы теста вносили ржаную обдирную муку дозой 10-100% к массе пшеничной. Тесто для овсяного печенья готовили следующим способом: сначала все ингредиенты без муки и разрыхлителей (масло, сахар-песок, корица и ванилин) хорошо перемешивают, затем в эту смесь вводят муку овсяную и раствор соли 80%-ной концентрации. Замес длится 15-20 мин, затем добавляют оставшуюся часть муки, пищевую соду и продолжают процесс ещё в течение 6 мин. Количество воды зависит от водопоглотительной способности муки. Влажность теста 18,8-19 %, температура готового теста 24-27 °С.

Из приведенных данных видно (табл. 6), что опытные образцы по физикохимическим показателям отличаются от контрольного. С увеличением дозы вносимой ржаной обдирной муки взамен пшеничной реологические свойства теста из упругоэластичного состояния переходят в упруго-пластичное и пластичное. Тесто в опытном образце с полной заменой муки пшеничной на ржаную обдирную изменяет свои реологические свойства, цвет и вкус в худшую сторону. Тесто, полученное из пшенично-ржаной муки в соотношении 1:1, имеет более темный цвет, структурно-механические свойства в значительной мере ухудшаются.

• Таблица 6

Влияние замены муки пшеничной на ржаную обдирную на качественные показатели теста для овсяного печенья

Показатели качества теста	Варианты					
	контроль	10%	15%	20%	50%	100%
Влажность, %	18,8	19,0	18,7	18,6	18,6	18,6
Консистенция	нормальная			средняя		Слабая
Структурно-механические свойства	упруго-пластичное			упруго-эластичное		Легко рвущееся
Цвет	коричневый			серо-коричневый		Серый
Вкус	свойственный для данного вида теста					

Полученные данные свидетельствуют о том, что при выработке овсяного печенья целесообразна замена не более половины рецептурного количества пшеничной муки на ржаную обдирную. При этом тесто хорошо формируется и не липнет [5,6].

Литература

1. Анисеева, Н.В. Разработка технологий кондитерских изделий функционального значения / Н.В. Анисеева // Кондитерская индустрия.- 2012. № 4.- С. 16-18.
2. Ауэрман, Л.Я. Технология хлебопекарного производства. [Текст] / Л.Я.Ауэрман.- М.: Легкая и пищевая промышленность, 1984.- 416 с.
3. Скурихин, И.М. Химический состав российских пищевых продуктов [Текст] / Под редакцией проф. И.М. Скурихина и проф. В.А. Тутельяна // Справочник. - М.: ДеЛи принт, 2002.- 236 с.
4. Пучкова, Л.И. Технология хлеба. [Текст] / Л.И. Пучкова, Р.Д. Поландова, И.В. Матвеева. - СПб.: СПбГУНиПТ, 2005.- 559 с.
5. Зубченко, А. В. Технология кондитерского производства. [Текст] / А. В. Зубченко. - Воронеж: Гос.технол. акад., 1999. - 432 с.
6. Рецептуры на печенье, галеты и вафли - М.: Пищевая промышленность - 1969.- 544 с.

УДК 634

ПОЛУЧЕНИЕ ПЕКТИНОВЫХ ВЕЩЕСТВ И ИХ ФИЗИОЛОГИЧЕСКОЕ, БИОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Адышева А.¹, Калыкова Г.С.²Научно-исследовательский медико-социальный институт, доцент¹, преподаватель², г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В статье приведены природные карбоксилсодержащие полиэлектролиты, их применение в медицине и пищевой промышленности, извлечение пектина из местного сырья. В последние годы пектиновые вещества широко используются. Особенно используется в кондитерских и хлебобулочных изделиях, регулярное их употребление очищает организмы от вредных веществ, а во-вторых, это положительно сказывается на качестве продукции. Он используется в медицине как профилактическое средство и как биологически активное вещество, а также как безвредный препарат.

Ключевые слова: Пектин, полисахарид, α -1-4-гликозидная связь, D-аллактуроновая кислота, радионуклиды, комплексные соединения, энтеросорбент, детоксикация.

ПЕКТИН ЗАТТАРЫН АЛУУ ЖАНА АЛАРДЫН ФИЗИОЛОГИЯЛЫК, БИОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ

Адышева А.¹, Калыкова Г.С.²Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, доцент¹, окутуучу², Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада жаратылыштагы карбоксил тобу бар полиэлектролиттер, алардын медицинада жана тамак -аш өнөр жайында колдонулушу, пектин заттарын жергиликтүү чийки заттардан алуу каралган. Пектин заттары акыркы убактарда кеңири колдонулушка ээ болууда. Айрыкча кондитердик азыктарда, нан азыктарында колдонулат, аларды дайыма колдонуу менен организмди зыяндуу заттардан тазаланат, экинчиден азыктардын сапатына жакшы таасирин тийгизет. Медицинада ооруну алдын алуучу зат катары жана биологиялык активдүү зат катары, зыянсыз дарылоочу дары катары да колдонулуп келе жатат.

Түйүндүү сөздөр: Пектин, полисахарид, α -1-4 гликозиддик байланыш, D-галлактурон кислотасы, радионуклиддер, комплексттик бирикме, энтеросорбент, детоксикалык касиет.

OBTAINING PECTIN SUBSTANCES AND PHYSIOLOGICAL BIOLOGICAL SIGNIFICANCE

Adysheva A.¹, Kalykova G.S.²Scientific-Research Medical-Social Institute, docent¹, lecturer², Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

Natural carboxy- containing polyelectrolytes, their application in medicine and food industry, extraction of pectin from local raw materials. In recent years, pectin substances have been widely use. It is especially used in confectionery and bakery products, their regular use cleanses organisms from harmful substances, and secondly, it has a positive effect on the quality of product. It is used in medicine as a biologically active substance, as well as a harmless teacher.

Keywords: Pectin, polysaccharide, α -1-4-glycosidic bond, D-galacturonic acid, radionuclids, complex compounds, energy sorbent, detoxification.

Пектин заттары жаратылыштагы полиэлектролиттик заттарга кирет. Пектин заттары өсүмдүктрдүн тканындагы химиялык элементтердин курамына кирип, алардын ийилчектигин камсыз кылат, өсүмдүктүн тургордук басымдын сакталышына жардам берет.

Көп жылдык биологиялык изилдөөнүн негизинде окумуштуулар өсүмдүктөрдүн клеткалык ткандары негизинен полисахариддерден турарын аныкташкан. Өсүмдүк клеткаларынын ички катмары целлюлозадан ал эми клеткалардын сырткы катмары жана клетка аралык заттардын курамында пектин бар экендиги изилденген.

Пектин заттары өсүмдүктөр дүйнөсүндө негизги ролду ойнойт. Клеткалардагы пектин заттары өсүмдүктүн өсүүсүндө негизги мааниге ээ. Өсүмдүктөрдүн уруктарынын өсүүсүнө, клетканын өсүүсүнө оң таасир этип, өсүмдүктүн кургакчылыкка жана суука чыдамдуулугун арттырып, ар түрдүү оорулардан сактайт.

Пектин заттарынын курамы полисахаридден турган табигый органикалык бирикме. Өсүмдүктөрдүн бардык органдарында сабактарында, тамырында, жалбырактарда, гүлдөрүндө, мөмөсүндө жана уруктарында кездешет. Ал бардык жогорку түзүлүштөгү өсүмдүктөрдүн курамында кездешет, айрыкча мөмө-жемиштерде, кызылчада, цитрус өсүмдүктөрүнүн мөмөсүндө, сабизде, ашкабакта, калемпирде, баклажанда көбүрөөк болот [9].

Пектин өсүмдүк ткандарынын зат алмашуу процессине да катышат. Алар сууну кармап туруу менен жемиштердин ткандарындагы химиялык жана ферментативдик процесстерге катышат. Пектин заттары өсүмдүктөгү суу менен байланышып, кургакчылыктан сакталышын камсыз кылат. Пектиндин килкилдек затты пайда кылуучу касиети ар бир клетканы бир- бири менен эле байланыштырбастан, бүт өсүмдүктү бири- бири менен байланыштырат.

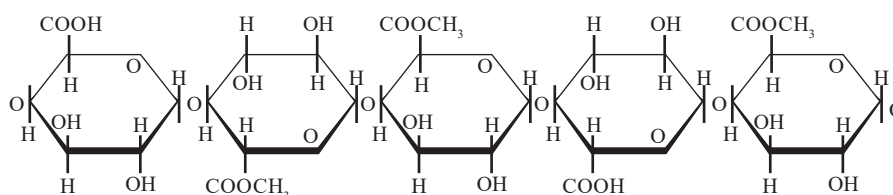
Пектин заттарын 1825- жылы Француз химиги жана фармацевт Анри Бронсоно өсүмдүктөрдөн бөлүп алган. Өнөр жайдаларда XX- кылымдын 30- жылдардан баштап алына баштаган. Пектин заттарын 1944-жылы химиктер коомунун Америкалык Комитети тарабынан ат берилип, изилдене баштаган.

Пектинди өнөр жайында алуу жылдан жылга өнүгүүдө. Жалпы өнөр жайдагы алынуучу заттардын 3-4% тин пектинди өндүрүү түзөт. Дүйнө жүзүндө бир жылда 28-30 мин т. пектин өндүрүлөт. Азыркы учурда Россия Федерациясы жылына 3,0-3,5 миң т. пектинди импорттойт [1].

Ар түрдүү өсүмдүктөрдөн алынган пектин заттары күрөң жана агыш түстө болуп, жытсыз болушат. Сууну көп өлчөмдө алганда ээрип, килкилдек затты пайда кылат, андан кийин акырындык менен ээрий баштайт.

Пектин адамдын тамак сиңирүү органдарында сиңбейт, бирок энтеросорбент болуп эсептелет.

Курамы боюнча пектиндик заттар жогорку молекулалуу углеводдорго кирип, метоксилденген α -1-4 гликозиддик байланыш менен байланышкан D-галлактурон кислотасынын калдыктарынын полимерленишинен пайда болгон табигый полимер [1]. (сүрөттө полимердин бир бөлүгү көрсөтүлгөн).

Пектин метоксилдөө даражасына жараша классификацияланат (этерификация даражасы - ЭД). Молекуладагы метоксил тобунун OCH_3 санына жараша башкача айтканда этерификациялоонун даражасына жараша бөлүнөт.

- 1) Жогорку этерификациялуу - ЭД 50% жогору болгондор;
- 2) Төмөнкү этерификациялуу - ЭД 50% аз болгондор болуп, эки топко бөлүнүшөт [1].

Пектинди өндүрүүдө пектиндин курамы жогору болгон өсүмдүктүн чийки заттарынан көбүнчө мөмө-жемиштерди иштеткенден кийинки калдыктарынан алынат.

Пектин заттарын алуу жолдоруна жана чийки затка жараша ак жана ачык күрөң түстөгү жытсыз порошок түрүндө болот. 1% түү пектиндин суудагы эритмеси рН=2,9-3,2 кычкыл чөйрөнү көрсөтөт. Сууда акырындык менен ээрийт, ал эми органикалык эритмелерде ээрибейт [1].

Пектинди тамак- аш өнөр жайында кондитердик азыктарды даярдоодо килкилдек затты пайда кылгандыктан джемдерди, мармеладдарды жасоодо, эмульгатор катары майонез, кремдерге кошуп даярдалат.

Ошондой эле кондитердик өнөр жайында, печенье, нан азыктарына кошулганда алардын сапатын жакшыртып, узук убакытка чейин сакталышына жардам берет. Айран, сүт азыктарын жана жашылча жемиштердин сакталышын узартат.

Пектинде дегидратациялык касиет болгондуктан, жер-жемиштерди кургатууда, антиоксидант катарында май-каймактардын сакталуу мөөнөтүн узартууга пайдаланылат.

Пектиндин эң негизги касиеттери гелдерди пайда кылуу, стабилизатор турукташтыруучу, коюулаткыч, нымдуулукту сактоочу агент, кошумча азык зат катары колдонулат [3].

Тамак-аш өнөр жайында момпосуй начинкасын даярдоодо, зефир, пастила, мармеладдарды жасоодо, бал муздакты жасоодо, майонез, кетчуп, ширелерди жана желе, джемдерди даярдоодо колдонулуп, алардын сапатын жогорулатат.

Пектинди адамдардын ден соолугун сактоо, оорунун алдын алуу жана зыяны жок каражат катары медицинада кеңири колдонушат.

Ун менен даярдалган азыктарда: печенье, нан азыктарына пектинди кошуп даярдоо ден соолукка маанилүү, себеби аларды дайыма азык зат катары пайдаланышат [2].

Пектин физиологиялык касиети менен бирге биологиялык касиетке ээ. Адамдын баласынын жашоосунда ден соолукту чыңдоочу компоненттердин бири катары бааланат.

Пектиндин эң негизги касиети көбүү жана адсорбциялоо касиети жогору болгондугуна негизделген, ошондуктан пектин заты уулу заттарды, микроорганизмдерди өзүнө сиңирип алат. Пектин заттары адамдын тамак сиңирүү органында сиңбейт, бирок энтеросорбент болуп эсептелет. Медицинада тамак сиңирүү органдарды дарылоодо, канды калыбына келтирүү, кан плазмасын алмаштыруучу каражаты катары колдонулат, кандагы кантты азайтат жана кан басымын турукташтырат.

Пектин медицинада оорунун алдын алуу максатында жана дарылоочу зат катарында колдонулат. Акыркы учурда жугуштуу ичеги карын ооруларды дарылоодо да жакшы натыйжаларды берүүдө. Мисалы пектинден даярдалган биологиялык активдүү кошулма “Пепидол” дисбактериоздо, жугуштуу ичеги-карын ооруларда жана ууланганда колдонулат [4].

Пектин менен ампициллин өз ара аркеттенишкенде, дарынын активдүүлүгүн күчөтөт. Мисалы, ампициллин пектинди кошпогндо 46% бактерияларды өлтүрсө, 1% пектин кошулганда 57% бактерияларды өлтүрөт.

Ошондой эле иммунитетти жакшыртууга жакшы таасирин көрсөткөндүгүн далилдешкен. Пектиндин курамында СООН карбоксил тобу болгондуктан, оор металлдардын иондорун жана радиоактивдүү заттарды организмден чыгарууну тездетет.

Пектин уксус кычкыл коргошунду адсорбциялайт жана Pb^{2+} , Hg^{2+} , Co^{2+} , Cd^{2+} , Zn^{2+} иондорун жана башка оор металлдардын иондору менен ичеги карын жолдорунда ээрибеген комплекстик бирикмелерди пайда кылып, организмден чыгарат. Мисалы, 1 г пектин 160-420 мг стронций менен байланыш түзөт [6].

Коргошундун иондору организмге терс таасирин тийгизет, кан басымын көтөрөт, нерв системасынын иш аракетин бузат, боор, бөйрөктүн иштөөсүн начарлатат. Коргошун организмге тамактар менен суу жана аэрозолдун чандары менен кирет. Ошондой эле коргошун курамында болгон бензинди пайдаланган автотранспорттордон жана түстүү металлургия ишканалардан чыккан коргошундун калдыктары айлана чөйрөнү булгашат.

Коргошун организмге кирип, бир нече минуттан кийин клеткадагы кандын эритроцити менен байланышат. Бул кандын плазмасындагы коргошундан 16 эсе жогору болот да бардык ички органдарды, бөйрөктү жабыркатат [4].

Организмден коргошунду чыгаруу үчүн ширелерди, пюре жана киселдерди ичүү сунушталат. Алардын чөйрөсү $\text{pH} = 3,8-4,5$ аралыкта болуш керек. Ал эми организмден радионуклиддерди жана стронцийди чыгаруу үчүн пектинди азык заттар менен чөйрөсөн кычкыл кылып пайдаланууга болбойт, бул учурда пектинди порошок түрүндө же таблетка түрүндө дары чөптөр менен биргеликте колдонулат [7].

Пектиндин эң маанилүү касиеттеринин бири оор металлдардын иондору жана радионуклиддер менен комплекстик бирикмелерди пайда кылат. Организмдеги зыяндуу заттарды жана радиоактивдүү элементтерди, пестициддерди, уулу металлдардын иондорун алып чыгат [5].

Кызылчадан жана кун карамадан алынган пектинди оорунун болтурбоого алдын алуучу касиетин изилдөөдө көп иштер аткарылган. Пектиндин жогорудагыдай касиеттерин эске алып, Бүткүл Дүйнөлүк Саламаттыкты Сактоо уюму экологиянын булганышына байланыштуу оорулардын алдын алуу каражаттары катары пектинди колдонууну актуалдуу экендигин белгилеген.

Ошондуктан пектиндин детоксикалык касиети жогору болгондуктан аны алдын алуу б.а. ууланудан чанда иштеген жана уулу элементтердин буусунан алардын кошулмаларынан сактануу үчүн колдонушат. Пектинди профилактика үчүн колдонуунун оптималдуу дозасы бир суткада 5-8 г, ал эми радиоактивдүү булгануу шартында 15-16 граммдан аз болбош керек.

Пектинди боор оорусунда колдонуучу «Фластапиол», «Фластахол» «Флавоглюцид» менен бирге пайдаланганда дарынын детоксикациялык таасирин күчөтүп, организмге терс таасирин тийгизбейт [4].

Негизинен келечекте пектинди ооруну дарылоодо жана оорунун алдын алуу максатында колдонуу керек экендигин изилденген.

Пектин заттары организмдеги холестеринди азайтат, клетканын ички реакциясынын дем алышына жана зат алмашуу процессинде оң таасирин тийгизип, кан айланууну жакшыртат, аллергиялык факторлорго организмдин туруктуулугун камсыздайт. Ошондой эле ичеги-карындын жугуштуу ооруларын дарылоодо колдонулат [7].

Пектин заттарынын адсорбциялык касиеттери өтө маанилүү. Пектиндик заттары жаратылыш боекторун адсорбциялап, алышы профилактикалык жана диет азыктарды даярдоодо баалуулугу болуп эсептелет [8].

Азыркы мезгилде пектин заттары өсүмдүктөрдүн курамында 0,5%-35% чейинки өлчөмдө болоору аныкталган. Жер жемиштерди иштетүүчү өнөр жайларда кант кызылчасынын иштеткенден кийинки жомдору, цитрус өсүмдүктөрүнүн мөмөсүнүн иштеткенден кийинки кабыктары, күн караманын майды алгандан кийинки калдыктары ж.б. пектинди алуу үчүн кайра иштетилет [9].

• 1-таблица

Кээ бир мөмө-жемиштердеги жана өсүмдүктөрдөгү пектиндин өлчөмү

Чийки зат булактары	Пектиндин болушу %
Помидор	0,2-0,5
Шабдаалы	0,3- 1,2
Жүзүм	0,2-1,0
Алманын кабыгы	15-20
Лимондун кабыгы	30-35
Кант кызылчасы	30-35
Сабиз	10
Ананас кабыгы	20
Тамеки жалбырагы	14,12
Күн караманын башы	25

Жергиликтүү чийки заттардан Арстанбап аймагында өскөн жапайы өсүмдүк сарыайбандын (боярышник понтийский) мөмөсүнөн классикалык жол менен пектин заты алынды. Алуунун технологиясы: адегенде мөмөнүн данегинен ажыратып, рН= 2,0-2,5 чөйрөдө туз кислотасы менен гидролиздеп, 75-80 °С температурага чейин 1,5- 2 саатка чейин ысытылды. Аралашманы чыпкадан өткөрүп, фильтрат спирт менен чөктүрүлүп, алынган чөкмө хлордун иондорунан тазаланыш үчүн бир нече жолу муздак дистиллирленген суу менен чайкалды. Алынган коагулят кургатуучу шкафта кургатылды. Алынган пектиндин массасынын чыгышы 10% болду.

• 2-таблица

Сарыайбандын мөмөсүнүн физика-химиялык көрсөткүчтөрү

Көрсөткүчтөр	% менен
Нымдуулук %	26,0
Кургак заттар %	74,6
Кислоталуулук (жалпы) Т	13
100г канттын жалпы саны %	13,3
Крахмал, мг %	8,2
Дубил заттары %	15,86
Пектин, %	10

Жаратылыштагы боектор (пигменттер) өсүмдүктөрдүн ар кандай органдарында кездешет. Жаратылыш боектору фотосинтез процессинде өсүмдүктөрдөн көбөйүүсүндө чоң роль ойнойт. Жаратылыштагы боектор өсүмдүктө туруктуу, бирок алардан бөлүп алгандан кийин температураны жогорулатканда түстөрү туруксуз болушат. Ошондуктан табигый боекторду пайдалануу кыйынчылыкты туудурат. Табигый боектор синтетикалык боекторго караганда жакшы ээришет жана зыяндуулугу аз. Ошондуктан тамак аш өнөр жайында табигый боекторду колдонуу маанилүү.

Мындай маселени чечүүдө комплекстик илимий изилдөө иштеринин негизинде табигый боектун түсүн турукташтырууда стабилизатор катарына пектин заттары менен таасир этип, туруктуу түстөгү боекту алууга болору аныкталган [10].

Жыйынтыгы

- Сары айбандан классикалык жол менен пектин заты алынды, чыгышы 10%.
- Пектиндин 1% суудагы эритмеси рН = 2,9-3,2 кычкыл чөйрөнү көрсөттү.
- Пектинди нан азыктарына кошуп даярдоодо сапатына оң таасир эткендиги аныкталды.

Колдонулган адабияттар

1. Аймухамедова Г.Б., Алиева Д. Е., Шелухина Н. П., Свойства и применение пектиновых сорбентов. /Фрунзе : Илим. 1984.- 131с.
2. Пектин производство и применение / под. Ред. Н.С. Карповича.- Киев: Урожай, 1989.
3. Токтосунова Б., Завьялова Д.В., Селезнова Г.Д., Ашубаева З. Дж. Увеличение срока хранения стерилизованного сливочного масла с добавкой каротина и пектина // Сб. науч.тр. Их и ХТ НАН. Бишкек, 1995.С.-48-51.
4. З.Дж. Ашубаева., А.М.,Молдошев., А.Д. Жумалиев// Применение пектинов в медицине. Фрунзе, 1989.
5. Беззубова А.Д., Василева О.Г., Хатина А. И. Влияние пектина на выведение свинца из организма// Гигиена труда и проф. Заболевания.-1969.-№3.-.32-37.
6. Карпович Н.С. Пектин и его производства.-Киев. Урожай.1978.
7. Разработка пектина для лечебного профилактического питания/ Н.С. Краснова., Л.Н. Лучина // Пищевая промышленность.-1998.-№1.с.11.
8. Положительные решение о выдаче патента на способ выделения краснофиолетового пигмента./Б. Токтосунова, З. Дж. Ашубаева, А.Адышева 970039. От 15.07.99.
9. Аймухамедова Г.Б., Шелухина Н. П., Пектиновые вещества и методы их определения. /Фрунзе : Илим. 1964.- 131с.
10. Бокучава М.С., Пруидзе Г.Н., Ульянова М.С. Биохимия производства растительных красителей.- Тбилиси: Мецниерба. 1976.-19 с.

УДК 330.59

УРОВЕНЬ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ, БЕЗРАБОТИЦА И ФОРМИРОВАНИЕ РАБОЧИХ МЕСТ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ

Ажиматова Н.М.¹, Сыдыкова У.А.²
Международный университет им. К.Ш. Токтомаматова, старший преподаватель,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан¹
Научно-исследовательский медико-социальный институт, главный бухгалтер,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан²

Аннотация

В данной статье описан процесс изменения уровня жизни в свете перехода к рыночной экономике, выявляются факторы, приведшие к снижению уровня и качества жизни, образованию бедности населения и безработицы, анализируется динамика показателей бедности и безработицы в Кыргызстане и разрезе областей, а также предлагаются мероприятия для снижения бедности и безработицы и повышения уровня жизни населения в стране. Бедность – это обратная сторона благосостояния, при которой имеет место долговременное отсутствие средств и условий для обеспечения физиологических и других потребностей, которые сформировались в обществе. При этом бедность в значительной степени ухудшает уровень развития человеческого капитала, она включает не только материальную нужду, но и низкий уровень удовлетворения социальных потребностей. С качественной стороны бедность в значительной степени сужает возможности получения социальных услуг, возникают большие сложности при получении услуг здравоохранения, образования, получения жилья и плохие санитарные условия жизни. Несмотря на то, что в республике выросли денежные доходы населения, в настоящее время более одной трети населения относится к бедным.

Ключевые слова: рыночная экономика, уровень жизни, бедность, пособия, безработица, социальная защита, социальная помощь.

АЗЫРКЫ УЧУРДА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КАЛКТЫН ЖАШОО ДЕНГЭЭЛИ, ЖУМУШСУЗДУК ЖАНА ЖУМУШ ОРУНДАРЫН ТҮЗҮҮ

Ажиматова Н.М.¹, Сыдыкова У.А.²
К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университет, ага окутуучу, Жалал-Абад ш.,
Кыргызстан¹
Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, башкы эсепчи, Жалал-Абад ш.,
Кыргызстан²

Аннотация

Бул макалада базар экономикасына өтүү шартында жашоо деңгээлин өзгөртүү процесси сүрөттөлөт, жашоо деңгээлинин жана сапатынын төмөндөшүнө, жакырчылыктын жана жумушсуздуктун калыптанышына алып келген факторлор аныкталат, Кыргызстандагы жакырчылыктын жана жумушсуздуктун динамикасы жана региондордун бөлүнүшү талданат, ошондой эле иш-чаралар сунушталат өлкөдөгү жакырчылыкты жана жумушсуздукту азайтуу жана калктын жашоо деңгээлин көтөрүү. Жакырчылык - бул жыргалчылыктын экинчи тарабы, анда коомдо пайда болгон физиологиялык жана башка муктаждыктарды канааттандыруу үчүн узак мөөнөттүү каражаттын жана шарттын жоктугу байкалат. Ошол эле учурда, жакырчылык адам капиталынын өнүгүү деңгээлин кыйла начарлатат, ага материалдык муктаждыктар гана эмес, социалдык муктаждыктарды канааттандыруунун төмөн деңгээли дагы кирет. Сапаттуу жагынан, жакырчылык социалдык кызматтарды алуу мүмкүнчүлүктөрүн кыйла кыскартып жатат, медициналык кызматтарды алууда, билим алууда, турак-жай курууда жана санитардык турмуштун начар шарттарында чоң кыйынчылыктар бар. Республикада калктын акчалай кирешелери өскөнүнө карабастан, учурда калктын үчтөн биринен көбү жакыр.

Ачкыч сөздөр: базар экономикасы, жашоо деңгээли, жакырчылык, жөлөк пулдар, жумушсуздук, социалдык коргоо, социалдык жардам.

LIVING STANDARDS, UNEMPLOYMENT AND JOB CREATION IN MODERN KYRGYZSTAN

Azhimatova N.M.¹, Sydykova U.A.²

International University named after K.Sh. Toktomamatov, Senior Lecturer,

Jalal-Abad city, Kyrgyzstan¹

Scientific-Research Medical-Social Institute, chief accountant, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan²

Abstract

In this article the process of changing the standard of living in the light of the transition to a market economy is discussed, the factors that led to a decrease in the level and quality of life and education of poverty and unemployment are identified, the dynamics of poverty unemployment rates in Kyrgyzstan and cross-cutting areas is analyzed, and measures of poverty and unemployment reduction, as well as the living standards of the population in the country improvement, are suggested. Poverty is the reverse side of well-being, in which there is a long-term lack of funds and conditions to meet the physiological and other needs that have formed in society. At the same time, poverty significantly worsens the level of development of human capital; it includes not only material needs, but also a low level of satisfaction of social needs. On the qualitative side, poverty significantly narrows the possibilities of receiving social services, there are great difficulties in obtaining health services, education, housing, and poor sanitary living conditions. Despite the fact that the monetary incomes of the population have increased in the republic, at present more than one third of the population are poor.

Key words: market economy, standard of living, poverty, benefits, unemployment, social protection, social assistance, wages, pensions, regions.

Формирование рыночной экономики и проведение радикальных преобразований в значительной степени снизили уровень жизни населения. И в настоящее время экономика Кыргызской Республики не обеспечила внутреннего равновесия из-за тех социально-экономических шоков, которые имели место в процессе ее функционирования. Это, прежде всего, продолжающийся нестабильный экономический рост, большие размеры безработицы, дефицит эффективных рабочих мест, низкие доходы, бедность, слабость действия системы социальной защиты и внешняя трудовая миграция. Переходный период, формирование рыночной экономики, преобразования экономического и социального характера отразилась на всех сферах экономики, и в значительной степени снизил уровень жизни населения. Все это сопровождалось негативными явлениями. Стала развиваться инфляция, безработица, бедность, трудовая миграция, низкий уровень заработной платы, дефицит эффективных рабочих мест, низкие доходы, и нарастание социальной напряженности.

Но, несмотря на это, Кыргызстан сумел провести радикальные преобразования, и в республике сформировалась хоть и нестабильная, но рыночная экономика и была поставлена задача перейти на устойчивое развитие и обеспечить формирование социально-рыночного хозяйства, во главу угла поставлена задача обеспечить в обществе социальную стабильность, свободное развитие личности, сохранение и рост человеческого капитала и повысить уровень жизни населения, сократить бедность, безработицу и создать эффективную систему социальной защиты и социальной помощи части населения, оказавшейся в сложных жизненных условиях.

Динамика основных социально-экономических показателей в Кыргызской Республике

Показатели	1995	2000	2005	2010	2014	2015
Уровень инфляции, в%	31,9	9,6	4,9	19,2	10,5	3,4
Уровень общей безработицы, в%	5,7	7,1	8,5	9,2	8	8,5

Уровень официальной безработицы	2,9	2,9	3,3	2,6	2,4	2,2
Темпы роста ВВП, в% к предыдущему году	94,6	105	98,9	99,5	103,6	103,5
Минимальная заработная плата, сом	75	100	100	500	900	970
Минимальный потребительский бюджет, сом	333,4	1205,3	1836,6	3502,6	4981	5182,9
Средняя заработная плата, сом	368,2	1227	2636,6	7186	12285	13277
Средняя заработная плата, дол. США	34	25,7	63,7	156,4	229	237,1
Уровень бедности, %	42,6	62,5	43,1	33,7	30,1	32,1
Среднедушевые доходы, сомов за душу населения	189,6	708,9	1309	2494,4	3957,5	4074,5

Источник: Кыргызстан в цифрах. Нацстатком Кыргызской Республики.

На уровень жизни оказывает отрицательное влияние минимальная заработная плата. За анализируемый период (1995-2015) размер средней зарплаты в КР значительно увеличился. Если в 1995 г. средняя зарплата составляла 368,2 сома, то в 2015 г. – 13277 сомов, то есть увеличилась в 36 раз.

Показатели уровня жизни населения Кыргызской Республики

Показатели	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Фактическое конечное потребление домашних хозяйств: на душу населения, тыс. сомов в процентах к предыдущему году	39,5 102,4	62,0 110,2	69,6 107,2	73,3 102,8	74,4 99,3	75,5 101,8
Денежные доходы населения (в среднем на душу в месяц), сомов	2494,4	3215,8	3336,3	3957,5	4074,5	4257,9
Среднемесячная начисленная заработная плата одного работника, сомов	7189	10726	11341	12285	13483	14847
Минимальный размер оплаты труда, в среднем за месяц	500	760	840	900	970	1060
Средний размер назначенной месячной пенсии одного пенсионера с учетом компенсационных выплат (на конец года), сомов	2886	4274	4508	4699	4896	5235
Стоимость продовольственной корзины прожиточного минимума, сомов	2276,7	2821,8	2989,5	3238,0	3369,0	3116,3
Величина прожиточного минимума в среднем на душу населения, сомов в месяц:	3502,7	4341,2	4599,2	4981,5	5183,0	4794,3
все население в том числе:	3905,4	4850,3	5139,7	5563,2	5799,8	5352,0
трудоспособное население пенсионеры	3146,9	3858,3	4097,0	4434,4	4637,2	4303,7

Источник: составлено автором по данным статистических сборников «Уровень жизни населения» за ряд лет.

Как указывают некоторые исследователи, развитие социальной политики государства должно быть направлено на улучшение выполнения социальных обязательств перед населением, прежде всего, в сфере труда и заработной платы, которые выполняют ведущее положение в повышении уровня жизни населения. Низкий уровень доходов населения привел к образованию бедности в республике.

Бедность – это обратная сторона благосостояния, при которой имеет место долговременное отсутствие средств и условий для обеспечения физиологических и других потребностей, которые сформировались в обществе. При этом бедность в значительной степени

ухудшает уровень развития человеческого капитала, она включает не только материальную нужду, но и низкий уровень удовлетворения социальных потребностей. С качественной стороны бедность в значительной степени сужает возможности получения социальных услуг, возникают большие сложности при получении услуг здравоохранения, образования, получения жилья и плохие санитарные условия жизни. Несмотря на то, что в республике выросли денежные доходы населения, в настоящее время более одной трети населения относится к бедным. В 2015 г. уровень бедности составлял 32,1%. Но, как свидетельствуют экономические источники, пороговое значение уровня бедности не должно превышать 8–9%.

Уровень бедности в Кыргызской Республике, %

Показатели	2014	2015	2016	2017	2018
Кыргызская Республика	36,8	38,0	37,0	30,6	32,1
Баткенская область	35,6	34,2	53,9	40,7	41,2
Джалал-абдская область	45,3	55,7	46,4	46,4	45,1
Иссык-Кульская область	29,5	28,1	39,5	26,0	28,9
Нарынская область	49,9	39,9	43,8	30,6	38,0
г. Ош	-	-	40,9	33,4	38,3
Таласская область	50,2	39,6	23,1	19,0	21,5
Чуйская область	28,6	16,6	23,6	21,6	24,8
г. Бишкек	18,4	21,4	20,4	17,6	23,5

В Кыргызстане бедность охватывает все группы населения. Наряду со взрослыми, в условиях бедности живут дети и молодежь, страдая от хронического недоедания, болезней. Высокой остается смертность, заболеваемость и инвалидность детей, 80% женщин репродуктивного возраста имеют различные проблемы со здоровьем. Неблагополучные экономические условия, мешающие развитию полноценной жизнедеятельности семьи, женщин, детей и молодежи, создают прямую угрозу физическому и духовному здоровью населения, отрицательно воздействуют на формирование подрастающего поколения.

Бедность в республике имеет свою специфику, которая объясняется экономическими, этнокультурными, природно-географическими, региональными и прочими факторами, например:

- основная доля бедного населения живет в глубинке, что объясняется такими факторами, как невысокая удельная производительность труда в АПК, характер труда, связанный с сезонностью, недостаточность социально-культурной обеспеченности;
- самые бедные – многодетные семьи;
- от социальной уязвимости страдают более всего жители высокогорных регионов.

Главная причина бедности – это высокий уровень безработицы, которая сформировалась в период становления рыночной экономики. Инфляция и падение реальных доходов населения, обострили указанную проблему. Это объясняется тем, что процесс становления и дальнейшего развития рыночных отношений сопровождался появлением целого ряда негативных тенденций. На состояние жизненного уровня населения оказали отрицательное воздействие социальноэкономические преобразования при формировании рыночной экономики. В этот период изменился порядок получения доходов, многие предприятия обанкротились и закрылись, другие значительно сократили объемы производства, что вызвало сокращение рабочих мест, образовалась и стала расти безработица. Значительная часть трудоспособного населения осталась без работы и источника доходов и получилось масштаб-

ное увеличение бедности. Часть безработного населения в поисках дохода перешла работать в теневую экономику, которая и в настоящее время составляет около 40%.

Уровень безработицы за 2012-2016 гг. (в%)

Показатели	2012	2013	2014	2015	2016
Кыргызская Республика	8,5	5,4	8,3	8,0	7,6
Баткенская область	10,6	10,8	12,7	12,6	10,9
Джалал-Абдская область	8,2	8,4	8,2	7,6	7,7
Иссык-Кульская область	9,7	9,6	9,5	9,3	9,1
Нарынская область	10,3	10,2	9,1	9,7	9,3
Ошская область (включая г. Ош до 2012)	6,6	6,8	6,3	6,6	6,0
Таласская область	5,0	4,1	3,7	3,9	3,3
Чуйская область	9,9	9,9	9,7	8,9	8,6
г. Бишкек	9,6	8,7	9,4	8,9	8,1
г. Ош	-	-	4,6	4,2	3,9

Отсюда вывод: в республике имеет место скрытая безработица. Ряд исследователей в республике считают, что уровень общей безработицы значительно выше официального. Безработица и низкая заработная плата толкает людей к внешней трудовой миграции, выезжают в основном в Россию и Казахстан. По официальным данным, во внешней миграции участвует 600–700 тысяч человек, которые часть своих заработков отправляют на родину, помогают своим родственникам выживать в сложных условиях. Что касается зарегистрированной официальной безработицы, то ее значение небольшое, потому что регистрация в службах занятости не имеет для граждан экономического смысла из-за низкого размера пособия по безработице. Начиная с 2000 г. базовое пособие равняется 250 сомам, что приблизительно составляет 4,5 долл. США. Эта сумма так и осталась в новом законе о занятости, принятом в 2016 г. Право на получение пособия по безработице имеют те лица, которые платили взносы на социальное страхование в течение одного года. Размер пособия по безработице не увязан с реальной заработной платой, которую получал безработный до потери работы.

Сегодня в Кыргызстане на одно вакантное рабочее место претендуют более 7 человек, значительное распространение получила неформальная и неполная занятость. В решении проблемы безработицы и трудоизбыточности на рынке труда страны проводится большая работа, широко применяются мероприятия активной политики, проводимой службой занятости: трудоустройство безработных на имеющиеся вакантные рабочие места, направление на общественные работы, профессиональное обучение и переобучение, развитие самозанятости среди безработного населения, предоставление микрокредитов. В 2016 г. было трудоустроено 39,6 тыс. человек, на общественных работах трудились 19,9 тыс. человек, переучились на новую профессию 6,5 тыс. человек, получили микрокредит на открытие собственного бизнеса 4,5 тыс. безработных.

По данным Нацстаткома Кыргызской Республики, в 2016 г. в республике было создано 88,2 тыс. новых рабочих мест. Основная часть рабочих мест создана в сельском хозяйстве и торговле. Самое большое количество созданных рабочих мест создано в Чуйской области (21331), городе Бишкек (21234) и Джалал-Абадской области (20290), а в Оше (1078), Иссык-Кульской (2790) и Таласской (2865) областях. Больше всего – 68% рабочих мест – создано в фермерских хозяйствах в Чуйской области (11796). Основное количество рабочих мест было именно в сельской местности (7837), торговле (2203) и транспорте (2420). Сло-

жившаяся ситуация свидетельствует о том, что за 2016 г. произошло незначительное увеличение числа вакантных рабочих мест.

Анализируя таблицу, можно заметить, что самый высокий процент безработицы приходится на южные регионы республики. Основной причиной незанятости в Кыргызской Республике является дефицит эффективных рабочих мест, что зависит от низкого уровня развития экономики экономики.

Наиболее высокий уровень безработицы приходится на молодежь в возрасте 15-19 лет (18,9%). Это в первую очередь касается молодежи, которая впервые выходит на рынок труда в поисках работы, а в возрасте 25-29 лет он снижается до 9,5%. Проблемы, связанные с молодежным рынком труда, в определенной степени должны быть решены на ранних этапах становления гражданской личности, в период профессиональной ориентации и выбора профессии.

Показатели рынка труда в кыргызской республике (тыс. чел)

Показатели	2005	2006	2007	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Численность экономически активного населения	2261,0	2285,0	2344,0	2380,0	2420,0	2456,0	2468,7	250,2	2544,3
Численность занятых	2077	2096	2153	2184	2216	2244	2263,0	23202,7	2352,1
в том числе, в процентах: женщины	42	42	42	42	42	41	40	41	40
Численность безработных, зарегистрированных в службах занятости (на конец года)	68	73	71	67	63,4	60,4	58,4	58,3	56
в том числе, в% женщины	53	52	50	50	51	53	52	52	53
Молодежь (до 29 лет вкл)	37	39	39	42	43	41	42	41	39

Если исключить доходы, которые присылают трудовые мигранты, из стоимости потребления, то уровень бедности по стране увеличится с 30,6 до 36,4%, а по различным территориям эти показатели еще и выше.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что, несмотря на имеющиеся положительные сдвиги за последние годы, во всех регионах уровень бедности и крайней бедности остаются довольно высокими, особенно в сельской местности, где проживает свыше трех четвертых всего бедного населения страны. Растущие цены на продовольственные и непродовольственные товары, тарифы на платные услуги, а также недостаточность расходов бюджета на социальные нужды все в большей мере усугубляют экономическое и социальное положение населения в регионах. Все это является свидетельством того, что формирование рыночной экономики сопровождается спадом производства, сокращением рабочих мест, ростом безработицы, значительным ухудшением положения малоимущих и ростом числа бедных, поэтому бедность, безработица, низкий уровень доходов и неравенство в распределении доходов – важнейшие социальные проблемы на сегодняшний день. Таким образом, можно сделать вывод о том, что, несмотря на имеющиеся положительные сдвиги за последние годы, во всех регионах уровень бедности и крайней бедности остаются довольно высокими, особенно в сельской местности, где проживает свыше трех четвертых всего бедного насе-

ния страны. Растущие цены на продовольственные и непродовольственные товары, тарифы на платные услуги, а также недостаточность расходов бюджета на социальные нужды все в большей мере усугубляют экономическое и социальное положение населения в регионах. Все это является свидетельством того, что формирование рыночной экономики сопровождается спадом производства, сокращением рабочих мест, ростом безработицы, значительным ухудшением положения малоимущих и ростом числа бедных, поэтому бедность, безработица, низкий уровень доходов и неравенство в распределении доходов – важнейшие социальные проблемы на сегодняшний день.

Список литературы

1. Савин В.Е., Хоу Цзе Социально-экономические условия интеграции в мировую экономику Кыргызской Республики // Российское предпринимательство. – 2016. – №18. – с. 2349-2450. – doi: 10.18334/гр.17.18.36559
2. Калманбетова Г.Т., Шакулова Н.Э. Проблемы выполнения социальных обязательств государства перед населением в области занятости // Российское предпринимательство – 2016. – № 14. – с. 1645-1656. – doi: 10.18334/гр.17.14.35653.
3. Уровень жизни населения Кыргызской Республики 2012–2016. – Б.: Нацстатком Кырг. Респ., 2016. – 132 с.
4. Кыргызстан в цифрах. – Б.: Нацстатком Кырг. Респ., 2018. – 219 с.
5. Кошокова Н.Ж. Факторы, смягчающие трудоизбыточный рынок труда Кыргызской Республики // Экономика труда. – 2017. – № 4. – с. 401-412. – doi: 10.18334/et.4.4.38548.
6. Савин В.Е., Савина С.Е. Взаимодействие системы образования и рынка труда в современных условиях // М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин кабарлары. – 2017. – № 1(39). – с. 257-261.
7. Платежный баланс Кыргызской Республики за 2016 год. НБКР. – Б., 2017. – С.

УДК 631.1

ПРОБЛЕМЫ ИНВЕСТИРОВАНИЯ И ПУТИ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В МАЛЫЙ И СРЕДНИЙ БИЗНЕС

Ажиматова Н.М.¹, Сыдыкова У.А.²Международный университет им. К.Ш. Токтомаматова, старший преподаватель,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан¹Научно-исследовательский медико-социальный институт,
главный бухгалтер, г. Жалал-Абад, Кыргызстан²

Аннотация

На основе анализа статистических данных и мнений авторитетных ученых по поводу данного вопроса авторами изучены и описаны основные проблемы привлечения инвестиционных потоков в малый и средний бизнес Жалал-Абада. Приведены данные инвестиционной привлекательности города Жалал-Абад и возможные перспективы развития инвестиционной деятельности. Даны рекомендации по поводу реформирования как исполнительной власти, в общем, так и отношения к инвесторам в частности.

Финансового инвестора не интересуют проекты, которые требуют больших стартовых вложений и предполагают доход в долгосрочной перспективе. Есть еще стратегический инвестор, который стремится получить полный контроль над деятельностью компании. Такие люди очень часто покупают контрольный пакет акций и активно участвуют в жизни своего проекта. Далеко не каждому предпринимателю такая форма сотрудничества будет по душе. В развивающийся проект вкладывает деньги стартап-инвестор. Он вкладывает деньги в перспективный проект, затем доводит его до какого-то уровня и продает свою долю. Особенно сложными считаются иностранные инвестиции.

Ключевые слова: Инвестиция, малый бизнес, экономика, инвестор и общества.

КИЧИНЕ ЖАНА ОРТО БИЗНЕСТЕГИ ИНВЕСТИЦИЯНЫН КЫЙЫНЧЫЛЫКТАРЫ ЖАНА ИНВЕСТИЦИЯНЫ ТАРТУУ ЖОЛДОРУ

Ажиматова Н.М.¹, Сыдыкова У.А.²К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университет, ага окутуучу,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан¹Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, башкы эсепчи,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан²

Аннотация

Статистикалык маалыматтарды талдоонун жана авторитеттүү окумуштуулардын ушул маселе боюнча ой-пикирлеринин негизинде авторлор Жалал-Абад шаарындагы чакан жана орто бизнеске инвестиция агымын тартуунун негизги көйгөйлөрүн изилдеп, баяндап беришти. Жалал-Абад шаарынын инвестициялык жагымдуулугу жана инвестициялык ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн мүмкүн болгон келечеги жөнүндө маалыматтар келтирилген. Аткаруу бийлигин, жалпы эле инвесторлорго болгон мамилени реформалоо боюнча сунуштар берилди.

Финансылык инвестор ири стартап инвестицияларын талап кылган жана узак мөөнөткө киреше алып келүүчү долбоорлорго кызыкдар эмес. Компаниянын ишин толугу менен көзөмөлгө алууну көздөгөн стратегиялык инвестор дагы бар. Мындай адамдар акциялар пакетин сатып алышат жана өз долбоорунун жашоосуна активдүү катышышат. Кызматташуунун мындай формасы ар бир ишкерге жакпайт. Баштапкы инвестор өнүгүп жаткан долбоорго инвестиция салат. Ал келечектүү долбоорго акча салып, андан кийин аны белгилүү бир деңгээлге жеткирип, өз үлүшүн сатат. Чет элдик инвестиция өзгөчө оор деп эсептелет.

Ачык сөздөр: Инвестиция, кичине бизнес, экономика, инвестор жана коом.

PROBLEMS OF INVESTMENT AND WAYS OF ATTRACTING INVESTMENT IN SMALL AND MEDIUM BUSINESSES

Azhimatova N.M.¹, Sydykova U.A.²
International University named after K.Sh. Toktomamatov, Senior Lecturer,
Jalal-Abad city, Kyrgyzstan¹
Scientific-Research Medical-Social Institute, chief accountant,
Jalal-Abad city, Kyrgyzstan²

Annotation

Based on the analysis of statistical data and opinions of authoritative scientists on this issue, the authors studied and described the main problems of attracting investment flows to the small and medium business of Jalal-Abad. The data of investment attractiveness of the city of Jalal-Abad and possible prospects of development of investment activity are given. Recommendations are given regarding the reform of both the executive power, in general, and the attitude towards investors in particular.

A financial investor is not interested in projects that require large start-up investments and imply long-term income. There is also a strategic investor who seeks to gain complete control over the company's activities. Such people very often buy a controlling stake and actively participate in the life of their project. Not every entrepreneur will like this form of cooperation. A startup investor invests in a developing project. He invests in a promising project, then brings it to a certain level and sells his share. Foreign investment is considered particularly difficult.

Keywords: Investment, small business, economy, investor and society.

В последнее годы экономика Кыргызстана пребывает в состоянии весьма болезненного реформирования, характеризуемого значительными социально-экономическими потрясениями. Катастрофически упал объем производства национальной экономики. Многие производства и целые отрасли практически прекратили свое существование, судьба других также вызывает опасения. Сегодня становится очевидным, что без принятия эффективных мер по активизации инвестиционной деятельности достичь значительного улучшения функционирования национальной экономики не удастся.

Малый и средний бизнес в г.Жалал-Абада также является той основой, на которой держится экономика города.

Более 60% всей продукции, работ и услуг производится и предоставляется именно субъектами малого и среднего предпринимательства, на которых работает каждый второй трудоспособный житель города.

Малый и средний бизнес сталкивается с рядом проблем и в первую очередь – это отсутствие стартового капитала или нехватка оборотных средств. Восполнить эту нехватку банковским кредитом является фактически нереальной задачей, так как проценты по ним могут загнать бизнес в ещё большую яму.

Единственным выходом остается привлечение инвестиций. Инвестиции (англ. Investments) – размещение капитала с целью получения прибыли. Инвестиции являются неотъемлемой частью современной экономики. От кредитов, инвестиции отличаются степенью риска для инвестора (кредитора) – кредит и проценты необходимо возвращать в оговоренный сроки независимо от прибыльности проекта, инвестиции (инвестированный капитал) возвращаются и приносят доход только в прибыльных проектах. Если проект убыточен – инвестиции могут быть утрачены полностью или частично.

Большое влияние на величину инвестиций оказывают условия ведения бизнеса на той или иной территории. Такие условия называют также инвестиционным климатом. Важнейшими показателями благоприятного инвестиционного климата являются гарантии соблюдения права собственности, а также предсказуемость и стабильность условий ведения бизнеса.

Но и тут есть определенные препятствия, из-за которых иностранные инвесторы не желают доверять свои средства нашим бизнесменам, среди которых можно выделить неустойчивость законодательства и государственного регулирования, коррупцию, отсутствие позитивного, сознательного отношения к работе с иностранным инвестором, недоверие инвесторов к судебной системе.

Считается, что для привлечения инвестиций предприятие должно:

1. Иметь хорошо отработанный и перспективный план деятельности на будущее. Инвесторы хотят знать, что их вклады принесут в дальнейшем прибыль.

2. Иметь хорошую репутацию в обществе. Инвестируя в теневое предприятие, инвесторы рискуют остаться без прибыли, поэтому выбирают только те предприятия, которые вызывают доверие.

3. Вести открытую, то есть прозрачную деятельность.

4. Многое зависит от внутренней политики, проводимой в той стране, в которой находится предприятие. Для вкладов инвесторы выбирают наиболее стабильные страны.

Жалал-Абадская область имеет большой потенциал привлечения инвестиций. Инвесторы на свой страх и риск продолжают предоставлять средства субъектам малого и среднего бизнеса.

Вполне понятно, что инвесторы хотят иметь гарантии того, что их деньги будут защищены. Одним из желаний инвесторов является прозрачность судебной власти и верховенство правосудия. Для реализации данного желания необходимо реформировать законодательство и выработать принципы поведения судей. Инвесторам важно знать, что при необходимости они смогут отстоять свои права. Защита иностранных инвестиций – это ключевой вопрос в привлечении иностранных потоков денежных средств и развитии экономики города.

Также инвесторов беспокоит отсутствие механизмов соблюдения условий договоров. Они желают, чтоб на протяжении всего инвестиционного периода сохранялись одинаковые условия игры – равные для всех участников. Мало кто рискнет войти в бизнес на одних условиях и при этом осознавать, что при выходе они будут другими и явно не в пользу инвесторов.

Взаимоотношения в треугольнике: государство – инвесторы объекты инвестирования, должны протекать в тесной взаимосвязи, ведь каждый со своей стороны несет риск. Эти три стороны неразрывно связаны и только их тесное, и эффективное взаимодействие может дать положительный результат.

Можно сделать вывод, что для того, чтобы добиться реального результата, надо переходить от слов к делу. Проведение эффективных реформ и искоренение коррупции вот прямой путь к привлечению инвестиций и созданию благоприятного инвестиционного климата в городе.

Сектор предпринимательства в нашей стране развивается не по дням, а по часам. И это не случайно, интерес к своему делу уже давно захватил сознание населения. Однако, многих останавливает отсутствие начального капитала. В нашей новой статье мы рассмотрим несколько способов привлечения денежных средств альтернативных обременительному банковскому кредиту.

Неважно, открыли вы свое дело недавно или у вас на руках есть только бизнес-план будущего проекта. Для начала проанализируйте свои личные финансовые возможности. Такой совет особенно актуален, если вы уже запустили проект. Просчитайте необходимое количество денежных средств и подумайте, сможете ли вы выручить такую сумму, не прибегая к привлечению капитала извне. Может быть, можно реализовать какое-либо имущество бизнеса, не приносящего особенной пользы и просто «висящего» на балансе предприятия. Не забывайте, что располагая только своими деньгами и имуществом, вы не будете никому

ничего должны. После исключения такого варианта можно начинать поиск инвесторов, готовых вложить деньги в ваш бизнес.

Наиболее часто поиск инвестора начинается с многочисленных друзей, знакомых, родственников и так далее. С одной стороны такой подход имеет свою логику. Все эти люди отлично знают и вас и ваши возможности. Они обязательно вложатся в дело, если поверят в ваши силы. Однако, в случае успеха придется брать таких инвесторов в партнеры по бизнесу. Не всегда это является хорошим решением.

Открытие и дальнейшее развитие малого бизнеса представляет собой сложный и ответственный процесс. При необходимости привлечения заемных средств чаще всего привлекают с помощью банковского кредита, но исходя из возможных серьезных долговых обязательств перед финансовым учреждением, лучше воспользоваться другими способами привлечения капитала. Описанные в нашей статье представляю собой открытый список, вы вполне можете найти другие интересные решения.

Одной из наиболее популярных и распространенных форм инвестирования для частного инвестора являются инвестиции в бизнес. Это вложение капитала в предпринимательскую деятельность, чтобы получить доход от ее ведения. На первый взгляд может показаться, что тут все просто и понятно, однако здесь есть множество моментов, о которых Вы и не догадывались, так как бывают разные виды инвестиций в бизнес, и классифицировать их можно, исходя из разных характеристик инвестиционного процесса. Виды инвестиций в бизнес по праву собственности выделяют инвестиции в собственный бизнес и в чужой бизнес. Если Вы обладаете первоначальным капиталом, опытом, необходимыми знаниями и желанием, то можете вложить деньги в собственное дело. Такой способ получения прибыли для многих активных инвесторов является очень привлекательным. Преимуществами такого способа считаются максимальный уровень доходности и возможность самореализации.

Однако следует отметить высокие риски, так как инвестиции непредсказуемы, материальные и моральные затраты, максимальные требования к знаниям, а еще необходимость в больших первоначальных вложениях.

Более простым вариантом инвестирования считаются инвестиции в чужой бизнес. В этом случае можно просто дать денег опытному специалисту, который сам займется реализацией и раскруткой проекта. По объему вложений бывает полное и частичное (долевое участие) финансирование бизнеса. В первом случае на инвестора ложится 100%-ая финансовая нагрузка. В большинстве случаев такое финансирование применяется для своего бизнеса. Во втором случае инвестиции составляют лишь небольшой капитал только что образовавшейся компании. По этапу инвестирования различают инвестиции в действующий бизнес, когда деньги вкладываются уже в раскрученный проект, который имеет свою клиентскую базу и приносит определенный доход, и вложения в стартапы, то есть раскрутка проектов на начальном этапе их развития (пока есть только идея, которая реализуется с помощью привлеченного капитала).

Главный акцент должен быть на развитии. Любой бизнес должен быть направлен на рост и расширение ассортимента. Если инвестор видит перспективы компании, он обязательно вложит в нее необходимую сумму. Проект можно развиваться и в условиях острой нехватки капитала, нужно делать все возможное для поддержания его работоспособности. Чрезвычайно важна целеустремленность. Чтобы привлечь инвестиции, многие предприниматели начинают настырно доказывать инвестору перспективность проекта, в результате они чаще всего получают отказ. Главной причиной этого является упрямство и нежелание понять причины негатива инвестора к якобы перспективному проекту. Чтобы привлечь инвестиции, постарайтесь понять причину отказа и устранить ее.

На начальном этапе многие почему-то забывают о других возможностях привлечения инвестиций, например, об оформлении кредита, использовании собственного капитала, применении возможностей партнерских проектов и тому подобное. Если предприниматель не хочет рисковать личным капиталом, то вряд ли и инвестор на это согласится. Еще по теме Порядок ликвидации предприятия, как защищать презентацию, как открыть мясной магазин, как составить договор, как рассчитать упущенную выгоду, как рассчитать калькуляцию блюд, важным этапом является поиск необходимого типа инвестора.

Выделяют следующие их виды. Задача финансового инвестора заключается во вложении средств и получении стабильного пассивного дохода. Как правило, ему совсем не важно, чем занимается предприниматель, главное – стабильный доход и рост. Финансового инвестора не интересуют проекты, которые требуют больших стартовых вложений и предполагают доход в долгосрочной перспективе. Есть еще стратегический инвестор, который стремится получить полный контроль над деятельностью компании. Такие люди очень часто покупают контрольный пакет акций и активно участвуют в жизни своего проекта. Далеко не каждому предпринимателю такая форма сотрудничества будет по душе. В развивающийся проект вкладывает деньги стартап-инвестор. Он вкладывает деньги в перспективный проект, затем доводит его до какого-то уровня и продает свою долю. Особенно сложными считаются иностранные инвестиции. Чтобы получить средства от западных инвесторов, многие предприниматели сразу ориентируются на другие страны. Но на практике не все так легко.

Западные инвесторы очень редко решаются вложить капитал в начинающие и слишком рискованные проекты. Крупным компаниям в этом плане больше повезло, так как они уже имеют хороший оборот и известны на рынке. Следует понимать, что инвестиции – это не помощь от банкротства. Инвестор ищет развивающуюся компанию, которая будет приносить ему доход. Мало кто пойдет на риск инвестиций проекта, который может обанкротиться. Чтобы привлечь инвестиции в бизнес, на руках обязательно должны быть все необходимые документы. Одной идеи будет недостаточно, инвестор должен видеть бизнес «в цифрах». Преимущества и недостатки инвестиций в бизнес Основными преимуществами инвестиций в бизнес можно назвать огромное разнообразие форм и направлений бизнеса, в которые можно вкладывать, к тому же инвестировать можно даже в небольших суммах. Этот способ вложения капитала считается самым распространенным, так как он достаточно понятен и доступен каждому. Для инвестирования частный инвестор может выбрать то направление деятельности, в котором он лучше всего разбирается. Еще одним преимуществом инвестиций в бизнес является неограниченность дохода, он может составлять даже 100% в месяц, и чем дальше развивается бизнес, тем, соответственно, выше его доходность.

Однако данный вид инвестиций довольно рискованный, поскольку всегда есть вероятность полной или частичной потери вложенного капитала, причем чаще всего по независящим от инвестора причинам. Многие виды бизнеса сильно зависят от законодательства и от действий государственных чиновников, контролирующих органов, которые по любой причине могут его закрыть или даже отобрать. К сожалению, в нашей стране этот недостаток является очень серьезным. Если дело будет развиваться не так, как запланировано, то инвестиции могут пропасть. Не забывайте, что такой вариант развития событий также возможен. При долевом инвестировании в бизнес возможны разногласия с партнерами, которые всевозможными способами могут вытеснить из дела одного с инвесторов, что приведет за собой потерю дохода. Еще одним недостатком инвестиций в бизнес является нестабильность доходов, которые сильно зависят от рыночной инфраструктуры.

В одних условиях один вид бизнеса может быть очень прибыльным, а в других – убыточным, причем он может легко перетекать из одного состояния в другой. Поэтому приходится постоянно подстраиваться под актуальные условия рынка. Иногда инвестиции в бизнес

требуют до вложений, регулярных или неожиданных, и их отсутствие может привести к полному убытку и потере капитала. Также следует отметить, что такой вид инвестирования может принести доход только через определенный период, иногда довольно длительный. Пожалуй, самыми главным недостатком инвестирования в бизнес являются очень высокие риски. При этом определенную часть своего капитала частный инвестор может вложить в бизнес, лучше всего диверсифицировать эти вложения по разным формам бизнеса. Категорически не рекомендуется вкладывать в дело абсолютно все свои сбережения.

Это самые актуальные преимущества и недостатки инвестиций в бизнес. Вы можете сами сделать выводы, нужно ли инвестировать в бизнес, и если да, придется решить в какой, каким способом и какую долю капитала.

Список литературы

1. Мамасыдыков А.А. Инновационная экономика Кыргызской Республики: Теория, практика и информационное обеспечение. Мамасыдыков А.А. // Монография. Изд. «Бийиктик». -Бишкек, 2011 -С.351.
2. Инвестиционная деятельность: Учебное пособие / Под ред. Г.П.Подшиваленко и М.В.Киселевой. - М.: ЮНИТИ, 2005.
3. Макроэкономика: Учебное пособие / Под ред. И. П. Николаевой. - М.: ЮНИТИ, 2009.
4. Экономическая теория. Трансформирующаяся экономика: Учебное пособие / Под ред. И. П. Николаевой. - М.: ЮНИТИ, 2004.
5. Экономическая теория: Учебник / Под ред. Мусакожоевой. - Б., 2011.
6. Стат. данные по Жалал-Абадской области.
7. Экономическая библиотека – <http://economy-lib.com/problemy-razvitiya-innovatsionnoy-konkurentosposobnoy-ekonomiki-i-ee-uchetno-informatsionnoe-obespechenie#ixzz5IrkULPG>
8. www.economy.gov.ru
9. www.minfin.ru

УДК 947(575.2):39:398

ПЕЩЕРНЫЕ ПАМЯТНИКИ УНКУР-ТАШ И ЧИЙИМ-ТАШ

(Новый исторический памятник найден недалеко от города Джалал-Абад)

Айдаркулов К.А.¹, Анарбекова В.Э.²Жалал-Абадский государственный университет, доцент, г.Жалал-Абад, Кыргызстан¹Научно-исследовательский медико-социальный институт, доцент,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан²**Аннотация**

По дороге в город Кок-Джангак Джалал-Абадской области по дороге к «Вишневному источнику» были найдены изображения, выгравированные на камнях в месте под названием «Карагандуу» или «ущелье Кара-Жыгач». Это изображение совпадает с фрагментами росписи на Саймалы Таш в галерее эпитафий. В нашем исследовании также предлагаются некоторые картинки.

Ключевые слова: каменные рисунки, эпитафии, Джалал-Абадская область, социальное положение, общественная жизнь, кочевая цивилизация, памятники.

УЊКУР-ТАШ ЖАНА ЧИЙИМ-ТАШ СҮРӨТ ЭСТЕЛИКТЕРИ

(Жалал-Абад шаарынан алыс эмес жерден табылган жаңы тарыхый эстелик)

Айдаркулов К.А.¹, Анарбекова В.Э.²Жалал-Абад мамлекеттик университети, доцент, Жалал-Абад ш., Кыргызстан¹Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, доцент,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан²**Аннотация**

Жалал-Абад обласына караштуу Көк-Жаңгак шаарына бараткан «Алчалуу булакка» кеткен жолдогу «Карагандуу» колот же «Кара-жыгачтын сайы» деп аталган жерден таштардын бетине чегилип тартылган сүрөттөр табылган. Бул сүрөт эпитафиялык галереяда Саймалы Таштагы сүрөттөрдүн фрагменттери менен дал келет. Изилдөөбүздө айрым бир сүрөттөр дагы сунушталат.

Түйүндүү сөздөр: таш чийимдери, эпитафиялык эстеликтер, Жалал-Абад областы, коомдук-социалдык абал, коомдук турмуш, көчмөндөр цивилизациясы, эстеликтер.

THE PETROGLYPHS UNKUR-TASH AND CHIM-TASH

(A new historical monument found near the city of Zhalal-Abad)

Aydarkulov K.A.¹, Anarbekova V.E.²Jalal-Abad State University, docent, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan¹Scientific-Research Medical-Social Institute, docent, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan²**Annotation**

Where it is called “Karaganduu” or “Kara-Zhygachsaiy” on the road to “Alchalu-Bulak” in the Zhalal-Abad region, Kok-Zhangak city, it has been found an images created by removing the surface of the rock. This petroglyphs matches with fragments of petroglyphs of epitaph gallery Enesai. We offer some pictures in our research.

Keywords: petroglyphs, epitaph monuments, Zhalal-Abad region, social culture, social life, the civilization of nomads, monuments.

Эстеликтер жайгашкан жер Жалал-Абад шаарынан Көк-Жаңгак шаарына кеткен чоң жолдун күн чыгыш жагындагы адырлардын ичинде болуп, жолдон өткөндөргө көрүнбөгөн далдоо жерде болгондуктан көпчүлүккө азыркыга чейин белгисиз бойдон калып келген.

Бул эстеликтерге барыш үчүн Көк-Жаңгак шаарына кеткен жол менен барып, сайдан өтүп «Алчалуу булакка» кеткен жол менен гана барууга болот. Алчалуу булактан кийинки колот «Карагандуу» колот же «Кара-жыгачтын сайы» деп аталат. Эстеликтер ушул сайдын оң жак тарабындагы кумдуу кара таштардын бетине чегилип тартылган. Сүрөттөр чөп чабык, жайыт болгон жондун ички бетинде болгондуктан, сырттан караган кишиге көрүнбөйт, байкалбайт.

Ошентип, бул эстеликтер тууралуу биз 2004-2005 жылдары окурмандарга “ЖАМУнун жарчысы” журналында кыскача маалымат бергенбиз. Азыр сиздерге – окурмандарга ушул журналдын бетинен кененирээк тааныштырып өтмөкпүз. Эстеликтеги чагылдырылган сүрөттөр да биринчи жолу көрөрмандарга тартууланып жатат.

Кылымдарды карыткан кыргыз эл тарыхы дагы бир жаңы табылгалар менен толукталынды. Ушул кезге чейин тарыхчы-окумуштуулар тарабынан изилденилип, эскерилбеген тарыхтын дагы бир барагы ачылып олтурат. Болгондо да ал дүйнөгө белгилүү болгон Сай-малуу-Таш сүрөт галереясы сыяктуу Көкарт өрөөнүнүн эң башындагы ашуудан орун албас-тан, ушул эле Көкарт өрөөнүнүн бүтүшүнөн, күн чыгыш тарабындагы түндүктөн-түштүккө созулган токойлуу кара тоонун этегиндеги адырлардын ичинен орун алган. Аска ташка чегилип тартылган байыркы сүрөттөрдүн эки жердеги чогулдусу 17-июнда 2004-жылы табылды. Бул эстелик Жалал-Абад шаарынан 25-26 км алыстыкта, шаардын түндүк-чыгыш тарабында Кара Жыгач суусунун батыш тарабындагы күнгөйлүү беттеги катарланган куру таштардын беттерине чегилип тартылган сүрөттөр табылды. Сүрөттөрдүн биринчи тобу жогортодон төмөн карата созулуп жаткан куру таштардын эң жогорку бөлүгүндөгү бийик аска үңкүр таштын ички бетине тартылган. Сүрөттөрдүн экинчи тобу ушул эле күнгөйлүү беттин бүтүшүндөгү борчук таштарга, үңкүрлөрдүн ички бетине тартылган. Эки топ сүрөттүн ортосундагы 2 км аралыкта тартылган сүрөттөр байкалбайт. Мүмкүн бардыр. Ал үчүн атайын экспедиция уюштуруп, изилдөө иштерин жүргүзүү керек деп айтмакчыбыз. Сүрөттөр негизинен кум таштардын беттерине чегилип тартылган ушул жердеги бардык эле таштардын беттерине эмес, башка таштардын өзүнүн бийиктиги, чоңдугу жана үңкүрүнүн кенендиги менен айырмаланган эки жердеги түптүү аска таштардын беттерине тартылган.

Кыргыз жергесинин башка жерлериндеги ташка тартылган сүрөттөрдүн дээрлик бардыгы тең жердин үстүндө чачылып жаткан жалпак, сыйда, чоң, кичине ар кандай таштарга тартылгандыгы белгилүү. Ал эми булл жердеги сүрөттөр аска бетине, үңкүрдүн ичине топ-тобу менен эки, үч катар болуп чогуу тартылган. Ар бир топ өз алдынча мазмунга ээ. Тигил үңкүр таштар тээ байыркы замандардан бери жергиликтүү элдин пайдалануусунда болгондугун үңкүрдүн ичинде жана сыртында додолонуп үйүлгөн малдын кыктарынан деле байкоого болот.

Үңкүр таштын ылдый карата түшкөн жандоо беттердин боорлору тегизделинип, бир канча тегерек түздүктөрдүн жасалгандыгына карата ошол жерлерге боз үйлөр, алачыктар тигилгенге окшойт, б.а. ушул үңкүрлөргө ыктоо тартып, атайын жасалган тектир-секичек конуштарга отурукташкан элдин конуу тартибин, салттык, кыштап-конушун байкоого болот. Алардын негизинен мал чарбачылыгы менен кесип кылышкандыгын жер бэтинин түзүлүшү, булактуу суулары, токойлуу жерлеринин болгондугу менен да түшүндүрүүгө болот. Сүрөттөрдүн көпчүлүгү жаныбарлар дүйнөсүнө арналган: кара малдан – төө, уй, топоз, жылкылар берилсе, жандык малдан – тоо теке, эчки, аркар эликтердин сүрөттөрү тартылган. Башка сүрөттөрдөн айырмасы –булардын топ-тобу менен бир жакка бара жаткан, же жайылып жүргөн көрүнүштөрү чагылдырылган. Аларды ээрчип бараткан ит же карышкыр да кошо тартылган. Канаттуу куштар да, балапандар да бар. Алар өтө сейрек кездешет.

Бардыгы болуп 150 дөн ашык сүрөттөрдүн азыркы күндө да сакталып тургандыгын байкоого болот.

Күндүн, жаандын, шамалдын көп жылдык таасиринин астында кум таштардын беттери сыйрылып, көчүп түшкөндүктөн көп сүрөттөр бузулуп, билинбей калган. Алардын ордунда

нечен жылдар бою ташка тартылган сүрөттөрдүн үстүнөн атайлап Кызыл-кочкул түстөгү жошо менен боелуп, тургандыктан кумга сиңген жошонун гана изи калган.

Ташка чегилип, жошолонгон ушундай сүрөттөр Кыргызстандын башка аймактарынан жолукпайт. Эмне үчүн булл сүрөттөр жошо менен боелгон деп сураган сурообузга жергиликтүү эл: «Ким, качан боегондугун эч ким билбейт. Айрым учурларда тигил сүрөттөрдүн боектору жаңырып калгандыгын көрүп калабыз. Менин бала кезимден бери эле чегилген сүрөттөрдүн боегондугун билем», - дейт өмүр бою ушул жерде кой багып, кыштап жүргөн Жамшит Аламаев карыя (84 жашта). Ошондой эле эстеликтин ачылышына көп эмгектенген белгилүү жауучу карыя акын Алымжан Токтосунов аксакалга көптөн көп ыраазычылыгымды билдиремин.

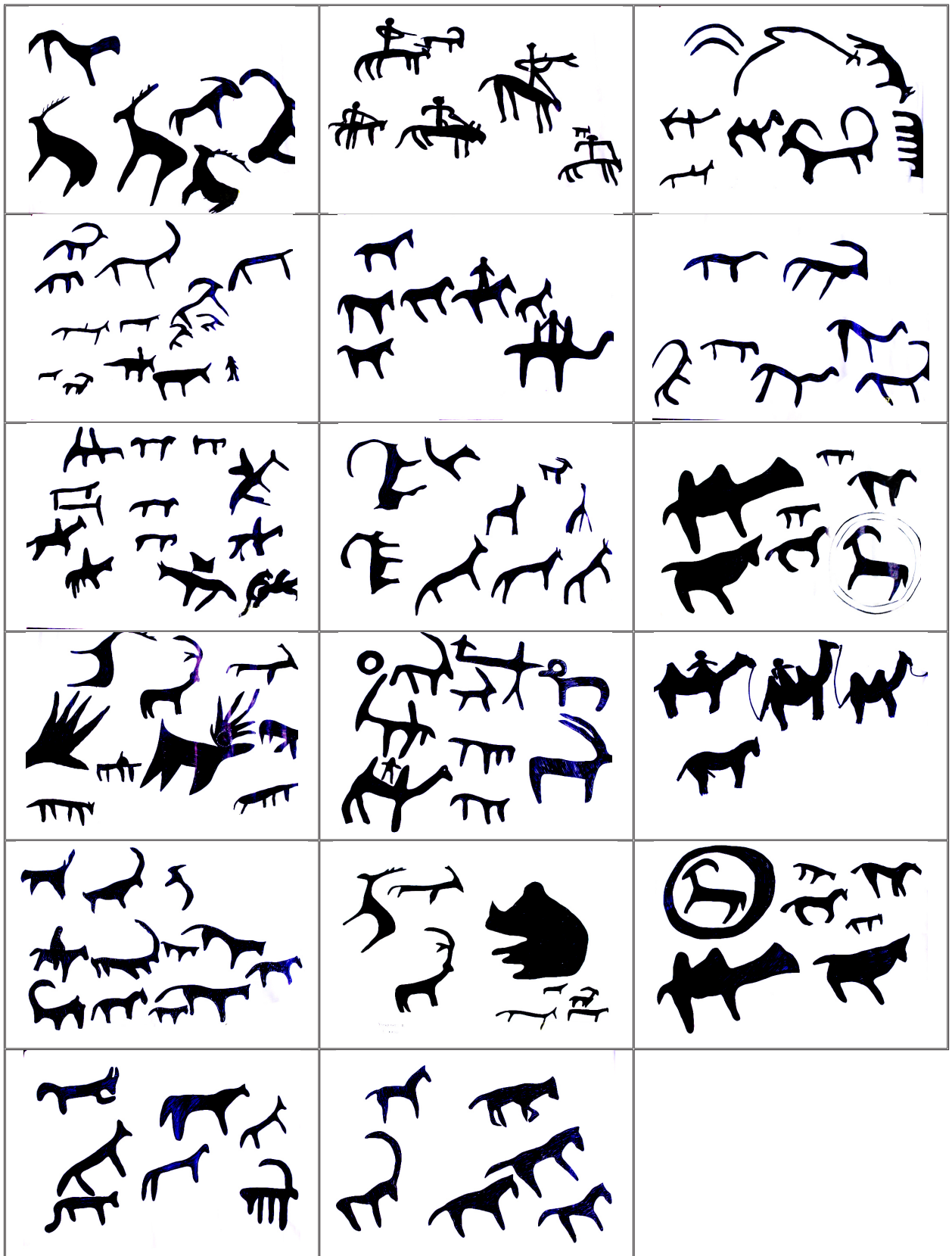
Биздин байкообузда жошолонгон сүрөттөр башка жошосу жок сүрөттөргө караганда эң жакшы сакталган сүрөттүн чийини аркылуу жошо таш менен сүрүп боек бергенде сүрөттүн чийин чункуру сүрүлүп сыйдамдалынгандыгынан болуу керек. Ал сүрөттү жаандын суусунан, шамалдан сактап калгандай көрүнөт, б.а. сүрөттүн көпкө өмүр сүрүүсүнө жошо таштын боегу себепкер болгонго окшойт. Ал эми сүрөттөрдү тартуунун ыкмасы, стили жана жаралган мезгили боюнча булл эстелик сүрөттөр дүйнөгө белгилүү, атактуу Саймалуу таш эстелигине окшоп кетет. Жаралган доору боюнча да б.а. биздин заманга чейинки 3-2-миң жылдыкта пайда болгон. Албетте, андан берки узак мезгил ичинде көп өзгөрүүлөр болду. Бирок, булл сүрөттөр өткөн замандын баа жеткис эстелиги катары сактап, кийинки муундарга жеткизүү биздин азыркы муундардын ыйык милдетибиз экендигин дайыма биле жүргөндүгүбүз абзел. Ушул эстелик сүрөттөрдү ар тараптан изилдөө иштери али алдыда.

Ошентсе да байыртадан бери ушул аймактарды ээлеген Давань мамлекетинин мезгилине таандык белгилүү аргымактардын - «асман жылкыларынын» көрүнүштөрүнүн тигил сүрөттөрдө берилиши булл өрөөн тээ байыртадан бери эле жылкылардын мекени болгондугунан кабар берет. Ал эми жетектелинип бараткан айры өркөчтүү төөлөрдүн сүрөттөрүнүн берилиши байыркы көчмөн турмушта жана алыскы жана жакынкы элдер менен соода-сатык жүргүзүлгөн кербен жолун айгинелейт. Ат үстүндө жаа тартып, ат чаап бараткан адамдын сүрөтүндө бир чети мергенчилик турмуш чагылдырылса, экинчиден жоокерчилик замандагы эл-жерди коргоо, сакчылык кылуу максаты чагылдырылган. Биз булл жерде айрым бир гана сүрөттөрдүн берилишине карата учкай эле сөз кылдык. Байыркы элдердин диндик ишеними, дүйнөнү кабылдоо көз караштары, салты ж.б. өзгөчөлүктөрүнүн булл сүрөттөрдө берилиши тууралуу келечекте кенен сөз кылууга болот деген ойдобуз.

Дагы бир баса белгилөөчү нерсе булл аймактын жаратылышын пайдалануу жөнүндө оюбузду айтмакчыбыз. Ушул капчыгайдын булак сууларын (минералдык түзүлүшүн), капчыгайдын шор суусун, кара баткагын изилдеп ылайыктуу жерди тандап, эс алуу жайын уюштурса жаман болбос эле. Бир жагынан ден соолугун чындашын, экинчи жагынан тарыхый эстеликтерди долонолуу токойлорду көк жашыл беттерди көрүп эс алышат эле. Шаарга да курортко да жакын болот эле. Кайра эле болбоду дегенде курорттон атчан туристтик жүрүш маршрутту да уюштурса болот. Бул маселелер боюнча жергиликтүү бийлик өкүлдөрү ойлоношатго деген ойду айтмакчыбыз.

Колдонулган адабияттар

1. Айдаркулов К.А. Вестник ЖАМУ. Жалалабат, 2004.
2. Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе: Изд-во Ком. наук при СНК КиргССР, 1941.
3. Джумагулов Ч. Эпиграфия Киргизии, кн. I,II,III-Ф, "Илим", 1963, 1982, 1987.
4. Кассева Н. Саймалы-Таш – памятник культуры Тянь-Шаня./ Вестник Нарынского государственного университета №1. Нарын, 2000.
5. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрок – М, 1952.

УДК: 947(575.2):39:398

МЕДЕТ ДАТКА В ПОМИНАЛЬНОМ ПЕСНИ АКСЫЙНАТА

Анарбекова В.Э.

Научно-исследовательский медико-социальный институт, доцент,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье говорится о Медет датка сына Байтугол, вышедший из племени саяк, из рода курманкожо, сыгравший большую роль в политике периода Кокандского ханства. Об этом приводятся примеры в причитаниях Аксыйната. Справедливость, острый ум, решение проблем со стойкостью вот, что заинтересовало знатей Кокандского ханства. Это первое персона, который получил звание “датка”. То, что он освободил Алдаш баатыра из тюрьмы, остановил налоговую политику. В причитаниях хорошо отражены события 1825 года, когда он от имени племени саяк, солто, басыз, сарыбагыш, бугу, саруу пришел к Мадали хану, чтобы освободить Атантая и Тайлак баатыра. Медет датка был очень справедливым правительем Северных кыргызов и до сих пор народ помнит о его деятельности..

Ключевые слова: причитания, Медет датка, Кокандская ханства, налог, гарем, укрепление, духи, предки.

АКСЫЙНАТТЫН КОШОГУНДАГЫ МЕДЕТ ДАТКА

Анарбекова В.Э.

Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, доцент,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада саяк уруусунун курманкожо уругунун бийи Байтүгөл уулу Медет датканын арка кыргыздары үчүн Кокон хандыгы мезгилиндеги саясий ишмердүүлүгү кызы Аксыйнаттын кошогунын мисалында каралат. Анткени, Медет датка адилеттиги, акылмандыгы жана түйүндүү маселелерди “ийри олтуруп, түз кеңеш” менен чечүүдөгү иш билгилиги Кокон ордосунун билермандарын кызыктырган. Ал Кыргызстандын түндүгүнөн алгачкы даткалык наамды алган инсан. Кокон хандыгына Ак үйлүүгө алган өспүрүмдөрдү, Алдаш баатырды зындандан бошотууда, ошондой эле Кокон хандыгындагы салык саясатын токтодуудагы эл үчүн жасаган саясаты мактоого татырлык иш. 1825-жылы Атантай менен Тайлакты Кокон амирлигинин туткунунан саяк, солто, сарыбагыш, бугу, басыз, саруу урууларынын атынан Мадалы ханга арача болуп Медет датка баштаган Түндүк кыргыз бийлери барышып бошотуп алышкандыгы кошоктордо мыкты сүрөттөлгөн.

Түйүндүү сөздөр: кошок, Медет датка, Кокон хандыгы, чеп, алык-салык, ак үйлүү, арбак, колдоочу.

HARVEST DETAIN IN THE MEMORY SONG OF AKSYNAT

Anarbekova V.E.

Scientific-Research Medical-Social Institute, docent, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The article describes the political work of Baitogol uulu Medet Datka, who came from kurmankojo family of sayak tribe, during Kokon Khan. His political work is considered by his daughter Aksynat's weeping. This is exemplified in the lamentations of Aksynata. Justice, a sharp mind, the solution of problems with perseverance is what interested the nobility of the Kokand Khanate. This is the first person who received the title "Datka". The fact that he freed AldashBaатыr from the prison stopped the tax policy. The events of 1825 are well reflected in the lamentations, when on behalf of the Sayak, Solto, Basyz, Sarybagysh, Bugu, and Saruu tribes came to Madali Khan to free Atantai and TailakBaатыr. MedetDatka was very fair to the rulers of the Northern Kyrgyz and until now people remembered about his activities.

Keywords: Weeping, MedetDatka, Kokand Kingdom, fortification, taxes, ghost, supporter, tribe.

Кокон хандыгы доору кыргыз элинин тарыхындагы маанилүү этап. Ал доордо кыргыздардын басымдуу бөлүгү хандыкты өз мамлекетиндей кабыл алышып, анын тарыхындагы омоктуу окуяларда активдүү катышуучу гана эмес, тарыхый жаратуучу да боло келишкен. Кокон мезгилиндеги кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын алкагында бир катар улуу тарыхый инсандардын ишмердиги алар жөнүндөгү арман, кошок жана жоктоо ырларында чагылган. Колдо бар материалдарга таянып, диссертациялык анализди кыргыз элинин белгилүү уулу Медет Даткадан баштайлы.

Медет Датка (Медет Байтүгөл (Байтурган) уулу, 1778-79-жылдары туулуп 1839-жылы өлгөн. Кочкор өрөөнүнүн Агучук аймагында жашап өткөн. Ал Кыргызстандын түндүгүнөн алгачкы даткалык наамды алган инсан. Анткени, Медеттин адилеттиги, акылмандыгы жана түйүндүү маселелерди “ийри олтуруп, түз кеңеш” менен чечүүдөгү иш билгилиги Кокон ордосунун билермандарын кызыктырган. Кокон ханы Омор хандын (1811-22-жж.) доорунда Медет башка кыргыз бийлери менен чогуу ордого чакыртылып, сый - урмат көргөн. Ошондо ага “датка” наамын ыйгарып, атайын туу жана артыкча укук берүүчү жарнама берилген. Тууну Медетке хан өз колу менен тапшырат. Хан берген туу учурда Асанбек Шаршеналиевде (КРнын башкы экс прокурору) сакталып тургандыгы жөнүндө маалымат бар.

Даткаларга мамлекеттин казынасынан атайын белгиленген өлчөмдө маяна чегерилип тургандыгы, алар казылык (диний соттук) иштерди көзөмөлдөп, даттанууларды ханга жеткирип, кайра элге жообун билдирип тургандыгы жана чогултулган салыктын казынага түшүшүн көзөмөлдөгөн милдеттери маалым [10, 26- 27].

Медет датканын доорунда Жунгар баскынчылыгы басаңдап, Кокон хандарынын кыргыз жерине көз артуусу күчөп турган кез болучу. Хандыктын аймагын кеңейтүү Алим хандын (1800-1810) мезгилинен башталгандыгы маалым. Ал өлгөндөн кийин бул саясатты анын ордуна хан болгон уулу Омор уланткан. Медеттин даткалык бийлиги Омор хан (1810-1822) менен Мадалы хандын (1822-1840) мезгилине туш келген.

Кыргыздар далай жылдар Кокон хандыгынын кордугун тартып келишкен. Ушундай кыйынчылыкта Түндүк Кыргызстандын элине Медет датка арка - бел болуп асырап, канатына калкалаган. Кокондуктардын салыгына чек коё алганы менен элге эгедер болуп, акыл менен иш алып барган. Кыргыз элинин үрп - адат, мыйзамдарын акылдуулук менен колдонгон, калыс, акыйкат эл башкаруучу катары “Чоң Медет” деген атак алган [3, 286].

Медет датканын иш-билгилигинин натыйжасында Кокондо кыргыз бийлеринин ак үйлүүдө жүргөн 21 баласы кайтып келишкендиги булактардан маалым.

Медет датканын жаш курагын, датка наамын алып, элине кылган негизги кызматын кызы Аксыйнаттын кошогу далилдеп турат:

*“...Байгамбар жашы алтымыш,
Баарына кымбат баркыңыз...
...Алдына келсе чечилген,*

*Алты уруу элдин чатагы.
Алланын кылган иши экен,
Атакем алтымыш эле аша жашады” [4, 18].*

Андан ары:
*“Атакем,
Тууганды коргоп тозоктон,
Туткундан эрди бошоткон.*

*Ажыратып тозоктон,
Азаптан эрди бошоткон” [4, 109]*

Андан ары:
*“Алтын тон кийип, чен алган,
Айтылуу Кокон ордодон!” [4, 107]
Атакем, козголгон элди жыйнаган,
Кордукка элин кыйбаган.*

*Достошуп кол беришке,
Оогандан келген кыйла адам.
Колуна берип бийликти,
Атамды, Кокондун ханы сыйлаган!” [4, 108].*

Окуянын чоо-жайын кыскача кыстара кетели. Фергананын беги Мааткеримдин жигиттери жаңылышып хандын кербенин талап алышкан. Наймандарга жалаа жаап, Алдаш баатырды карматышкан. Медет датка ханга үч мүдөө менен кайрылган. Биринчиси “Ак үйлүүдөгү” балдарды бошотуп берүүсүн. Экинчиси - касиеттүү ордонун кызыкчылыгын эмес, өз кызыкчылыктарын көздөшкөн адамдарды жөнгө сала турган “Жарлык жолдомо” берүүнү. Үчүнчүсү куру жалаа менен зынданда жаткан Алдаш баатырды бошотууну суранган. Хан бардык өтүнүчтү орундаткан. Ал кошокто төмөндөгүчө сүрөттөлөт:

*“Атакем, алтын тон кийген жакалуу,
Алыска кеткен атагы.
Алдына келсе чечилген,
Алты уруу элдин чатагы” [4, 107-108].*

Кокон тарыхында Омор хан салыштырмалуу адилет хан болгондугу, ошондуктан ал “Жаннатмакан” деген атак алгандыгы маалым [5, 50].

Ж.Кенчиевдин жазганына караганда 1820-жылы жер талашып, сарыбагыш менен солто уруулары чабыша кетишкендигинен пайдаланган Кокон ордосу солтого жан тартымыш болушуп, шашылыш Бишкек (Пишпек) чебин курушкандыгы булактарда айтылып калган [4, 84-85]. Ал эми башка изилдөөлөр Пишпек чеби орус тарыхый булактарынын маалыматтары боюнча 1825-жылы Мадали хандын буйругу менен курулгандыгы белгилүү [2, 22].

1825-жылы Атантай менен Тайлакты Кокон амирлигинин туткунунан саяк, солто, сарыбагыш, бугу, басыз, саруу урууларынын атынан Мадалы ханга арача болуп Медет датка баштаган Түндүк кыргыз бийлери барышып бошотуп алышкан [1, 15.].

*“Атакем,
Калыстык кылган калкына
Кадыры өткөн жалтыга.
Кадырман атам өтсө да,
Калтырды атак калкына!” [4, 109].*

Кокон хандыгында салыктын бир нече түрү болгондугу маалым. Ошолордун ичинен хандын казынасына пайда алып келүүчү салыктарынын бири - зекет болгон. Зекет мал салыгы болуп, негизинен көчмөндөрдөн алынган. Көчмөндөр зекетти төмөндөгүдөй өлчөмдө төлөшкөн: койдон 1/40, мүйүздүү малдан 1/30, жылкынын 1/40 бөлүгүн, төөдөн болсо бир койдун наркында алынган. Ал эми кимдир бирөөнүн 40тан ашык жылкысы болсо, ашыкча ар бир жылкы үчүн 40 тенгеден зекет берген [8].

Зекет салыгы көбүнчө зордук жолу менен, көчмөндөрдүн малы жайлоого чыгаар алдында эрте жазда чогултулган [7, 119]. Аксыйнат

*“Атакем,
Кымкапты алган Кашкардан,
Кыргыздын тобун башкарган.
Оогандан асыл ташты алган*

*Атакем, арамдык ишке баспаган,
Адамды тилдеп какпаган.
Алымын салып сарт келсе,
Азаптан элин сактаган” [4, 109]”*

-деп ырастап тургандай Медет датка Кокон хандыгынын атына жамынып келүүчү зекет жыйноочулардын аксымдыгына чек койгон.

*“Жергеси кайың-тал болгон,
Айдыңы журтка даң болгон.
Кара-Тоо эле кайраты,
Калкына тийген пайдасы” [4, 109].*

1822-жылы Омор хан дүйнөдөн кайтып анын уулу Мадали хан болгон (1822-1840). Анын тушунда алык - салык күчөп, малдан алынган салык аз келгенсип сулуу кыздарды ордого ала баштагандыгы белгилүү. Муну Магзуни да далилдейт. “Мухаммад Али хан (Мадали хан) кайсы жерде болбосун (10-бет) оюн – күлкүнүн гүлү болгон жигит, кыздарды чогултуп, таң - тамаша кыла бермейге өттү [5, 50]. Н.Петровский Мадали хан мамлекеттик иштерден оолак болуп, өз “гареминен” чыкпастан, шарап ичүү менен күн өткөргөн десе [9, 736], ал эми В.Наливкин: “Бул бала, ыгы жок эрке, мүнөзү чыр, каардуу, ыймансыз, кераяк жана катын жандуу адам” [6, 122] – экендигин айткан.

Теңир-Тоодогу Куртка чебинин беги Тургун кожо Нарын өрөөнүндө зордук - зомбулугун күчөтүп жиберген. Анткени, чоро саяктарынан бир атанын балдары Боотай менен Келдибек бийлик талашып, касташкан. Боотайдын тукуруусу менен Тургун кожонун сарбаздары Келдибектин Топу, Такыя деген эки кызын тартып кетишет. Ошондо Калыйман деген он төрт жаштагы бир кыздын эл - жер менен коштошуп, ыйлап бара жаткандагы кошогун эл эмдигиче айтып жүрүшөт.

Жумгал суусунун оң өйүзүндөгү Кокон хандыгынын беги да напсиси бузулуп, салыкка жыйнаган малынан башка элден дагы сулуу кыздарды жыйнап, Анжиянга жөнөткөнү жаткан экен. Тайлак баатырдын кабарын угушкан жумгалдыктар чепти талкалап, кокондуктарды өлтүрмөк болушат. Бирок Качыке баатыр буга макул болбойт. Бекер кан төгүүдөн сакташ үчүн Медетке киши чаптырат. Медет болгон ишти баяндап, Кокондуктарга түшүндүрүп, алардын чектен чыгып, бузукулук кылгандарын ашкерелеп, Куртка чебинин жайын айтып берет. Сарбаздар Жумгал чебин таштап, малын, кыздарды калтырып качып кетишет. Кошокто бул окуя мындайча сүрөттөлөт:

*“Коконго алса кыздарды,
Кордуктан атам куткарган.
Ордого алса кыздарды,
Оёнум атам куткарган” [4, 109].*

Элдик уламыштарда чоң чыр – чатактарды калыс адам катары Медет чечип тургандыгы айтылат. Ошондон бир мисал. Жайлоо талашып, Кетмен -Төбөлүк саяктар менен Таластык кушчу уруусунун ортосунда чатак чыгат. Эки ортодо чабыш башталат. Бул кабар Медетке жетет. Ал кишиге калыс адам катары солто, саяк, кушчу, басыз, саруунун манаптары кайрылышат. Медет чогулган колду токтотуп, Байбиченин соорусуна үч күнү жыйын куруп, чатакты токтотот. Жайсанды Медетбек баатырга берип, таяке -жээндер сөөк жаңыртышып, кыз алышып, кыз беришип элдешет. Кийин Медетбек баатыр дүйнөдөн кайтканда келиндери:

*“Атакем, Жайсаңдын ичин жайлаган,
Жайкалтып кулун байлаган.
Кадимки Медет даткадан,
Жайлоосун алган кайрадан.
Арыстан жүрөк эр болгон,
Алышкан жоодон тайбаган, - деген кошоктору сакталып калган.*

Медет датка өлөөрүнүн алдында: мен көп ишти аткара албай кетип бара жатам. Кытайдын манжуларынан турган бийлик ээлери Какшаал, Үч-Турпан, Кызыл-Суу тараптагы кыргыз туугандарга кысым көрсөтүшкөндө, Зыявидин менен Турдумамбет баштаган азаматтар кол баштап чыгышты. Чериктен Ажыбек баатыр, Чордон Тайлак баатырлар барышып, жардам

беришти. Бирок, Жахангир кождон бизге чабарман кечигип келип, Турдумамбетке жардам бере албай калдык. Экинчи жолу чабарман чоң багыш элин бийлеген Суранчыдан келди. Булар да жанагы эле манжуларга (1820-ж) каршы аттанган эле. Ага да жардам өз учурунда берилбеди. Экинчи жолу аткара албай калган ишим да ушул болду.

Биз дагы өзүбүзгө хандык кылып, мамлекет курсак, чогуу турсак, коркондогон кокондук, кыжылдаган кытай чоңсуна албас эле. Бир кыргыздын мыкты уулун хан шайлап алсакбы - деп жүрдүм эле. Бул ой ишке ашпай кала турган болуп турат. Мына ушул үч иш аткарылбай калды. Сөөгүмдү береги “Агучуктагы” шиш дөбөгө койгула. Нары өтүп, бери өткөн жумгалдыктар куран окуп өтүшөөр [4, 98-99] – деп керээз калтырган экен.

*“Коктуда тунук суу калды,
Кокондон алган туу калды.
Токсонго чыга жашабай,
Тозокко салдың тууганды” [4, 107],*

- деген кошоктун саптары муну далилдеп турат.

Медеттин ашы Кочкордун Кызыл-Дөбөсүндө өзгөчө шаан-шөкөт менен өткөн экен. Аза күтүү үйүнө Кундуз үй тигилген. Медет датканын он үч жашар кызы Сыйнат анда кошок кошкон:

*“...Медеттин кызы Сыйнатты,
Сыйнатты кудай ыйлатты.
Кайгыга салып шум өлүм,
Карчытты, минтип кууратты.
Карасам орду бош турат,
Кан атам жаткан үй жакты...” [4, 108].*

Миңдеген кишилер үйдү сагаалап, ашка келген элдин көңүлүн бурган Сыйнаттын кошогу болгон. Кошоктун мааниси терең, сөздөрү таасын, ыр ыргактары көркөмдүү болгондуктан эл аны унутушпай сактап келе жатышат. Айрым комузчулар “Медеттин кызы Аксыйнаттын кошогу” деген күү чыгарышып, чертип да жүрүшөт.

Демек, Медет датканын эл - жери үчүн жасаган кызматы кылымдар бою сакталып ооздон - оозго айтылып келгендиги дагы бир ирет кызы Аксыйнаттын кошогу аркылуу тастыктоого аракеттер жасалды.

Шилтемелер

1. Аттокуров С. Тайлак баатыр: окуу куралы. – Бишкек: Кыргыз Мамл. улуттук ун-ти, 1994.
2. Дуйшеев Б. Память Тянь-Шаня. (Исторические очерки о памятниках Киргизстана XVIII – XIX – вв.). – Фрунзе: Мектеп, 1986.
3. Кыргыз тарыхы: энцикл. / жоопту ред. А.А. Асанканов. – Бишкек: Мамл. тил ж-а энцикл. борбору, 2003.
4. Кенчиев Ж. Медет датка: бабалар баяны. – Бишкек: Шам, 1996.
5. Магзуни (Зиябидин Максым). Фергана хандарынын тарыхы. – Бишкек: Турар, 2007.
6. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань: Тип. Императ. ун-та, 1886.
7. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худояр-хана). – Ташкент: Фан, 1973.
8. Пантусов Н.О. податях и повинностях существующих в бывшем Кокандском ханстве в последнее время правления Худояр хана // Туркестан. ведомости. – 1893. – № 61.
9. Петровский Н. Очерки Кокандского ханства // Вестн. Европы. – 1875. – № 10.
10. Рахманкулов М. Коконду башкарган хандар, Таластан чыккан даткалар: тарыхый баян. – Бишкек: Avrasya press, 2012.

УДК 947(575.2):39:398

КОММУНИКАЦИЯ И КУЛЬТУРА – КАК КОНТЕКСТ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕКА

Базарбаева М.С.

Научно-исследовательский медико-социальный институт, преподаватель,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В нашей предлагаемой статье мы рассматриваем общение и культуру как контекст человеческого развития, который стал глобальной проблемой. Потому что, как показывают исторические факторы, социальное развитие как фактор всегда основывается на общении и культуры. Поэтому люди не могут представить свое сознание, особенно свои взгляды, идеи и внутренние стремления, без общения и культуры.

Ключевые слова: общение, культура, концепт, развитие человека, общественное сознание, духовные ценности, риторика.

КОММУНИКАЦИЯ ЖАНА МАДАНИЯТ – БУЛ АДАМДЫН ӨНҮГҮШҮНҮН КОНТЕКСТИ КАТАРЫ

Базарбаева М.С.

Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, окутуучу,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Сунуштап жаткан макалабызда дүйнө маселесине айланган коммуникация жана маданияттын адам өнүгүшүнүн контексти катары карайбыз. Анткени, тарыхый факторлор көрсөтүп тургандай коомдук өнүгүш фактор катары дайыма коммуникацияга жана маданиятка таянат. Ошондуктан, адамдар өздөрүнүн аң сезимин, айрыкча көз карашын, идеясын, ички умтулуусун коммуникациясыз жана маданиятсыз элестете албайт.

Ачкыч сөздөр: Коммуникация, маданият, концепт, инсандыктын өнүгүшү, коомдук аң сезим, руханий баалуулуктар, риторика.

THE COMMUNICATION AND THE CULTURE – IT IS DEVELOPMENT OF HUMAN ABOUT CONTEXT

Bazarbaeva M.S.

Scientific-Research Medical-Social Institute, lecturer, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

In our article we consider communication and culture as context for human development, which has become a global problem. Because, as shown by historical factors, and social development as a factor is based on communication and culture. So individuals can provide their minds, especially their views, ideas and instinct, no communication and culture.

Keywords: the communication, culture, concept, human development, social consciousness, spiritual values, rhetoric.

Айрыкча коммуникациялык адаптация кокусунан келип чыккан эмес. Айрыкча б.з.ч., кылымдарда эле адамдар өзүнүн көз алдында турган дүйнөнүн сырларын үйрөнүүгө аракет жасашкан. Б.а., адамдар байланыштын (коммуникациянын) жолдорун изилдей башташкан.

Маселени ушул өңүттөн алганда, адамдар айрыкча теологиялык (Кудай таануу), биологиялык (жаратылыш закондору) сыяктуу маселелердин пайда болуш себептерин табууга өтө көп жылдар бою иш аракеттерин арнашкан. Мисалы, байыркы рим философу Фалес биринчи жолу күн системасын изилдөөгө алган. Ал жердин, күндүн айланасында айлана

тургандыгын белгилеген. Ал эми биологиялык жактан алганда Фалес дүйнөнүн жашоосун сууга байланыштырган. Мындай илимий ачылыштар коммуникациянын пайда болушун шарттаган.

Б.з.ч., кылымдарда эле адамдар байланыштын (коммуникациянын) негизи катары – тилдин ролун жогору коюшкан. Ошондуктан илимде тил – башкы байланыш катары каралып келүүдө.

Орус окумуштуусу В.Тузикова өзүнүн “Язык и общество” деген илимий эмгегинде тил – бул адамды тарбиялоонун фактору гана эмес, тил – бул адамды калыптандыруунун негизги фактору деп абдан туура белгилеген [2,2].

Демек тил – бул коомдук өнүгүштүн чөйрөсүндө адамдар тарабынан иштелип чыгылган социалдык коммуникациянын негизин түзгөн социалдык абалдын жандуу көрүнүшү. Ал эми социалдык коммуникация – бул социалдык алкакта жашаган функционалдык категория болуп саналат.

Ошентип социалдык коммуникация шарт катары коомдук алкакта да, чөйрөдө да маданияттын келип чыгышын жана анын өнүгүшүнө өзгөчө таасир тийгизген реалдык факторлордун маанилүү сектору болуп саналат.

Ал эми маданияттын келип чыгышы жана анын калыптанышы – эң оболу адамдардын ишмердүүлүгүнө, алардын бири – бирине жасаган мамилесине тыгыз байланышкан. Б.а. маданият – бул адамдардын дүйнө таанымын б.а., айлана – чөйрөгө жасаган оңдоосуна, кабылдоосуна, ой жүгүртүүсүнө жана алардын айлана – чөйрөдөгү бардык предметтерди субъект катары кабыл алып, аларга объект катары объективдүү жасаган мамилесине тыгыз байланышкан нерсе болуп саналат.

Тагыраак айтканда маданият – бул адам тарабынан иштелип чыгылган ишмердүүлүктүн шартка жараша пайдалануусунун жолдору болуп саналат. Орус педагогу Е.В.Кавелевец “Педагогика” журналына жарыялаган “Игра деятельности или мышление?” [1,7] деген илимий эмгегинде ишмердүүлүк – бул адамдагы ой жүгүртүү аркылуу пайда болгон активдүүлүктүн конкреттүү көрүнүшү катары карайт.

Демек маданият – бул адамдардын ой жүгүртүүсү аркылуу пайда болгон аракеттердин шартка жараша улам – улам жаңылануусу болуп саналат. Ошондуктан маданият деген түшүнүк ар бир алкакта, улутта, мезгилде ар түрдүү формада жана категорияда өнүгүп, жаныланып, ал бара – бара социалдык объектиге айланган коомдук система болуп саналат.

Маселен арабдарда “маданият” деген терминди шаар (жаңыланган чөлкөм) деп түшүнсө, Европада “маданият” деген түшүнүк – абалды, жерди жаңылоо деген түшүнүк менен мамиле кылышкан.

Маданиятты – коомдук чөйрө жаңылануу, мамиленин өзгөчө формасы катары кабылдоо – бул ар бир коомдук чөйрөгө байланыштуу болот. Мына ошондуктан Рим маданияты, Грек маданияты деген түшүнүктөр б.з.ч., кылымдарда эле пайда болгондугу кокусунан эмес.

Социалдык коммуникациянын эң маанилүү бөлүгүн байыркы философия илимин абдан жакшы өнүктүргөн жана ал философиялык көз караштар маданияттын калыптанышында конкреттүү роль ойногон. Маселен Сократ коомдук чөйрөгө этика жөнүндөгү түшүнүктү “Познай, самого себя” б.а., “Эң алдын өзүңү таанып бил!” деген чакырыгы маданияттын эшигин ачкан. Ал эми Аристотель коом алдында сөз жана анын маанисин ачуу менен маданияттын өнүгүүсүн шарттаган.

Байыркы Грек философу Демокрит Адам дүйнө таануусу үчүн 3 нерсеге көбүрөөк көңүл буруш керек деп эсептеген. Демокриттин ою боюнча адам:

1. Жакшы сүйлөшүүнү;
2. Жакшы түшүнүүнү;
3. Жакшы аракетти өздөштүрүш керек;

Анткени адамдын ички дүйнөсү кеңири ачылат – деп эсептеген. Кыргыздар маданиятты түшүнүүдө жана аны калыптандырууда тилге өзгөчө маани берген [3,45].

Натыйжада ар бир мамлекет коммуникацияны жакшыртуу үчүн анын белгилерин, каражаттарын иштеп чыгышкан. Маселен байыркы доордо эле адамдар китепти, драманы, сатираны ойлоп табышкан. Эгер Кытайда биринчи кагазды Ван Чу I кылымда ойлоп тапса, II кылымда китепти чыгарышкан. Римде жана Грецияда сахнаны ойлоп табышкан. Ал эми VI кылымда Кыпчактар нотаны ойлоп табышса, демек музыка адамда мурда пайда болгондугу табигый иш. Тарыхтагы темир доору, коло доору, кайра жаралуу доору сыяктуу тарыхый процесстер коммуникациясыз жана маданиятсыз пайда болбойт эле.

Ал эми дүйнөлүк алкакта билимдин, илимдин, тарбиянын өнүгүшүнүн негизин биз белгилеген коммуникация менен маданият түзө тургандыгын белгилесек, албетте бул процесстер мамлекеттик саясаттын негизги формуласы катары көрүнөт.

Ар кандай кыймыл аракет, ой, ой-жүгүртүү, идея жана көз караштар кокустан пайда болбойт. Бул үчүн б.а., биринчи өнүгүштөн, экинчи өнүгүшкө өтүш үчүн ар кандай формадагы таасирлер, ой жүгүртүүгө түрткү болгон социалдык каражаттардын болушу – бул шарт.

Мына ошол сыяктуу эле маданияттын өнүгүшүн коммуникацияга көз каранды. Ал эми коммуникация – байланыштын өзгөчө формасы катары же категориясы катары өтө маанилүү социалдык субъект болуп саналат. Башкасын айтпаганда да коммуникациянын категориясы катары эң башкысы фактор болуп, тил турат. Тил – бул байланыштын куралы катары социалдык мааниге ээ. Анткени Адам өзүнүн өнүгүшүнүн башкы булагы катары тилди эсептейт. Тил – бул коммуникация. Маселен телевидение, радио – тилсиз өзүнүн социалдык милдетин аткара албайт. Адамдагы үн да тил аркылуу жашап келет.

Коммуникация (байланыш) катары да активдүү көрүнөт. Риторикадан улам коомдук чөйрөдө официалдуу түрдө риториктер келип чыккан. Анткени өткөн кылымдарда эле бийлик адамдары, Аристократтар өздөрүнүн чыгармаларын массага жеткирүүдө риториктерди (таланттуу адамдарды) пайдаланышкан. Ал эми риториктер – булар алып баруучулук (ведущий) милдетти аткарышкан. Азыр да ТВда, РБда негизги функцияны алып баруучулар чоң роль ойношот. Демек, риторика – бул искусство гана эмес, риторика – бул коммуникациянын келип чыгышын да шарттаган субъективдүү объект болуп саналат.

Азыркы шартта коммуникация – социалдык шарт катары жана маданият – коомдук өнүгүштүн модератору катары – дүйнөлүк алкактын негизги факторлору катары жашап келет. Демек, бул коммуникация менен маданият – синтез катары дүйнөлүк саясатка айланды. Маселен, ООНдун, ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк соода уюмунун пайда болушу жана ШОС сыяктуу эл аралык уюмдардын иштеп жатышы – бул дүйнөлүк саясаттын негизин түзүп калды.

Маданият саясатын Кыргызстандын алкагынан алып караганда кыргыз көчмөн доорунда эле:

1. Улуттук билимди (мамиле, тарбия, адабиятты);
2. Улуттук каада – салтты;
3. Улуттук рынокту иштеп чыгышкан жана аны өнүктүрүшкөн;

Мунун өзү коммуникация менен маданияттын негизин түзгөн. Айрыкча кыргыздар коомдук чөйрөгө адеп – ахлакты, сабырдуулукту, адамгерчиликти, мамилени, кадыр – барк, намыс, эркин сүйүү, тамак – аш даярдоо, аны бере билүү сыяктуу көрүнүштөрдү – кыргыздар ички саясат катары карашкан.

Мындан тышкары кыргыздар ички демократияны өзгөчө саясат катары карашкан. Маселен, кыз тандоодо зомбулуктун жоктугу, спорттук оюндарда калыстыктын сакталышы, хан көтөрүүдө элдин эркине таянуу. Салттарды – закон катары түшүнүү сыяктуу көрүнүштөр – бул элдик фактор катары түшүндүрүү аркылуу коомдук чөйрөдөгү пайда болгон жаңы системалардын пайда болушу – бул коомдук цивилизациянын келип чыгышына түрткү берген.

Коомдук чөйрөдө детерменизм (нерсенин пайда болушуна түзүлгөн шарт жана себеп) кокус жерден пайда болбойт. Демек бул проблема адам жана анын ойлоосу, ой жүгүртүүсү, ички анализи жана жеке жыйынтыгы сөзсүз түрдө өзүнө, андан кийин чөйрөгө таасир этсе, маданият адамдын өнүгүшүнө фактор катары кызмат кылган.

Маселен б.з.ч., кылымдарда эле адамдар дүйнө таанып билүүнү эң алгач жекелик формада пайда кылышкан. Маселен, байыркы грек философу Парменид эн алгачкы жолу бытыя жөнүндөгү окууну тааныса, б.з.ч., 438-жылдарда эле дагы бир философ Эмпедаккий “Органикалык дүйнөнү” тактап чыккан. Аристотель адамдагы акыл – эсти өнүктүрүүнүн формаларын изилдесе, Анаксимандр жаныбарлар дүйнөсүнүн өнүгүшүн изилдеген. Ал эми эн биринчи философ Фалес – жашоонун булагын суудан көргөндүгүн тастыктаган.

Кыскасын айтканда ар бир ой жүгүртүү, ар бир кыймыл – аракет – бул маданият катары кабыл алынган. Ушундан улам коомдук чөйрөдө:

1. Адамдын жеке маданияты.
2. Тамак – аш даярдоо маданияты.
3. Үй – бүлө күтүү, башкаруу маданияты.
4. Карым – катнаш маданияты ж.б., толуп жаткан түшүнүктөрдүн маданияты пайда болгон. Бул түшүктөрдү арабдар “Шаар” деп кабыл алышса, Европалыктар маданиятты жерди иштетүүгө салыштырышкан.

Ошентип жеке маданияттан – жалпы маданият келип чыккан. Бул тарыхый – процесс.

Кийинчерээк коомдук чөйрөдө Билимдин жана Илимдин өнүгүшү менен маданият жана коммуникация улам жаңы формаларга жана категорияларга ээ болуп жатты.

Чындыгын айтканда ХХ жана ХХI кк. пайда болгон интеллектуалдуу коом кокусунан эле пайда боло калган жок. Алардын факторлору:

1. Билимдин жана Илимдин өнүгүшү.
2. Китептердин жана журналдардын көбөйүшү.
3. Теле-радио компаниялардын көбөйүшү.
4. Искусствонун (кино, театр, архитектура) өнүгүшү.
5. Информациялык медио системасынын өнүгүшү ж.б., дал ушул сыяктуу процесстердин жогорку деңгээлде өнүгүшү маданият менен коммуникациянын ар тараптан өнүгүшүн тездетти. Бул – биринчиден.

Экинчиден – бул факторлордун улам тез темп менен өнүгүшү коомдук чөйрөдө глобализацияны жана ошол эле мезгилде Интеграциялык процесстерди да ар тараптан тездетти. Натыйжада биринчи жолу саясий маданият деген түшүнүк пайда болду.

Интеллектуалдуу коом деген түшүнүктү биз азыр коомдук өнүгүштүн өзгөчө формасы катары кароого болот. Себеби, интеллектуалдуу коом – бул маданиятсыз жана социалдык коммуникациясыз пайда боло бербеген процесс болуп саналат. Анткени интеллектуалдуу коом болуш үчүн коомдук чөйрөдө интеллектердин системасы болушу зарыл. Анткени, адамдагы моралдык сапаттар дайыма эле туруктуу эмес. Башкасын айтпаганда да азыр жашап жаткан чөйрөдөгү менчиктин түрүнүн өзгөрүшү – бул экономиканын өнүгүшүнүн системасын гана өзгөртпөстөн, ал ошол эле мезгилде экономикага жасаган мамиленин маданиятын да өзгөрттү. Азыркы балдар да акча, бизнес, экономика деген түшүнүктөрдү кызыкчылыктын маданияты аркылуу мамиле кылып жаткандыгы – бул өтө маанилүү.

Пайдаланылган адабияттар

1. Кавалевская В. Игра – деятельность или мышление?. - М.: Педагогика. 2015. № 7.
2. Тузикова В. Язык и общество. - М.: Педагогика. № 2. 2015.
3. Голованов Я. Этюды об ученых. – Б.: Учкун, 2002.

УДК 581:19

ЙОДОДЕФИЦИТНЫЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ И ЕГО ПРОФИЛАКТИКА

Бегалиев Ш.С.¹, Орозбаева Ж.М.²Научно-исследовательский медико-социальный институт, доцент¹, доцент²,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В данной статье дается характеристика химическому элементу – йод, открытый в 1811г. Бернаром Куртуа, который широко применяется в промышленности, технике, фотоделе самое главное, в медицине, не только как антисептическое средство, а как микроэлемент, который очень важен для поддержания здоровья щитовидной железы. Проблема йододефицитных заболеваний относится к биогеохимическим эндемиям, который связаны с природной нехваткой йода в почве и вследствие этого с дефицитом йода в производимых на месте продуктах питания. Йододефицитные заболевания оказывает негативный эффект на умственное и физическое развитие детей, вызывает у них недоразвитие, снижает интеллектуальные способности, вызывает глухонмоту, кретинизм, тиреотоксикозы и зоб. Правительство Кыргызской Республики координирует деятельность по борьбе с йододефицитными заболеваниями на основании Закона Кыргызской Республики «О профилактике и йододефицитных заболеваний». Поэтому изучения статистического анализа по заболеваемости зобом населения Узгенского района Ошской области и для профилактики, лечения рекомендовать нами разработанный йодполимер Ренессанс является актуальной проблемой.

Ключевые слова: йодполимер, Ренессанс глухонмоту, кретинизм, тиреотоксикозы, зоб, щитовидной железы.

ЙОД ЖЕТИШПЕГЕН ООРУУЛАР ЖАНА АЛАРДЫН АЛДЫН АЛУУ

Бегалиев Ш.С.¹, Орозбаева Ж.М.²Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, доцент¹, доцент²,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада 1811-жылы Бернард Куртуатарабынан ачылган йоддун химиялык элементине мүнөздөмө берилген. Өнөр жайда, технологияда, фотографияда, эң негизгиси медицинада кеңири колдонулган, антисептик катары гана эмес, калкан сымал бездин иштеши үчүн өтө маанилүү болгон микроэлемент. Йоддун жетишсиздигинин көйгөйү биогеохимиялык эндемиканы билдирет, бул топуракта йоддун табигый жетишсиздиги жана натыйжада, жергиликтүү өндүрүштө тамак-аштын жетишсиздиги менен байланыштуу. Йод жетишсиздиги оорулары балдардын психикалык жана физикалык өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизип, алардын өнүкпөй калышына, интеллектуалдык жөндөмдөрдүн төмөндөшүнө, дүлөйлүккө, кретинизмге, тиреотоксикозго жана богокко алып келет. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү "Йод жетишсиздиги ооруларынын алдын алуу жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын негизинде йод жетишсиздигине каршы күрөшүү боюнча иш-чараларды координациялайт. Ошондуктан, Ош облусунун Өзгөн районунун калкында богок оорусунун статистикалык анализин изилдөө жана алдын-алууактуалдуу көйгөй болгондуктан, дарылоо үчүн биз иштеп чыккан Ренессанс йоддук полимерин колдонууну сунуштайбыз.

Ачкыч сөздөр: йоддук полимер, Ренессанс дүлөй-дудук, кретинизм, тиреотоксикоз, богок, калкан без.

IODINE DEFICIENCY DISEASES AND ITS PREVENTION

Begaliev Sh.S.¹, Orozbaeva J.M.²Scientific-Research Medical-Social Institute, docent¹, docent², Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

This article gives a characteristic to the chemical element - iodine, discovered in 1811. Bernard Courtois, who is widely used in industry, technology, photography, most importantly, in medicine, not only as an antiseptic, but

as a trace element, which is very important for maintaining the health of the thyroid gland. The problem of iodine deficiency diseases refers to biogeochemical endemics, which are associated with a natural lack of iodine in the soil and, as a result, with iodine deficiency in locally produced food. Iodine deficiency diseases have a negative effect on the mental and physical development of children, cause underdevelopment in them, reduce intellectual abilities, cause deafness, cretinism, thyrotoxicosis and goiter. The Government of the Kyrgyz Republic coordinates activities to combat iodine deficiency diseases on the basis of the Law of the Kyrgyz Republic "On the prevention of iodine deficiency diseases". Therefore, the study of the statistical analysis of the incidence of goiter in the population of Uzgen district of Osh region and for the prevention and treatment of recommending the developed Renaissance iodine polymer is an urgent problem.

Keywords: iodine polymer, Renaissance deaf-dumbness, cretinism, thyrotoxicosis, goiter, thyroid gland.

Введение

Химический элемент – йод, открытый в 1811г. Бернардом Куртуа, в наше время нашёл широкое применение в промышленности, технике и фотоделе [1], и самое главное, в медицине, не только как антисептическое средство, а как микроэлемент, который очень важен для поддержания здоровья щитовидной железы [2].

Проблема относится к биогеохимическим эндемиям и по ликвидации йододефицитных заболеваний. Йододефицитные заболевания связаны с природной нехваткой йода в почве и вследствие этого с дефицитом йода в производимых на месте продуктах питания.

Дефицит йода оказывает негативный эффект на умственное и физическое развитие детей, вызывая их недоразвитие, снижает интеллектуальные способности, вызывает глухонмоту, кретинизм, тиреотоксикозы и зоб.

Эти йододефицитные заболевания представляет собой очень серьезную и актуальную социально-экономическую проблему в связи с неблагоприятными последствиями, состоящими в существенной потере интеллектуального, образовательного и профессионального потенциала всего населения республики.

Правительство Кыргызской Республики координирует деятельность по борьбе с йододефицитными заболеваниями на основании Закона Кыргызской Республики «О профилактике и йододефицитных заболеваний» [3].

В настоящее время выделяют несколько методов профилактики йододефицитных заболеваний [4].

1. Массовая йодная профилактика.
2. Групповая йодная профилактика.
3. Индивидуальная йодная профилактика.

Массовая йодная профилактика

При массовой профилактике соединения йода (йодид калия или стабильный йодат калия) добавляют в наиболее распространенные продукты питания: поваренная соль, молочные продукты, хлеб, вода.

В мире используется 4 метода йодной профилактики эндемического зоба:

- йодирование соли (Северная Америка, Европа, страны СНГ);
- йодирование хлеба (Австралия, Голландия);
- йодирование масла (Южная Америка, Новая Гвинея);
- прием йодистых препаратов.

Употребление йодированной соли на практике является самым простым, дешевым и эффективным способом массовой йодной профилактики. Однако, этот способ имеет и ряд недостатков.

Потребление йодированной соли связано с соблюдением ряда условий:

1. Йодированная соль сохраняет свои свойства только в течение 3-4 месяца.
2. Йод почти полностью улетучивается из нее при кипячении.
3. Из увлажненной соли, или хранящейся в открытой таре, йод тоже может улетучиваться.

Групповая йодная профилактика

В определенные периоды жизни (подростковый период, беременность, кормление грудью) потребность в различных микроэлементах и йоде в частности возрастает, а организм нуждается в регулярном дополнительном приеме физиологических доз йода. В таких случаях может быть рекомендована групповая йодная профилактика.

Индивидуальная йодная профилактика

Проводится у отдельных людей путем длительного приема препаратов, содержащих физиологические дозы йода. Патологическое состояние щитовидной железы (кроме тиреотоксикоза) требует большего количества потребляемого йода, которое может возрасти до 400-500 мкг в сутки.

Проблема использования йода состоит в том, что в высокой концентрации он является токсичным, раздражает кожу и слизистые оболочки. Однако в комплексе с полисахаридами и полимерами йод в значительной мере теряет токсичность, действует более медленно и продолжительно (в течение 5 ч), сохраняя при этом антивирусные и антимикробные свойства [5].

Таким образом, разработка технологии йодвысокополимера и применение для профилактики и лечения эндемического зоба является актуальной задачей современной технологии лекарств.

Цель и задачи исследований

Цель работы – изучить йододефицитное заболевание зоб и его профилактика.

В соответствии с поставленной целью в работе были определены следующие задачи:

1. Изучить причины йодного дефицита и его профилактику;
2. Изучить статистические данные по заболеваемости зобом Узгенского района Ошской области за 2019-2020г.;
3. Рекомендовать для профилактики и лечения зоба йодполимер Ренессанс.

Материалы и методы исследования

Сотрудниками кафедры Общих медицинских дисциплин Научно-исследовательского медико-биологического института проведено анализ по заболеваемости зобом Узгенского района Ошской области за 2019-2020 гг.

• Таблица 1

Статистические данные по заболеваемости зобом Узгенского района Ошской области за 2019г.

Наименование	Всего		Впервые		Состоит	
	Взрослые	Дети	Взрослые	Дети	Взрослые	Дети
Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточности	1183	182	435	110	445	101
Диффузный (эндемический) зоб)	1183	182	435	110	445	101

Многоузловой (эндемический) зоб)	0	0	0	0	0	0
Субклинический гипотиреоз, связанный с йодной недостаточности	0	0	0	0	0	0
Другие формы гипотиреоза	43	0	43	0	29	0
Врожденный гипотиреоз с диффузным зобом	0	0	0	0	0	0
Тиреотоксикоз гипертиреоза	0	0	0	0	0	0
Тиреотоксикоз гипертиреоза с диффузным зобом	0	0	0	0	0	0

• Таблица 2

Статистические данные по заболеваемости зобом Узгенского района Ошской области за 2020 г.

Наименование	Всего		Впервые		Состоит	
	Взрослые	Дети	Взрослые	Дети	Взрослые	Дети
Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточности	542	128	99	15	227	14
Диффузный (эндемический) зоб)	50	40	28	4	21	9
Многоузловой (эндемический) зоб)	0	0	0	0	0	0
Субклинический гипотиреоз, связанный с йодной недостаточности	14	0	0	0	14	0
Другие формы гипотиреоза	29	0	0	0	29	0
Врожденный гипотиреоз с диффузным зобом	0	0	0	0	0	0
Тиреотоксикоз гипертиреоза	17	0	1	0	0	0
Тиреотоксикоз гипертиреоза с диффузным зобом	0	0	0	0	16	0

По результатом статистического анализа по заболеваемости зобом Узгенского района Ошской области за 2019-2020 гг. несмотря что по сравнению статистике 2019 года уменьшилось количество заболевших зобом 2020 году, всегда остается актуальным профилактика эндемического зоба связанный с недостатком йода, таккак Узгенский район Ошская области тоже йододефицитный район, поэтому для профилактики и лечения эндемического зоба нами рекомендовано йодполимер Ренессанс.

ЙОДПОЛИМЕР РЕНЕССАНС

Нами разработан состав препарата «RENESSANS» представляющий собой йодполимер [5].

• Таблица 3

Состав йодполимера «RENESSANS»

Ингредиенты	Количество
Йода	10,0 г
Калия йодида	16,0 г
Крахмала	150,0 г
Глицерина	25,0 мл
Кислоты молочной	25,0 г

Уксуса яблочного	25,0 мл
Кислоты аскорбиновой	10,0 г
Глюкозы	25,0 г
Натрия хлорида	9,0 г
Воды очищенной	До 1 л

Выводы

1. Изучены причины и профилактика йодного дефицита;
2. Изучены статистические данные по заболеваемости зубом Узгенского района Опской области за 2019-2020 гг.
3. Рекомендовано для профилактики и лечения зоба нами разработанный йодполимер Ренессанс.

Список использованной литературы

1. Популярная библиотека химических элементов. Изд. «Наука» Москва 1973г.
2. Свирская Е. Йодсодержащие препараты // Журнал «9 месяцев».- 2008, №2, с. 11-14.
3. Матыев Э.С., Аденов Ж.А. и др. Роль химических элементов и их соединений в экологии, биологии и медицине. // Бишкек, Издательство «Технология», 2002. с. 90-91.
4. Бегалиев Ш.С., Абдуллабекова Р.М., Орозбаева Ж.М. и др. Лекарственные средства йодполимеров// Бишкек, Издательство «Салам», 2017. с. 25-27.
5. Никулин В.Н., Герасименко В.В. Биотехнологические основы разработки, производства, апробации и внедрении йодопроботиотических препаратов // Consilium Medicum. Хирургия.- №1.- 2008. с. 31-36.
6. Бегалиев Ш.С. Разработка технологии лекарственных форм йодвысокополимера// Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата фармацевтических наук. Бишкек 2010 г.

УДК: 37.013

НЕКОТОРЫЕ ПРИЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ У РЕБЕНКА НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ

Досалиева М.М.

Жалал-Абадский государственный университет, преподаватель, г.Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье рассмотрены приемы формирования национального сознания учеников начальных классов, на основе примеров устного народного творчества: пословиц, поговорок, сказок и неписанных законов общества которые можно использовать на каждом уроке. Кроме этого статье автором проведен анализ вопроса воспитания детей. В современном обществе глубоко рассмотрено воздействие на ребенка народного воспитания менталитета, рассмотрены положительные и отрицательные черты формируемые над их воздействием. В статье показана роль распространенной сейчас, школы матерей в условиях глобализации и понижение статуса народного воспитания.

Ключевые слова: ребенок, воспитание, пословицы, поговорки, народное воспитание, традиционное культура, семья, школа матерей, умственная работа.

БАЛАДА УЛУТТУК АҢ СЕЗИМДИ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН АЙРЫМ БЫКМАЛАРЫ

Досалиева М.М.

Жалал-Абад мамлекеттик университети, окутуучу, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада башталгыч класстарды окутууда улуттук аң сезимди калыптандырууда элдик оозеки чыгармачылыктын айрым түрлөрү: макал-лакаптап, жомоктор жана үй-бүлөлүк сый-урматтын жазылбаган мыйзамдарын баланын аң сезимине сиңирүү менен аларды күнүмдүк сабагыбызда пайдалануу аркылуу азыркы мезгилге жараша ыкмалар сунуш кылынды. Ошону менен катар салттык тарбия менен азыркы коомдогу бала тарбиялоо маселесине салыштырмалуу анализ жасалды. Улуттук, элдик тарбиянын учурдагы мааниси, зарылдыгы, улуттук менталитеттин таасиринде бала тарбиялоонун оң жана терс жактары терең изилдөөгө алынды. Ааламдашуу алкагында элдик педагогиканын статусу төмөндөп, жаңычыл усулдардын баланын калыптануу процессине тийгизген таасири менен кыргыз коомчулугунда жайылтылып келе жаткан “энелер мектеби” дагы макалабызда каралды.

Ачкыч сөздөр: бала тарбиялоо, макал-лакап, элдик тарбия, салттык маданият, үй-бүлө, энелер мектеби, акыл эмгеги.

SOME METHODS OF FORMING A NATIONAL CONSCIOUSNESS IN A CHILD

Dosalieva M.M.

Jalal-Abad State University, lecturer, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

This article presents some modern forms of folklore in the formation of national identity in elementary school: proverbs, fairy tales and unwritten rules of respect in the family, absorbing them into the mind of the child and using them in our everyday lessons. At the same time, a comparative analysis of traditional education and the problem of raising children in modern society was carried out. The relevance and necessity of national education, the pros and cons of raising children under the influence of the national mentality have been thoroughly studied. In the context of globalization, the status of folk pedagogy is declining, and our article also discusses the impact of innovative methods on the process of child development, which is gaining momentum in Kyrgyz society.

Keywords: raising children, proverbs, public education, traditional culture, family, mother's school, mental labor.

Кыргыз эли эң байыркы улуттардын бири. Анда каада-салт менен адамдык касиеттердин, руханий байлыктын, элдик педагогиканын, жоопкерчиликтин каармандыгы камтылат. Элибиздин улут болуп сакталып калышынын себеби да ушул көрөңгөлүү салтыбыз, үрп-адатыбыз, ырым-жырымдарыбыз кылымдан-кылымга синкеттешип кийинки муунга өтүп келе жаткандыгында. Ааламдашуу мезгилинде салттык тарбия солгундап бараткандай. Аны кайрадан жандандыруу жана турмуш тиричилигибизге пайдалануу улуттук аң сезимизди сактоо менен бирге келечектеги муунга эле кам көрүү болбостон, улутту даңазалоо, кыргызга таандык болгон эр жүрөктүүлүк менен биримдик, боорукерлик сыяктуу касиеттерибизди ойготуу болуп саналат. Көп кылымдык тарыхта келечек муундардын акыл-эсин өнүктүрүүнүн жол-жоболорун иштеп чыгып тарбия, тартип аң сезиминин өнүгүшүнө көңүл бөлүп келишкен. Ата-бабаларыбыздан калган нарк-насил, акылман ойлорду аң сезимдүү түрдө балдардын өздөштүрүүсүнө шарт түзүшкөн. Аң сезим даанышмандык менен тарбияланат, ал адам баласынын сезиминде орун алган жагдайларды сырткы жана ички туюмдары менен аңдап билиши.

Баланы өз улутунун тарыхын үрп-адатын, каада-салтын, салттуу музыкасын улуттук оюндарын, улутка таандык дүйнө таанымын окутуп үйрөтүү аркылуу улутун гана таанытпастан, баланын өзүнүн ким экендигин, канында кандай касиеттер ойгонбой жаткандыгын аң сезимине сиңирүү азыркы ааламдашуу доорунда негизги милдетибиз деп эсептейм. Жөпжөнөкөй карапайым жупуну гана жомок накыл кеп, макал-лакаптар менен эң сонун тарбиялап келишкен. Баланын аң сезими- бала кезде уккан, көргөн нерселеринин таасиринде калыптана тургандыгын кеп ачпасак деле баарына белгилүү [2].

Салттык тарбиянын бири катары ата-энесин, карысын сыйлоо, улууну урматтоо эч бир мыйзам аркылуу эмес, атадан балага калыптанган жөрөлгөлөр боюнча айныгыс чындык катары келе жаткан нарктуулук болуп эсептелет. Бала-бул жазылбаган чындыкты аң сезими калыптана баштаган мезгилден тартып туя баштайт. Дүйнөнү эми туя баштаган бөбөк алаңдап үй бүлө мүчөлөрүнүн ар биринин милдеттери бар экендигин, төрдө отурган чоң атасынын сөзүн бардыгы унчукпай угаарын, дээринде сезип, ошол эреженин астында чоңойот. Үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири-бирине жасаган мамилеси, сый урматы эреже катары баланын кан-жанына сиңип отурат. Үй-бүлөдөгү ар кандай көрүнүш ата-энесинин бири-бирине жасаган мамилеси, ызат-урматы, талкууланып жаткан сөздөр, башка адамдарга жасалып жаткан мамилелер ж.б.у.с баланын мүнөзүнүн түптөлүшүнө себепкер болот. Наркты жана салтты сактоо үй-бүлөдөн башталат. Эгер үй ичинде биринин сөзү бирине жакпай, чоң энеси менен апасы тил табыша албай, апасы ыйламырап же окурая бир карап, сүйлөнүп жаткандыгы жана ушундай эле терс көрүнүштөр тез-тез кайталанып турса балада корстук, баш бербөөчүлүк, кежирдик мүнөздөр өзүнөн өзү пайда болот [2].

Төмөндө сый-урмат маселесине токтолсок: байыртадан эле улуу муундар балдарын, неберелерин мээрим төгүп, эркетип, жылуу мамиле жасап, баланын жүрөгүнөн орун табуу менен ата-энесин чын дилден жакшы көргөн баланы тарбия кылышкан. Мындай мамиленин натыйжасында балада күйүмдүүлүк, боорукерлик, адептүүлүк сапаттар калыптанып келген. Бала тарбиясы үчүн ата-эненин көп сүйлөп, насаат айтып отуруусунун керексиз экендиги өзүнөн-өзү көрүнүп турган. Карысын сыйлоо салты катары тик карабоо, ийменүү да бир белги катары эсептелинип келген. Өзүнөн улуу адам сүйлөгөндө каяша сүйлөмөк түгүл, ийменип тик кароо болгон эмес. Мына ушундай асыл сапаттарыбызды өзүбүз жоготуп баратабыз. Демократиянын шарапаты катары ата-эне өзүбүз “мугалимдин антип айтканга акысы жок, сен анан унчукпадыңбы” деген сыяктуу сөздөрдү балага өзүбүз үйрөтүп жатабыз. Муну уккан баланын эртеңкиси биз үчүн көйгөй жаратарын сезээр бекенбиз. Айрыкча кенже мектеп курагындагы балдардын жакшыны да, жаманды да ылгабастан өздөштүрүүдө бат кабыл алуучу учуру болгондуктан, ушул учурду кылдаттык менен пайдаланып, баланын

дээрине ийменүү, сый мамиле, урматтоо сыяктуу сапаттарды ойготушубуз керек. Ар бир өтүлүп жаткан сабакта ушул сапаттарга көңүл бурулуп, баланын пейилинин калыптанышына шарт түзүү педагогдун чеберчилиги гана эмес, асыл милдети катары кабыл алынышы керек.

Бала өз чөйрөсүндө жана өзү жашап жаткан чөйрөнүн таасири астында болгондуктан, коомдогу ар бир көрүнүш, оң же терспи баланын өнүгүү процессине таасирин тийгизип отурат. Улуттук аң сезимдин негиздери башталгыч мектеп куракта түптөлө баштайт, мекенге болгон сүйүү, улутчулдук сезимдер сыяктуу көрүнүштөр. Ошондуктан тарбиянын башкы максаты улуттун маданиятын, менталитетин, каада-салтын сактап калууга багытталат. Жаңы өсүп келе жаткан жаш муундарды улуттук аң сезимдүүлүккө, улуттук баалуулуктарга болгон кызыгууларын жогорулатууда гуманитардык сабактардын орду чоң. Адабий окуу, кыргыз тили, мекен таануу, көркөм өнөр сабактарындагы, өтүлүп жаткан ар бир сабагыбызда эле муз жаргыч катары “Улууларды урматтоону кандай түшүнөбүз?”, “Ызаат көрсөтүү деп эмнени түшүнөсүң?”, “Ийменүү деген эмне?”, “Адептүү бала кандай болот?” ж.б. 2 мүнөттүк талкуу уюштуруп туруу аркылуу баланын аң сезимине сиңирип турууга болот. М: Эне тили сабагынын башталышында, “Улууларды урматтайбыз” муз жаргычы менен баштайбыз. Балдардан улууларды кантип урматтайбыз? Деген суроо таштоо менен, ар бир баланын оюн угабыз. Бир бала бир гана сүйлөм айтат. “Мен апамдын айтканын аткарам”, “Мен улууларга орундук бошотуп берем”, “Мен өзүмдөн улуулардын сөзүн угам”, “Мен улуу адамдардын сумкасын көтөргөнгө жардам берем” ж.б.у.с. Кийинки сабакта калган окуучулар ушул эле суроого жооп беришет, ар бир сабакта улантып отуруп бир күндүн ичинде баардык балдар бирден сүйлөм өз ойлорун айтканга жетишет. Ушул сөздөрдү айтып жаткан бала да, угуп жаткан бала да урматтоо сезимдеринин ойгонуп жатканын али билишпейт, бирок ар бир сабакта адатка айланган ойлонуп табылган сүйлөмдөр, ошол баладагы адептүүлүктүн үрөнү экендиги талашсыз чындык. Ал эми кийинки күнү башка суроону таштайбыз, ушинтип отуруп баладагы асыл сапаттардын калыптанышына шарт түзүп отурабыз. Керек болсо үй тапшырмасына деле ата-энеңердин жардамында 3төн сүйлөм түзүп келгиле деген тапшырмаларды берсек болот. Ушундай кайталоонун натыйжасында эле, бала өз оюн айтып жатып, айтылган ойлор анын аң сезиминде уюп, эртеңки жашоосуна программаланып отурат. Биз бул тапшырмаларды эчактан бери эле балдар менен иштеп, аткарып келе жатабыз деңизчи бирок, дайыма такай эмес да, ушул тапшырмаларды кайталоодон тажабаш керек. Кайталана берген нерсе гана автоматташып, программалык тилге айланат, ал өзүнөн-өзү ишке аша баштайт [1].

Төмөндө Мадаминов Гапыр агайыбыздын “Энелер мектеби” аркылуу балдарды тарбиялоо усулун пайдаланган мугалим Гүлшат Ысмамаат кызынын маегинен мисал келтирсек: Жаштардын жалпы коомдун жан дүйнө казанын акыл казанын толтуруп келе жатабыз. Бул максат менен үй-бүлөдө “Маданияттуу үй-бүлөнүн белгиси” дегенди иштеп чыктык. Маданияттуу үй-бүлө болуш үчүн, үй-бүлөлүк китепкананын болуусу зарыл. Анда илимдүү билимдүү, ыймандуу, асыл инсандар бат-баттан конокко келип туруш керек дейт. Өткөн доорлордо этнопедагогикада чай куюп отуруп дагы, балдар келген меймандардын аңгемесин угуп, жакшы тарбия алчу. Эзелки кыргыздын кыргыздыгын сактап калалы деген аракет күч болгон. Меймандостук, ак ниеттүүлүк менен бирге “үйгө канча бут кирсе, ошончо кут кирет” деген сөздү эске алып, энелерибизге жеткирүү максатында, жана ата-энелерибиздин мектеп менен байланышын жакшыртуу аракетин жүргүзүп жатабыз – дейт [4].

Өзүнчө спецификалык, көркөмдүк мазмундук, бөтөнчөлүктөргө ээ болгон макал-лакаптарыбызды деле баланын күнүмдүк жашоосундагы эреже сымал кайталатуу менен анын мазмунун чечмелөө аркылуу, мазмунун тереңдигин жана тактыгын аңдоо, ата-бабаларыбыздын көрөңгө акылын балага сиңирүүнүн бир жолу катары карасак болот. Жок эле де-

генде бир күндө бир жолу сабак башталарда макал айтып аны чечмелеп, түшүндүрүү көп убакытты деле албайт деп ойлойм. Маанисине анча түшүнө бербесе да, күндө кайталанып отуруп, баланын дилинен орун табат, баланын өсүп өнүгүшүнүн уюткусу катары дээринде кала берет да, ой пикиринин, кулк мүнөзүнүн, көз карашынын калыптанышына түздөн-түз таасирин тийгизет. Тапшырма катары деле бирден макал жаттап, анын мазмунун чечмелөө берилсе бала үчүн деле, ата-эне үчүн деле ата-бабалардын мурасын, уюткулуу кептин маңызын үй-бүлө менен кошо биргеликте кайталап, ата-энелер мектебин да уюштура алабыз.

Ошондой эле элдик жомоктор да тарбиялык мааниси аябай жогору, аны илгери чоң энелер небересин кучагына алып жатып, көркөм үн менен балага айтып, баатырдык сапатын, ар намысын, акылмандыкты, эли-жерин коргоону, ак менен караны ажыратууну бейанга сиңирип келишкен. Эми болсо антип жомок айтып берчү чоң энелер да жокко эсе, бул тапшырма да мугалимге жүктөлөт. Мектепте болсо бала жумасына бир же эки жолу гана жомок угат.

Азыркы мезгилде балдар деле жомокту угуп отурганды кээ бирлери гана каалашпаса, көпчүлүгү жомоктун ичине кирип алып башкарганды жакшы көрөт. Анткени мезгилге жараша биздин жомоктордун каармандары болбосо да башка жомоктордун каармандары болуп алып интернет оюндарын ойноп жатышат. Ошентип жомокторду деле башкача жолдор менен оң, терс каармандарды ажыратууну, окуянын башталышы бүтүшү боло турганын, жакшы нерсеге жетүү үчүн кыйынчылыктарды жеңип өтүү керектигин баланын андап түшүнүүсүнө жеткиришибиз керек. Биз да кыргыз жомокторундагы баатырларыбызды мультфильм кылып тартып болсо да баланын көңүлүн бурдурууга аракеттенишибиз керек, бизде да балдар кызыкчу укмуш жомоктук каармандарыбыз бар.

“XXI кылымдын башында интернет доору жаңы типтеги адамдарды алып келди. Булар маалымат талапкерлери, техникадан көз каранды, укумдан-тукумга келе жаткан асыл нарк, тартип, традиция менен иши жок, өзү азыркы каалоосунун кулу болгон адамдар. Интернетке берилген бала жашоого катышканы менен кайдыгер, өзү кайталангыс инсан экендигин түшүнбөй, өзүн жоготуу коркунучу болот.” - дейт Г. Жумабаева.

Ооба бул ойдун айтылганына 10 жылдан ашык убакыт өттү. Убакыт балдардын өсүп жатканын тастыктап жатат. Азыр биз жашоону интернетсиз элестете албайбыз. Каалайбызбы, каалабайбызбы балдар уюлдук телефонго, интернетке байланып калды. Дагы 10 жылдан кийин бул техникалардын кандай түрү чыгат, кандай азгырууларга туш болобуз, али белгисиз, бирок эми баланы да техниканы пайдаланып тарбиялай баштаарыбыз белгилүү.

Баарыбыздын башыбыздан өткөн дүйнөлүк пандемия учурунда башыбыздан өттү, жон терибиз менен сездик, өз башыбыздан өткөрдүк. Эми мындан ары бала дүйнөнү техника менен тааныйт. Демек биздин тарбиялоо ыкмабызды дагы ошого ылайыкташтырышыбыз керек. Эми ар бир баланын өзүнүн уюлдук телефону болуп, ошол кол телефонго байланып калды. Эми биздин милдет катары ошол ыйык мурастарыбызды балдарга интернет аркылуу маалыматтарды жеткирүү болуп саналат. Андыктан тезинен улуттук маанидеги оюн түрүндөгү санариптик программаларды иштеп чыгуу керек, сабак мезгилинде ошол программаны пайдаланып сабак өтсө да боло тургандай болушу керек. М: мугалим төмөнкүдөй тапшырма берет, “эми кол телефонунарды алгыла да, макалдар деген оюнду ачкыла, ушул макалдардын уландысын табабыз, аягында ким көп туура жообун табат экен көрөбүз”- деп кол телефонго тыюу салбай аны туура багытта колдоно билиши керек. Ошондо тарбиянын максаты коом жүргүзгөн саясатка, коомдук түзүлүштүн өзгөчөлүгүнө шайкеш келиши күтүлөт, анткени азыр санариптик мезгилинде каалайбызбы жокбу бизден коом ошону талап кылып жатат. Тарбиянын башкы максаты доордун күрө тамырын сезе билген инсанды тарбиялоо болуп жатпайбы.

Эгер биз өзүбүздүн улуттук оюндарыбызды (кыз куумай, жамбы атмай, тогуз коргоол, көк бөрү ж.б.у.с.) санариптештире алсак, баланы оюнга болгон кызыгуусун пайдаланып, эң сонун тарбия мектебин да уюштурган болуп эсептелет элек. Эми балдарды интернет оюндарын ойнобо деп тыя албайбыз, баарибир ойношот. Анткени оюн – окуучунун ишмердүүлүгүнүн табигый түрү. Оюн ишмердүүлүгүндө өтө зарыл психологиялык активдүүлүк, өзүнө болгон ишенич, умтулуу, тырышчаактык сыяктуу касиеттер калыптанат.

Кыргыздын канында кандай гана керемет ачылыштар көмүскө сакталып жатат, ошол кереметти ойготуу тарбиячылар тарабынан ишке ашырылат, анткени менен азыркы коомдо баланын талабын каныктырчу, бала муктаждыгына мамлекет тарабынан көңүл бөлүүгө туура келип жатат, эми бала дүйнөнү ошол кол телефон аркылуу тааныйт. Андыктан тез арада башталгыч класс окуучулары үчүн атайын улуттук аң сезимди калыптандыруучу программалык оюндарды санариптик негизде иштеп чыгуу зарыл.

Кулунду орто мектебинин мугалим Малабаева Насипа “Балдар-жердин жандуу гүлдөрү, анын багбаны мугалим менен ата-эне. Бала агын суу, кайсы багытка бурсаң, ошол жакка бурулат. Бала актай барак, не деп жазсаң, жазуу ошол бойдон уланат. Ошол багбан да сугатчы да, жазуучу да бизбиз. Демек балдарды тарбиялоо улуу, ары түйшүктүү, ары жоопкерчиликтүү иш. Кыргыз эли эзелтен эле акылман, көрөгөч эл болгондугун, балдарды тарбиялоодо элдик педагогиканы пайдаланып келгендиги ар бирибизге эле маалым. “Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп сиңди өсөт”, “Ата көргөн ок жонот, эне көргөн тон бычат”, “Энесин көрүп кызын ал”, “Алма сабагынан алыс түшпөйт” деген турмуштан алынган макалдардын маани маңызында канчалаган таасирдүү тарбия жаткандыгы талашсыз [3].

Мындан сырткары, эң башкы маселе үй-бүлөдө балдарды ыйман, ынсап, билимге тарбиялоо, келечекте дүйнөлүк масштабда жаңыча ой жүгүртүп, эмгекчил, мекенчил жана өз оюн ачык айта ала турган инсандар болуп өсүүсү үчүн энелер сабаттуу болушу керек. Мектептин эң башкы максаты үй-бүлөгө, ата-энеге, педагогикалык маданиятты киргизүү. Ата-энелер балдарды тарбиялоого багыт берүү жана анын методикасын үйрөтүү болуп эсептелет. Эзелтен жөнүндө жакшы ойлор, сөздөр, ырлар жана жакшы куттуктоолор айтылат. Бирок апалар алгач эле бала тарбиясы боюнча методикага муктаж. Көпчүлүгү баланы кантип тарбиялоо жолдорун билбейт. Мына азыр тарбиясы татаал балдар чыгууда. Зөөкүрлүк, сойкулук, баңгилик, таш боордук деген оор илдеттер таркап жатат. Мына ошолордун тамыры үй-бүлөгө, энеге барып такалат. Эзелер сабаттуу, билимдүү болсо, балдарын мээримге тойгузса эң жакшы болот.

Азыркы коомдо IT технология, интернет менен маалымат алуу актуалдуу болуп жатат. Ооба, албетте аны дагы пайдаланыш керек. Бирок баары бир ал нерсе китептен окуп үйрөнүүгө жетпейт. Себеби китепти конкреттүү сезип окуйсун, образдуу элестөө болот. Кандай болгон күндө дагы китеп такыр башка. Ошондуктан мен балдарды эс алуу учурунда “*китеп окугула!*” деп чакырып кетким келет. Өзүбүз болсо каникул күндөрү балдарды ЖРТ-га, олимпиадага даярдап жатабыз. Мындан сырткары, мугалимдердин кесиптик даражасын жогорулатуу боюнча дагы иштер жүрүп жатат [5].

Биздин максат – адамзаттын максаты – биздин каалообуз тууралуу ойлорду кармап турууда камтылат. Эмнени каалаганыбызды ачык аныктап алуубуз зарыл. Ошонун негизинде биз ааламдын эң бийик мыйзамдарынын бирин – тартуу мыйзамын – ишке киргизебиз. Ошентип силер көпкө ойлонгон нерсеңер катары болуп, көп ойлонгон нерсени тартып аласыңар. Ой өзүнүн физикалык жыштыгына ээ экендигин көптөгөн адамдар түшүнө бербейт. Биз ойдун жыштыгын ченей албайбыз. Эгерде силер бир нерсени уламдан-улам кайталап ойлой берсеңер, кыялыңарда элестете берсеңер, элестетилген жыштык улам күчөп отуруп, реалдуулукка айланат [6].

Адамзаттын турмушу дайыма болочокту көздөй умтулганы менен, анын өткөн тарыхы, ата бабадан калган маданияты, мурасы болот. Ар бир улут өзүнө тиешелүү болгон менталитети – жашоо шарттарынын өзгөчөлүктөрү, руханий адеп-ахлак салттары, моралдык-этикалык нормалары, кылымдар бою калыптанган айлана чөйрөгө болгон көз карашы, кабыл алуусу, дүйнө туюму менен айырмаланат. Өз элинин маданиятын билбегендик жана сыйлабагандык, муундар ортосундагы байланыштын үзүлүшүнө алып келет, ал эми бул адамдын калыптанышына жана улуттун өсүп-өнүгүшүнө терс таасирин тийгизет. Элибизде адам эли менен, каз-өрдөк көлү менен деп бекеринен айтышпаса керек. Ошондуктан азыркы кезде педагогдордун алдына коюлган маселелердин бири, элдик педагогикага көңүл буруу. Анын тарбиялыкокутуу мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу жана пайдалануу болуп саналат. Анткени элдик чыгармалардын ар кандай түрлөрү: макал-лакаптар, эпостор, жомоктор, дастандар, санжыралар, ырым-жырымдар элдик педагогиканын каражаттарынын түгөнгүс казынасын түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Ата-бабалар табериги. Кыргыздын адеп-ахлак, салт-санаа, үрп адат, ырым-жырым жана жөрөлгөлөр жыйнагы. -Бишкек, 2011.
2. Жумабаева Г.А. Адептик аң сезимдүүлүккө тарбиялоонун педагогикалык жана психологиялык аспектилер. - Бишкек, 2009.
3. Мадаминов Г. Мугалим укканга санат, ата-эне учканга канат “Энелер мектеби” программасы боюнча семинар. Лейлек району. - Кут билим. 01.12.2019.
4. Мадаминов Г: Энеси жакшынын бардык баласы жакшы, атасы жакшынын бир эле баласы жакшы. // SUPER.KG порталы.
5. Ронда Берн. Купуя сыр.- Бишкек, 2011.
6. Уметов Т.Э., Тельтаева А.К., Тургунбаев Н.А. Билим берүү жана тарбиялоонун процессинде элдик педагогиканын каражаттарын колдонуунун маанисин физиканы окутуу мисалында көрсөтүү.// Наука и новые технологии. №4, 2013.

УДК 821.51.0

СЛОВООБРАЗОВАНИЯ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

Доолотбекова Г.С.
Международный университет имени К.Ш. Токтомаматова, преподаватель,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Турецкий язык отличается гораздо более развитой системой словообразования, чем другие родственные языки. На это есть несколько причин. Прежде всего, это связано с историческим развитием турецкого языка. Удивительно, однако, что словообразовательная система этого языка в Турции изучена недостаточно. По этой причине, как предполагает наша тема, наше изучение коранических членов турецкого языка будет одной из проблем сравнительной грамматики.

Ключевые слова: Составлять слова, глагол, основательный член, местоимение, морфологический путь.

ТҮРК ТИЛИНДЕГИ СӨЗ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

Дөөлөтбекова Г.С.
К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети,
окутуучу Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Түрк тили үчүн башка тектеш тилдерге караганда алда канча өнүккөн, колдонулушу жактан дээрлик ийкемдештирилген сөз жасоо системасы мүнөздүү. Анын өзүнчө себептери бар. Ириде ал түрк тилинин тарыхый жактан өнүгүшүнө байланыштуу. Ошентсе да, таң калыштуусу, бул тилдин сөз жасоо системасы Түркияда талаптагыдай денгээлде иликтенбей келет. Ушундан улам Түркияда түрк окумуштуулары тарабынан даярдалган окуу китептерде (буга байланыштуу илимий эмгектер жокко эсе сөз жасоого байланыштуу учкай гана маалыматтар берилип жүрөт. Бул себептен темабыз айтып тургандай түрк тилиндеги сөз жасоочу куранды мүчөлөргө байланыштуу. болгон изилдөөбүз салыштырма грамматиканын айрым маселелери болмокчу.

Ачкыч сөздөр: Сөз жасоо, этиш, куранды мүчө, ат атооч, морфологиялык жол.

TURKISH WORD MEMBERS

Doolotbekova G.S.
International University named after K.Sh.Toktomamatov, lecturer, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The main name of article “The structural forms of verbs construction on Turkish language”. The differences and similarities between Turkish language and Kyrgyz were discussed and analyzed in this research. In Turkish language were analyzed the problem of the words. The Turkic language is characterized by a developed, almost flexible system of word formation in terms of usage, more developed than other related languages. It has separate reasons. Irida is associated with the historical development of the Turkic language. However, it is surprising that the system of word formation of this language is not studied at the proper level in Turkey. Because of this, only three data are provided in textbooks prepared by Turkish scientists in Turkey (in connection with which scientific works were canceled). For this reason, our research related to members of the Holy Quran in Turkish will have some problems of comparative grammar.

Keywords: Word formation, verb, pronoun, composite member, morphological pathway.

Түрк тилдүү элдердин арасынан турк элинин тил илиминде изилденчү маселелерден болгон сөздү уюштуруу же болбосо сөз жасоодогу айрым жолдору анын арасынан этишти (fiil üyeleri) уюштуруучу мүчөлөр боюнча сөз кылмакчыбыз. Бул багытта биз таяна турган төтө негиз барбы?

Албетте бар, болгондо да бир нече. Ал биринчиден, академик Кононовдун Түрк тилинин грамматикасы боюнча фундаменталдуу эмгеги [Кононов,1956] экинчиден, түрк гагауз жана башка тилдеринин огуз тайпасын түзгөн азербайжан тилиндеги курама сөздөрдүн жасалышына арналган Сервортяндын эки томдогу [Сервортян,1956] үчүнчүдөн түркчө окуулук сөздүктөрдө камтылган сөз жасоого байланыштуу факты материалдар.

Түрк тилинде сөз жасоонун морфологиялык жолу да, синтаксистик жолу да колдонулат. Бирок бул эки жолдун аракет чөйрөсү эки башка. Тактап айтканда морфологиялык жол аркылуу жалаң гана төл курандылар пайдаланылат да, куранды мүчө төл сөздөргө сал. baltala-балтала (balta –балта) tuzla-тузда (tuz-туз), dışle-тиште (dış-тиш), ateşle-өрттө (ateş-от жалын), başla-башта (baş-баш) ж.б.жолугат. Сейрегирээк чет сөздөрдө сал.kilitle –кулпула (kilit-кулпу), harcamak-чыгымда (harç-чыгым), hastala-ооруп кал (hasta-ооруу, илдет), pazarla-сат (pazar-базар), renkle- боё (renk-өң,түс) ж.б. жалганат. Ал эми синтаксистик жол менен атооч+ этиш үлгүсүндөгү таатал этиштер жасалат. Мындай этиштердин жасалышына басым көпчүлүк учурларда кабыл алынган уңгу атоочтор негиз болот.Түрк имласында атооч+этиш уңгулуу татаал этиштер негизинен, бириктирилип, бир сөз катары чогуу жазылат. Мисалы,

Bahset -суйлө,суйлөш (bahıs- кеп)

Farket -айырмала (fark -айырма)

Feshet -жокко чыгар, жой (fehıs -бузуу)

Zannet - ойло, эсепте (zan- пикир)

Zikret - эстет, эске сал (zikir-эске салуу)

Түркчө сөздөргө учкай сереп салсак өйдөкү эки жолдун биринчиси б.а. морфологиялык жол, экинчисине караганда алда канча бийик деңгээлде өнүккөндүгү ачык көрүнөт. Кыргыз тилинде болсо бул эки жолдун бирдей өлчөмдө өнүккөндүгү байкалат. Мисалы,

Сатып ал

Сатып бер

Алып ал

Алып кел

Алып чык

Барып кел

Барып тур

Кесип ал

Кесип бер ж.б.

Татар окумуштуусу Ф.А.Ганиевдин эсептөөсү боюнча, этиш+ этиш уңгулуу татаал этиштердин саны татар тилинде 100 миңге чамалуу [Ганиев,1974]. Демек бул жобо кыргыз тилинин фактысына да туура келерине күмөн саноого болбойт. Ал эми түрк тилиндеги абалдын атооч уңгулуу чет сөздөр менен чектелип калышы бул тилдин алты кылымдан ашуун мезгил ичинде арап, фарсы тилдеринин таасирине кабылгандыгы менен түшүндүрүлөт. Бул бир жагынан, экинчиден түрк тилиндеги курандылап сөз жасоо таптакыр башка абалда. Тактап айтканда, жогоруда белгиленгендей, бул жол түрк тилинде башка тектеш тилдерге караганда өнүгүү деңгээли дээрлик жогору. Муну далилдөө үчүн бир фактыга кайрылалы.

1986-жылы Түрк тили боюнча өткөрүлгөн сынакта дүйнөдө башкы орунга татыктуу болуп жеңүүчү аталган жана отуз эки тил билген Иохан Вандевалле аттуу АКШда иштеген голландиялык окумуштуу Анкара университетинин Төмөр түрк тилин үйрөтүү борборун-

да баяндама жасайт. Ал өзүнүн билдирүүсүндө түрк тилинин ички логикасындай ырааттуу өнүккөн дүйнөдө бир да тил жок экендигин белгилей кетип, бул тилдин сөз жасоо кудуретине, куранды мүчөлөрүнүн молдугу менен ийкемдигине айныксыз баа берет. Ошол эле учурда мындай кудуреттүү тилдин ээси болгон түрктөргө өз эне тилинин теңир ыроологон мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланбай, мындан мурда арап фарсы тилдерине ык тартса, эми минтип Европа, өзгөчө, англис тилине артыкчылык берип келетканына бир чети таң калат, экинчиден аларга болгон аёо сезимин билдирет. Келечекте түрк тилинин сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн кантип пайдалануу жана кандай багытта өнүктүрүү керек экендигин нускалайт да, өз сөзүн минтип жыйынтыктайт.

Yıllar boyunca Türkçenin kurallar sisteminin işleyişini inceledikçe satranç oynuna olan yakınlığının daha çok farkına varıyorum. Satrançta kurallar mantıklı, basit ve az sayıda. Çok kısa bir zaman içerisinde öğrenebilir. Yedi yaşındaki bir çocuk bile satranç oynamayı öğrenebilir. Temeldeki bu kolaylığı rağmen satranç oynayan kişi hayatı boyunca sıkılmaz. Oynama imkanları sınırsızdır Dünya şampiyonluğunu kazanmak için olanüstü yetenek ve beceri lazım. Bütün bu nedenlere satranç oyunun ideal bir oyun olduğunu söyleyebiliriz. Aynı durumun Türkçe dilbilgisi sisteminde bulunması bence Türk dilinin en büyüğü özelliğidir. [1.,95].

Демек, жогорудагы баа жеке эле түрк тилине эмес, кыргыз жана башка бардык түрк тилдерине да бирдей тиешелүү. Бул фактыны андан ары чечмелеп олтуруу, арийне, анчейин деле кажет этпейт.

Түрк тилиндеги этиш жасоочу курандылар

Түрк тилинде этиш жасоочу курандылар дээрлик арбын. Бирок алардын ичинен өнүмдүүлөрү чектелүү.

Түрк тилинде этиш жасоочу өнүмдүү курандылар төмөнкүлөр;

-la, -lan, -las, -tir,

Өнүмсүз курандылар; *-a, -da, -k.*

Түрк тилиндеги курандыларды кайсы сөз түркүмүндөгү сөздөн туунду этиш жасай тургандыгына карай төмөнкүдөй эки топко бөлүүгө болот;

1. Атоочтон этиш жасоочу курандылар.

2. Этиштен этиш жасоочу курандылар.

Атоочтон этиш жасоочу курандылар.

-la -ateşle, başla

-lan -tozlan, başlan

-laş -yuzleş, Tuzaklaş

-a -boşa, kana

-da -inilde, ısılda

-imsa -azımsa, benimse

-k - acık – gecik

-l -azal - boşal

-r -agar, -karar

-sa - susa,

-sı - yadsı, gereksin

Этиштен этиш жасоочу курандылар.

-la- sürekle, kazıkla

-ala - şaşala, eşele

-imsa - anımsa, gülümse

- l -açıl, bakıl
- n -sevin,dövün
- r -bitir, çıkar
- ş -atış,böluş
- t -aglat, beklet
- tır -açtır,diktir
- zır -emzir

- **la курандысы.** Башка түрк тилдериндей эле түрк тилинде да атооч этиш жасоочу эн өнүмдүү куранды. Фонетикалык жактан *-la, -le* болуп эки түрдүүчө айтылат.

-la мүчөсүн жалгоо аркылуу этиштер бүт эле сөз түркүмдөрүнөн жасалат. Аны төмөнкү мисалдар аркылуу тастыктоого болот;

1. Зат атоочтон жасалган туунду этиштер.

- tuzla - тузда (tuz- туз)
- avla - анда (av-ан)
- dişle - тиште (diş- тиш)
- kiliitlte –кулпула (kilit-кулпу)
- ateşle- өрттө (ateş-от жалын)
- avu la - учта (avuç- алакан)
- başla -башта (baş-баш)
- taşla -ташта (taş-таш)
- yemekle - жедир (yemek – тамак)

2. Сын атоочтон жасалган туунду этиштер.

- kolayla - оңойло, женилде (kolay- оной)
- temizle - тазала (temiz- таза)
- serinle - серүүндө (serin - серүүн)
- yenile – жаңыла (yeni –жаңы)
- ucuzla - арзанда (ucuz- арзан)
- ilerile - илгериле (ileri - илгери)

3. Сан атоочтон жасалган туунду этиштер.

- Birle - бир деп эсептөө (bir -бир)
- ikile - экиге бөлүү, экилөө (iki –эки)

4. Этиштен жасалган туунду этиштер.

(А) Негиз аркылуу туюндурулган нерсени сезүү күчөтүү ;

- Kokla - жытта (kok - жыт)
- Tatla - татуу (tat - тат(даам))
- Katla - катуу (kat- кат)
- Sancıla - чачуу (sancı - чач)

(Б) Кыймыл атооч жасалган туунду этиштер.

- Yarmala - жармала
- Sacmala - чачуу (saç -чач, тыт)
- Çabala - аракеттенүү (çaba -аракет)

5. Тууранды сөздөрдөн жасалган туунду этиштер.

- Patla - тарс этүү, жарылуу

Fırla - учуп чыгуу

İnle - онтолоо

Hırla - ырылда (иттер үчүн)

Horla - корулдоо, коңурук тартуу

Çatla - чарт этүү

Gürle - күркүрөө ж.б

6. Сырдык сөздөрдөн жазылган туунду этиштер.

***Ofla, of uf* сырдык сырдык сөздөрү.**

- la, -le мүчөсүнө кош, сөздүк жана аркылуу мамилелеринин

мүчөлөрү (-ş, -n: -t) жалганып

– laş, -lan, -lat татаал мүчөлөрү пайда болот да биринчи экөөнө аркылуу мамиленин – *dir* мүчөсү жалганып – laştır, - landır мүчөлөрү түзүлөт.

- la, мүчөсү аркылуу туюндурулган этиштерден жаңы маанидеги этиштер пайда болот

- yeni-leş-жаңылоо, yeni-len-dir –жаңыландыр, ev-len –үйлөн, ev-len-dir- үйлөндүр; çiçek-len-dir –гүлдөндүр; iş-let-иштет, endüstri-leş-tir –индустриялаштыр ; plan-laş-tır –пландаштыр, yer-leş –жайланыш bir-leş-биригүү, кошулуу; iki-leş- эки эсе артуу, эки эсе көбөйтүү

- lan курандысы Түрк тилинде атоочтон этиш жасоочу өнүмдүү мүчө. Фонетикалык жактан lan, -len болуп эки түрдүүгө айтылат. Аталган мүчөнүн атоочко жалгоо аркылуу төмөнкүдөй этиштер жасалат:

1. lan, -len курандысы аркылуу орун, мезгил маанидеги атоочтук уңгулардан жасалган этиштер ;

İyi-len жакшыруу, мыктылануу (iyi -жакшы)

Ev-len үйлөн, үйлөнүү (ev –үй)

Hava-lan желдетүү (hava –аба)

At-lan аттан (at –ат)

2. lan, -len курандысы аркылуу ал –абалды билдирген атоочтук уңгулардан жасалган этиштер;

gam- lan капалан (gam -капа)

sabırsız-lan сабырсыздан (sabır-сабыр)

gazap-lan каардан, ачуулан (gazap- каар)

şüphelen шектен (şüphelen- шек)

3. lan, -len курандысы аркылуу буюм –терим, курал –жабдык, аспап маанисиндеги атоочтук уңгулардан жасалган этиштер;

din-len тилден (dil-тил)

borç-lan карызда болуу (borç-карыз)

akıl-lan акылына келүү (akıl-акыл)

4. Кыймыл – аракеттик түшүнүктүн ичти көздөй багыталышы, иштөөчүнүн өзүнө карата топтоштурулушу -lan курандысы аркылуу жасалган этиштердин мүнөздүү жалпы мааниси болуп эсептелет.

-la курандысы аркылуу жасалган этиштерге салыштырганда,

-lan курандысы аркылуу жасалган туунду сөздөр семантикалык жагынан анча өнүгө алган эмес

Мисалы: dal-lan –шактан, бутактан (dal –тал); çiçek –len гүлдөн (çiçek –гүл); buz-муз).

Кыскасын айтканда –lan курандысы аркылуу этиштердин түзүлүшүндө морфологиялык база катарында буюм, нерсе маанисиндеги конкреннтүү зат атоочтор эмес, көбүнчө конкреннтүү эмес, абстракттуу атоочтор колдонулат. Булардын ичинен айрыкча процесс же белги маанисиндеги уңгулардан жасалышы басымдуулук кылат. Буга төмөнкү мисалдар далил; umut-lan- үмүттөн,ниеттен (umut-үмүт), уаџ-lan-жаштан (уаџ-жаш), güneş-lan-тотугуу (güneş –күн), baџ-lan- баштоо (baџ-баш), suџ-lan-күнөөлөн (suџ- күнөө), duugu-lan – кыялдан, сезимден (duugu-сезим), toz-lan- чаң болуу (toz-чаң) ж.б.

-l, -al, -el курандысы. Аталган куранды аркылуу көбүнчө сын атоочтордон, зат атоочтордон кээде сан атоочтордон этиш жасалат. Аны төмөнкү мисалдар менен тастыктайлы;

1. Сын атоочтордон жасаган туунду этиштер;

Kısa -l кыскаруу (kısa -кыска)

İnce-l майдалан (ince-майда)

Dar-al таркоо (dar-тар)

Genç-el жашаруу (genç –жаш)

Boş-al бошотуу (boş-бош)

Duz-el түзөлүү (duz-туз)

Yüzce -l бийиктетүү (yüzce –бийик)

Yüksel кичирейтүү (küçük-кичине)

Duru-l тазаруу (duru-таза)

2. Зат атоочтордон жасаган туунду этиштер ;

Taş-al ташта (taş таш)

Yon-el жөнөтүү (yon жолдомо кагаз)

3. Сан атоочтордон жасаган туунду этиштер ;

Az-al азаюу (az –аз)

Çog-al көбөйтүү (çok көп)

К тыбышы менен аяктаган эки муунду сын атоочторго –l, -al, -el курандысы жалганганда <<к>> тыбышы өзун жоготуп коёт: küçül-l- кичирей (küçük-кичине), yükse-l бийиктөө (yüksek-бийик), alça-l төмөндөтүү (alçak- төмөн, жапыз).

-r, -ar, -er курандысы. Бул куранды аркылуу сын атоочторго (көпчүлүк учурда өң түстү билдирүүчү), зат атоочторго жалганып этиштер жалганат. Аны төмөнкү мисалдар аркылуу тастыктоого болот.

1. Сын атоочтордон жасаган туунду этиштер;

Kara-ar караруу (kara -кара)

Ağ-ar агар (ak -ак)

Köğ-er көгөр (kök -көк)

Sarı-ar саргар (sarı- сары)

Boz-ar бозор (boz-боз)

Yeş-er жашаруу (yeşil-жашыл)

Kız-ar кызар (kızıl-кызыл)

Mor-ar сыяр (mor -кырмызы)

Delî-r жинден (deli-жинди)

2. Зат атоочтордон жасаган туунду этиштер;

Baş-ur бүтүр (baş-баш)

Ev-er үлөндүр (ev-үй)

Toz-ar тозут (toz-чаң)

Suv-ar сугар (su-суу)

Taş-ır ташыр (taş-таш)

Sav-ur сапыр (sav-тезис)

Ot-ar откор (ot-от,чөп)

-r (-ar,-er, -ır, ır- ur,-r) курандысы этиштерге жалгануу аркылуу да этиш жасалат;

Bit-ir бүтүр (bit-бүт)

Git-ir чыгар (git-чык)

İç-ir ичир (iç-ич)

Şaş-ır шашыр (şaş-шаш)

Doğ-ur туудур, төрөт

Doу-ur тамактандыр

Aş-ur азыр (aş-аш)

Жогоруда белгилегендей тектеш тилдерибиздин бири болгон түрк тили учурда изилдениш жана ар тараптуу илимий өнүктүрүү жагынан бир топ илгеридеги тилдерден. Бул тилдин грамматикалык системасы башка тектеш тилдерге салыштырмалуу анча ийкемдүү жана жөнөкөй типте. Аны үйрөнүү да бир аз жеңилдикти туудурат. Ошого карабай түрк тилинин тарыхында коңшу арап, фарсы тилдери менен аралаш өз эне тилинде да бул убака чейин көптөгөн өзгөрүүлөр менен калыптануу баскычтары бар. Азыркы кезде деле диалектилерге бай тилдин ар тараптуу изилдөөгө, кароого мүмкүн болгон айрым жагдайлары бар. Түрк тилинин сөз жасоодогу айрым проблемалары менен бирдикте темабыз тастыктагандай өзгөчө этиш сөздөрдүн жасалышындагы мүчөлөрдүн кызматы тууралуу азыноолак кеп козгодук. Кыргыз тилиндеги этиш жасоочу, дегеле сөз жасоодогу мүчөлөрдүн функциясы менен салыштырылып, айрым окшош жана өзгөчөлүктөрүн ачууга аракеттендик. Буга карабай сөз жасоодо түрк тили үчүн үстүртөн жалпылаштырылган изилдөөлөр дагы да көптөгөн жаңылыктарды күтөт жана талап кылат.

Колдонулган адабияттар

1. Ergin Muharrem. Türk Dil bilgisi, Basım, Yayın, Tanıtım. - İstanbul, 1999.
2. Сыдыков Ж. Байыркы кыргыз эли, кыргыз тили.- Бишкек, 2002.
3. Серебренников Б., Гадиева Н. Сравнительно историческая грамматика тюркских языков. – Баку, 1979.
4. Щербак А.Н. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. -Ленинград, 1981.
5. Общая языкознания. Москва, 1973.

УДК 616-248

РОЛЬ ФАКТОРОВ РИСКА В РАЗВИТИИ БРОНХИАЛЬНОЙ АСТМЫ В ДЕТСКОМ ВОЗРАСТЕ

Жуманалиева М.Б.¹, Сулайманов Ш.А.², Муратова Ж.К.³
Научно-исследовательский медико-социальный институт, PhD доктор,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан¹
Кыргызско-Российский Славянский университет, профессор, г. Бишкек, Кыргызстан²
Ошский государственный университет, доцент, г. Ош, Кыргызстан.³

Аннотация

Всестороннему клинико-лабораторному обследованию подвергались 270 детей, больных БА. БА развивается обычно у детей с измененной аллергической реактивностью, имеющих наследственную предрасположенность к аллергии (76%) и признаки атопии (62,2%). Её манифестации предшествуют: частые ОРИ, бронхиты, пневмонии (73,2%), аллергические риносинуситы (48,7%). Табачный дым способен индуцировать гиперпродукцию IgE, гиперреактивность бронхов, в связи с чем пассивное курение нами обоснованно рассматривалось как высокий фактор риска в возникновении БА у детей. Риск возникновения БА могут повышать также неблагоприятные жилищно-бытовые условия (38,4%), высокий уровень экспозиции к аэрогенным (69,1%) и пищевым (66,7%) аллергенам.

Ключевые слова: Бронхиальная астма, инфекция, аллергены, пассивное курение.

ЖАШ БАЛДАР АРАСЫНДА БРОНХИАЛДЫК АСТМАНЫН ӨНҮГҮШҮНДӨ ТОБОКЕЛДИК ФАКТОРЛОРДУН РОЛУ

Жуманалиева М.Б.¹, Сулайманов Ш.А.², Муратова Ж.К.³
Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, PhD доктор,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан¹
Кыргыз-орус Славян университети, профессор, Бишкек ш., Кыргызстан²
Ош мамлекеттик университети, доцент, Ош ш., Кыргызстан³

Аннотация

БА менен ооруган 270 бала комплекстүү клиникалык жана лабораториялык текшерүүдөн өттү. БА көбүнчө аллергияга тукум куугучтук менен (76%) жана атопия белгилери менен (62,2%) өзгөрүлгөн аллергиялык реактивдүүлүгү бар балдарда пайда болот. Анын көрүнүшү: АРИ, бронхит, пневмония (73,2%), аллергиялык риносинусит (48,7%). Тамеки түтүнү IgE гиперпродукциясын, бронхиалдык гиперреактивдүүлүктү пайда кылышы мүмкүн, демек, пассивдүү тамеки чегүү бизде балдардын БА өнүгүүсүнүн жогорку тобокелдик фактору деп эсептелген. Астма тобокелдигин жашоо шарттарынын жагымсыздыгы (38,4%), аэрогендик (69,1%) жана тамак-аш (66,7%) алергендердин таасири жогору болушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: Бронхиалдык астма, инфекция, алергендер, пассивдүү тамеки тартуу.

THE ROLE OF RISK FACTORS IN DEVELOPMENT OF THE BRONCHIAL ASTHMA IN CHILDREN

Jumanalieva M.B.¹, Sulaimanov Sh. A.², Muratova J.K.³
Scientific-Research Medical-Social Institute, PhD Doctor, Jalal-Abad, Kyrgyzstan¹
Kyrgyz-Russian Slavic University, professor, Bishkek, Kyrgyzstan²
Osh State University, Associate Professor, Osh, Kyrgyzstan³

Annotation

Detailed clinical analyses found 270 children with bronchial asthma (BA). The results of the analyses show that BA usually develops in children with changing allergy reactions, hereditary diathesis to allergy (76%) and abnormally high level of total IgE in serum of blood (62,2%). The manifestations precede: frequent respiratory infections (73,2%), and allergic rhinosinusitis (48,7%). The risk of developing BA may increase through the following factors: unpleasant living conditions (38,4%), high exposures to (69,1%), aeroallergens and food (66,7%) allergens.

Keywords: Bronchial asthma, infection, allergens, secondhand smoke.

Уровень диагностики бронхиальной астмы (БА) в Кыргызской Республике ниже, чем во всем мире. Эпидемиологические исследования последних лет свидетельствуют о том, что от 2 до 11,9% детского населения разных стран мира страдают БА [1]. В то же время в Жалал-Абадской области диагностированная БА составила в 2018 г. 0,2%, тогда как, по данным Международного Центра по ISAAC (International study of asthma and allergy in childhood), распространенность симптомов заболевания на юге страны составляет – 4,3% [2,4]. В связи с ростом распространенности БА изучение факторов, способствующих возникновению БА в детском возрасте является весьма актуальным.

Как известно, на распространенность БА существенное влияние оказывают климатические, географические условия, экологическая ситуация. Риск возникновения БА могут повышать также неблагоприятные жилищно-бытовые условия, курение в семье, высокий уровень аэрогенной аллергенной нагрузки в жилище, в том числе регионального характера [3,5,6]. Практически не изученным остаются факторы, обуславливающие формирование БА у детей в условиях юга Кыргызстана. Неизученным и спорным остается также вопрос о роли паразитарной инфекции в развитии БА [3,5,6].

Целью настоящей работы явилось изучение факторов риска развития бронхиальной астмы у детей, проживающих в условиях юга Кыргызстана для разработки антиастматических лечебных и профилактических программ.

Представляемая научная работа является результатом многолетних (1994- 2004 и 2010-2018 гг.) наблюдений детей, больных БА, в возрасте от 2 до 14 лет, в аллергологическом отделении Национального Центра охраны материнства и детства и Жалал-Абадской областной объединенной клинической больнице.

Всестороннему клинико-лабораторному обследованию подвергались 70 детей, больных БА. Кроме того, по специально разработанной исследовательской карте проведен ретроспективный анализ 120 историй болезней детей с БА. Карта обследования ребенка больного астмой включала все этапы последовательного обследования ребенка: сбор данных анамнеза, объективный осмотр, общеклинические, биохимические, иммунологические, функциональные, рентгенологические и аллергологические методы исследования, а также установление диагноза.

При постановке клинического диагноза руководствовались классификацией БА по степени тяжести (GINA WHO/NHLBI, 2017).

Синтез IgE способны вызывать только тимусзависимые антигены, в число которых входят аллергены гельминтов, пыльцы растений и т. д. В связи с этим, содержание общего и специфических JgE-антител к пыльцам растений в сыворотке, а также титры антител к антигенам лямблии в крови определялись методом иммуноферментного анализа.

Статистическая обработка данных проведена на персональном компьютере Pentium 3, путем расчета относительных показателей, средних величин, применения метода корреляции. Достоверность результатов определена путем вычисления критерия Стьюдента и коэффициента корреляции.

В структуре клинико-функционального распределения детей, согласно классификации БА по степени тяжести (GINA WHO/NHLBI, 2017), преобладали больные с легким течением.

нием болезни (84,6%), чем со среднетяжелым (9,4%) и тяжелым течением астмы (6,0%). В группе обследованных детей преобладали больные женского пола (> 1 раза).

Как известно, факторы риска для БА могут быть классифицированы как внутренние факторы (генетическая предрасположенность, атопия, гиперрекативность дыхательных путей, пол), которые обуславливают предрасположенность человека к развитию БА, и внешние факторы, которые вызывают развитие БА у предрасположенных к этому людей, приводят к обострению БА и/или длительному сохранению симптомов болезни (таблица 1).

В результате анализа данных аллергологического анамнеза у наблюдавшихся детей нами было установлено, что к факторам, способствующим формированию БА относятся: наследственно-конституциональная предрасположенность к аллергическим заболеваниям и реакциям (72%); массивная аллергенная нагрузка на плод в антенатальном периоде в результате приема медикаментов матерью (24,7%); избыточного потребления пищевых продуктов, обладающих выраженной сенсибилизирующей активностью (19,4%); высокий уровень экспозиции к аэроаллергенам жилищ (63,1%); курения (67,3%); перенесенные матерью во время беременности вирусная инфекция или обострение хронических болезней (35,5%).

В постнатальном периоде формированию БА у обследованных детей способствовали: высокий уровень экспозиции к пищевым аллергенам (62,7%), вызванный неадекватностью питания, излишним употреблением продуктов, обладающих высокой аллергенной активностью, а также полипрагмазия (22,1%), неблагоприятные жилищно-бытовые условия (33,4%), курение в семье (67,3%), высокий уровень аэрогенной аллергенной и химической нагрузки в жилище (23,6%). Наибольшее значение в становлении БА имели предшествующие частые острые респираторные инфекции (74,2%), аллергический риносинусит (46,7%). Влияние курения на плод во время беременности нами было отмечено у 67,3% детей, больных БА.

Атопия как одно из наиболее важных внутренних факторов, предрасполагающих детей к развитию БА, по нашим данным, выявлялась у 59,2% больных, в виде повышенного содержания общего IgE в сыворотке крови.

• Таблица 1

Факторы риска развития бронхиальной астмы у детей

№	Признаки	Частота (в %)
1	Предшествующие частые острые респираторные инфекции	74,2
2	Конституционально-наследственная предрасположенность к аллергии	72,0
3	Пассивное курение	67,3
4	Высокий уровень экспозиции к аэроаллергенам жилищ	63,1
5	Высокий уровень экспозиции ребенка к пищевым аллергенам	62,7
6	Повышенное содержание общего IgE в крови	59,2
7	Аллергический риносинусит	46,7
8	Перенесенные матерью во время беременности вирусная инфекция или обострение хронических болезней	35,5
9	Неблагоприятные жилищно-бытовые условия	33,4
10	Аллергенная нагрузка на плод в антенатальном периоде:	24,7
	- в результате приема медикаментов матерью и - избыточного потребления аллергенных продуктов	19,4
11	Полипрагмазия	22,1

Следовательно, наличие антенатальных и постнатальных предрасполагающих факторов реализует действие на организм аллергенов, которые являются причинными факторами бо-

лезни. БА развивается обычно у детей с измененной аллергической реактивностью, имеющих наследственную предрасположенность к аллергии (72%) и признаки атопии (59,2%). Её манифестации предшествуют: частые ОРИ, бронхиты, пневмонии (74,2%), аллергические риносинуситы (46,7%). Табачный дым способен индуцировать гиперпродукцию IgE, гиперреактивность бронхов, в связи с чем пассивное курение нами обоснованно рассматривалось как высокий фактор риска в возникновении БА у детей. Риск возникновения БА могут повышать также неблагоприятные жилищно-бытовые условия (33,4%), высокий уровень экспозиции к аэрогенным (63,1%) и пищевым (62,7%) аллергенам.

В заключении необходимо отметить, что выяснение региональных факторов риска возникновения БА позволяют нам разработать на этой основе мер профилактики и терапии этой патологии.

Литература

1. Chung F., Fabbri L.M. Asthma. Vol. 8. Monograph 23, January 2003: 1-26.
2. Тороев Н.А., Бримкулов Н.Н., Сулайманов Ш.А. Эпидемиология аллергических заболеваний у детей Кыргызской Республики. Центральное-азиатский медицинский журнал, 2003; Том IX, Приложение 1: 119-121.
3. Балаболкин И.И. Профилактика респираторной аллергии у детей. Российский педиатрический журнал, 2003; 6: 55-56.
4. Сулайманов Ш.А. Бронхиальная астма у детей Кыргызстана (новые аспекты диагностики, лечения и профилактики). Автореф. дис. ... докт. мед. наук. – Бишкек, 2000.
5. Хакбердыев М.М., Сгибова Л.Я. Аллергические заболевания в детском возрасте: (Распространенность, краев. особенности, клинич. течения, лечение и профилактика). Ташкент: Медицина УзССР, 1989: 67 с.
6. GINA, www.ginasthma.org, 2020.

УДК 630

ОБ ЭКОЛОГИЧЕСКОМ СОСТОЯНИИ ОРЕХОПЛОДОВЫХ ЛЕСОВ ЮЖНОГО КЫРГЫЗСТАНА И ИХ ОХРАНЫ

Жунусов Н.С.

Научно-исследовательский медико-социальный институт, доцент,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В настоящей работе отражены прошлые и нынешние экологические состояние орехоплодовых лесов и план мероприятия для сохранения этих лесов.

Ключевые слова: Орехово-плодовые леса, видовой, видовые разнообразие, генетический фонд, ореховый кап, государственный заповедник.

ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖАҢГАК МӨМӨ ТОКОЙЛОРУНУН ЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ ЖАНА АЛАРДЫ САКТОО

Жунусов Н.С.

Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, доцент,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада жаңгак мөмө токойлорунун мурдагы жана азыркы мезгилдеги экологиялык абалы жана аларды сактоо боюнча аткарылуучу иш чаралар көрсөтүлгөн.

Түйүн сөздөр: Жаңгак – мөмө токойлор, түрдүк, түрдүн ичиндеги ар түрдүүлүк, генетикалык фонд, жаңгак уюлдары, мамлекеттик корук.

THE ECOLOGICAL SITUATION OF WALNUT FORESTS IN THE SOUTH OF KYRGYZSTAN AND IT'S PROTECTION

Junusov N.S.

Scientific-Research Medical-Social Institute, docent, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The article reflects the ecological situation of walnut forests before and at the moment and what measures are taken to preserve them.

Keywords: Walnut-fruit forests, specific, species diversity, genetic fund, nut burl, state reserve.

Токой – биздин ден соолугубуздун жана жашообуздун негизги булагы. Анткени токой абаны чаңдан, көмүр кычкыл газынан тазалап, абаны кычкылтек менен байытып, айыл-кыштак, шаарларга көрк берет. Ошондой эле токой, суу булактарынын туруктуулугун камсыз кылып, суунун тазалыгын сактайт. Мына ошондуктан токой – бул «жердин өпкөсү» – деп бекеринен айтылбаса керек.

Түштүк Кыргызстандагы жаңгак – мөмө токойлору деңиз дэңгээлинен 800 метрден 2100-2300 метрге чейинки бийиктикте, Фергана тоо кыркаларынын түштүк-батышында жана Чаткал тоо кыркаларында жайгашып, түрдүк жана түрдүн ичиндеги ар түрдүүлүк, ошондой эле сакталып калган байыркы өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн көптүгү боюнча флоранын табигый генетикалык фонду катары бааланып, биологиялык ар түрдүүлүктүн эң баалуу сактык казынасы болуп келген.

• 1-таблица

**Кыргызстандын жалпы токойлорунун ичинен жаңгак жана мисте токойлорунун
ээлеген аянты жана түзгөн пайызы**

<i>Токойлордун аталышы</i>	<i>Аянты (миң га)</i>	<i>Жалпы токойдогу ээлеген аянты (%)</i>
Жалпы жаңгак мөмө токойлору	640,0	73,1
Анын ичинен: Жаңгак токойлору	47,0	5,4
Мисте токойлору	36,4	4,2

Жогорудагы 1-таблицада көрсөтүлгөндөй Кыргызстандын жаңгак-мөмө токойлору, азыркы мезгилде 640,0 миң га аянтты ээлеп, жалпы токойлордун 73,1 пайызын түзөт. Анын ичинен жаңгак токойлору 47 миң га аянтта жайгашып, жалпы токойдун 5,4 пайызын, ал эми мисте токойлору 36,4 миңга аянтты ээлеп, 4,2 пайызын түзөт.

Академик А.Ф.Миддендорф 1878-жылы, Фергана өрөөнүнүн жаратылышын, тарыхын, жашоосун изилдеп, 1882 - жылы Санкт-Петербургда (мурдагы Петербург) «Фергана өрөөнү жөнүндө очерк», - деген китебинде, мындай деп жазат: «VIII кылымдын башында, Фергана өрөөнүнө арабдар басып келген учурда, Фергананын тоолору тургай, түздүктөрүнө чейин жаңгак, арча, акчечек, өрүк, алма, бадам, мисте токойлор каптап, азыркы Намангандын тегерегиндеги жылаңач адырларды кадимки мисте токойлору каптап өсүп турган».

А.Ф. Миддендорф белгилеп көрсөткөндөй, Фергана өрөөнүн курчап турган тоолордогу жапайы токойлор жырткычтык менен кыйылып, жок кылынган. Анын эсептөөсү боюнча, бир эле Маргилян уездинде жылына 3200 тонна жыгач өрттөлүп, көмүр даярдалган. Жергиликтүү элдер чөп чабыктарын жана мал жайыттарын кеңейтүү максатында токойлорду атайылап өрттөп, кыйып – кесип, жерлерди токойлордон тазалашкан. [1,2]

1895-жылы атактуу улуу орус окумуштуусу – ботаник, академик С.И. Коржинский Түштүк Кыргызстанга (мурда Туркестан крайына караган) келип, «Туркестандагы өсүмдүктөр жөнүндө очерк» - деген китебинде жаңгак – мөмө токойлорду: «Бул өзүнчө өзгөчөлөнгөн, өзгөчө чөлкөмдү (оазисти) түзгөн, байыркы үчүнчүлүк мезгилден калган, жазы жалбырактуу жапайы токойлор экендиги талашсыз. Ал жазы жалбырактуу токойлор, Фергана өрөөнүнө кеңири тараган Туркестандын күзгүсү», – деп сүрөттөгөн. Ошондой эле, С.И.Коржинский жаңгак – мөмө токойлорун: «Байыркы кылымдардан калган жаратылыш эстелиги» - деп баса белгилеген.

1889-1890–жылдары Россиянын падышачылык өкмөтү, токой жайгаштыруучулардын отчетторунан Түштүк Кыргызстандын токойлорун түзүүчү жаңгак токойлорундагы көпчүлүк жаңгак дарактарында жаңгак уюлдарынын (каптын) бар экендигин аныкташып, аларды кыркып, француз көпөстөрүнө жаңгактын уюлдарын сатып турушкан. Ал эми 1923-1928-жылдары уюлу бар жаңгак дарактары кыйылып, алардан 115 тонна жаңгактын уюлу (кап) даярдалып сатылган [1,2].

1968-жылы Жалал-Абадда жаңгакчылыкты өнүктүрүү боюнча өткөн экинчи кеңешмеде Кыргыз ССРинин Министирлер Советинин Мамлекеттик токой чарба комитетинин жетекчиси И.Н. Чеботаревдун билдирүүсү боюнча, 1948-жылдан баштап жаңгакты уруктан көбөйтүү ыкмасы менен 60 миң гектар жерге эгилме токойлор түзүлүп, анын 53 миң гектардан ашыгы жакшы өсүп сакталган. Жогоруда көрсөтүлгөн эгилме токойлордун 28,5 миң гектарын грек жаңгагы, 14 миң гектарын кадимки мисте, 6 миң гектардан ашыгыраак мөмө-өсүмдүктөр (алма, алмурут жана алча) ээлеген. [3]

1970 – 1992-жылдарга чейин жаңгак – мөмө токойлорунун экологиялык абалы бир топко жакшыра баштаган. Бирок, Союздун таркашы менен эгемендүүлүккө өткөн мезгилден баштап, жаңгак – мөмө токойлорунун экологиялык абалы кайрадан начарлаган. Мурдагы Союз

мезгилиндеги токойго болгон жасалган мамиле начарлап, элдер өзүм билемдик менен жаңгак–мөмөтокойлорун каалагандай, отунга, курулуш материалдарына, тосмолорду жасоого жана башкаларга пайдаланышкан.

• 2-таблица

Токойлордун жалпы аянты

Жылдар	Жалпы токой аянты (миң га)	Азаюнун жана көбөйүүнүн себептери
1930	1194,6	-
1956	691,6	Кыюу жана антропогендик күчтөрдүн таасирлери
1970	594	Кыюу жана антропогендик күчтөрдүн таасирлери
1993	643	Жасалма токойлорду токой чарбаларга өткөрүүнүн эсебинен
2004	864,9	Жасалма токойлорду токой чарбаларга өткөрүүнүн эсебинен
2009	1391,1	Жасалма токойлорду токой чарбаларга өткөрүүнүн эсебинен
2018	1200.0	Кыюу жана антропогендик күчтөрдүн таасирлери

Антропогендик күчтөрдүн токойго тийгизген терс таасирлеринен улам (токойдун арасына мал жаюу (багуу)), өз алдынча токойлорду кыюу, токойлордун арасынан чөп чабуу, токойлордогу өз алдынча эс алуу, отун даярдоо, токойлордун арасынан мөмө-жемиштерди терүү, өрт коопсуздуктарын сактабоо жана башка ушул сыяктуулар) жаңгак-мөмө токойлорунун санитардык абалын начарлатып, ар кандай зыянкечтердин, оорулардын көбөйүшүнө ыңгайлуу шарт түзүп, табияттын кооз жаратылышы жабырлантып, жаңгак-мөмө токойлорубуздун аянты кескин кыскарып бара жаткандыгы баарыбызга белгилүү.

Ошондуктан түштүк Кыргызстандагы уникалдуу жаңгак-мөмө токойлорун сактап калуу жана кайра калыбына келтирүү, аларды келечек муундарга калтыруу үчүн, андагы өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн көбөйтүү, коргоо багытында илимий иштерди туруктуу жүргүзүү зарыл жана төмөндөгү иш – чараларды аткарууну сунуш кылабыз.

1-сүрөт. Айылдарда отун ташуу.

Отун ресурстарынын альтернативдүү жолдорун ишке киргизүү: микро ГЭСтерди куруу, күн чырактарын колдонуу;

Экосистеманы сактоо жана генетикалык ресурстарды коргоо;

Токойлордун арасына малдарды жайбоо жана токойлордун арасынан көп сандагы малдарды токойдун ичинде айдабоо;

Эрте жазда жана кеч күздө токойлордун арасына малдарды киргизбөө жана токойлордун четинде малдарды системалуу түрдө гана жаюу;

Жаңгак-мөмө токойлорунун ордун толуктоо үчүн мамлекеттик коруктарды уюштуруп, токойлорду көбөйтүү;

Токой зыянкечтерин жок кылуучу биологиялык ыкмаларды колдонуу;

Жалпы элге түшүндүрүү иштерин жүргүзүү максатында тегерек столдорду, тренинг, семинарларды уюштуруп, буклеттерди, чыгаруу;

Колдонулган адабияттар

1. Аюпов Ф.Г., Жунусов Н.С., Акеншаев Р.А. Жаңгак – мөмө токойлорунда мал жаюуну кыскартуу боюнча колдонмо. - Бишкек, 2012.- 126.
2. Жунусов Н.С., Кенжебаев С.К. Кыргызстандын жаңгак – мөмө токойлору жана аларды изилдөө. –Жалал - Абад: 2009. –346.
3. Чичикин Ю.Н. Единственные в мире. – Фрунзе : «Кыргызстан», 1974. – С. 7-23.

УДК: 37/1174

НЕОБХОДИМОСТЬ МНОГОЯЗЫЧНОГО, ПОЛИКУЛЬТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Канназарова Б.У.¹, Худайназарова Ю.Б.²Сулюктинский региональный институт Баткенского государственного университета,
старший преподаватель¹, преподаватель², г. Сулюкта, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье написано про многоязычное, поликультурное образование которое данное время проходит апробацию в нашей стране. Статья включает в себе общее понятие о программе многоязычного образования, его необходимость и актуальность на сегодняшний день, вступления образовательных учреждений в многоязычное образование и информация о пилотных образовательных учреждениях в Кыргызстане.

Ключевые слова: Многоязычное образование, пилотное, апробация, билингвизм.

КӨП ТИЛДҮҮ, КӨП МАДАНИЯТТУУ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЗАРЫЛДЫГЫ

Канназарова Б.У.¹, Худайназарова Ю.Б.²Баткен мамлекеттик университетинин Сүлүктү аймактык институту, ага окутуучу¹,
окутуучу², Сүлүктү ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада учурда өлкөбүздө апробацияланып жаткан көп тилдүү, көп маданияттуу билим берүү программасы боюнча жазылды. Көп тилдүү билим берүү программасы боюнча жалпы түшүнүк, бүгүнкү күндөгү зарылдыгы, актуалдуулугу, билим берүү мекемелеринин көп тилдүү билим берүү программасына кирүүнүн жолдору жана учурдагы Кыргызстандагы пилоттук билим берүү мекемелери боюнча маалыматтар камтылды.

Ачкыч сөздөр: Көп тилдүү билим берүү, пилоттук, апробация, билингвизм.

THE NEED FOR A MULTILINGUAL, POLY CULTURAL EDUCATION

Kannazarova B.U.¹, HudaYNasarova U.B.²Batken state university Sulukta region institute, Senior lecturer¹, lecturer²,
Sulukta city, Kyrgyzstan

Annotation

This article is written about a multilingual, multicultural education that is currently being tested in our country. The article includes the general concept of a multilingual education program, its necessity and relevance today, the entry of educational institutions into multilingual education and information on pilot educational institutions in Kyrgyzstan.

Keywords: multilingual education, pilot, testing, bilingualism **Keywords:** multilingual education, pilot, testing, bilingualism.

Өткөн кылымдын аягында XXI кылымдын башында дүйнө жүзүндө ааламдашуу тездеп, миграция агымдары кенири жайылды жана жаш муунду өзү жашаган мамлекеттин ичинде да, чет өлкөгө чыкканда да коомго жигердүү аралаша билүү жагынан тарбиялоо зарылдыгы жаралды. Мындан сырткары өлкөлөрдүн алдында расалык, этникалык, тилдик, диний, гендерлик айырмасына карабастан ар бир адамдын коомдун экономикалык, социалдык, маданий жана саясий турмушуна бирдей катышуу мүмкүнчүлүгүн камсыздоо милдети пайда болду. Интернет аркылуу катнашуу, баарлашуу максатында тилдерди колдонуу жагдайы да түп тамырынан өзгөрдү. Саясий – экономикалык жана социалдык ири өзгөрүүлөр тил жаатындагы жаңы саясатты иштеп чыгуу зарылдыгын жаратты. Экономикалык аттаандаштык-

ка туруктуулук, социалдык ынгайлашуу жана адам укуктары азыркы дүйнө жүзүндө тил саясатынын орчундуу маселелерине айланды.

Дүйнөлүк практика көрсөткөндөй көп тилдүү билим берүү атуулдарды бир канча тилге ээ болуу менен ааламдашуу процессинде өз ордун табууга тарбиялайт б.а. адамдын башка социомаданий жалпылыкка интеграцияланышына жардам берет. Өзүбүздүн дүйнөбүзгө гана камалып калбай бүткүл дүйнө менен байланышыбызды күчөткөнгө, келечекте кыргыз жарандарын кыргыз тилинде эркин сүйлөтүү менен чет тилдерин өздөштүрүүсүнө жол ачат.

Бүгүнкү күндө өлкөбүздө 80ден ашуун улуттун өкүлдөрү жашашат. Көп тилдүү билим берүү аймактагы бардык улуттарды тең байланыштырып бере алмак. Учурда коомчулук өзү ушул методиканы өзү колдоп жатат. Себеби өлкөдө миграция маселеси анын ичинде чет тилди билүү муктаждыгы абдан күч. Ошондуктан көпчүлүк адамдар көп тилге ээ болууга умтулушат. Көп тилге ээ болгон адамдарга, бир тилге ээ болгондорго салыштырмалуу кенен мүмкүнчүлүктүн жолу ачылат. Анткени бир канча тилди билүү адамдын өсүүсүнө жана квалификациясынын жогорулашына да шарт түзөт эмеспи.

Ата-энелер балдарын эне тилинен башка, кошумча чет тилин да билүүсүн каалашып, расмий жана чет тилдүү билим берүү мекемелеринде окутуусу келет. Эгерде англис тилинде окута турган мамлекеттик билим берүү мекемелери болгондо ага да талап күч болмок. Тилекке каршы кошумча чет тилин үйрөнүүчү жеке менчик билим берүү мекемелеринин окуу акысы төлөп окутууга бардык эле ата-энелердин мүмкүнчүлүгү жетпейт. Мамлекеттик билим берүү мекемелеринде көп тилдүү жана көп маданияттуу билим берүү программасын ишке ашыруу ушул маселенин чечүүдө зор курал болуп бере алат.

Эки тилде окутуу программасы алгачкы жолу 1965-жылы Канададагы Мон-Реаль шаарында пайда болгон. Ал жакта англис тилиндеги окуучуларга кошумча француз тилин үйрөтүшкөн [1]. Канадалыктардын тилге окутуунун бул модели кең мейкиндикте тез тарап башка өлкөлөрдө да колдонула баштаган. Алардын ичинде Финляндия, Япония, Австрия жана АКШ ж.б. кирет. Учурда Латвия, Эстония, Казакстан жана Грузиянын көп тилдүү билим берүү программасы боюнча тажрыйбалары Кыргызстанда өзүнүн жеке системасын иштеп чыгууга жардам берип жатат. Себеби Кыргызстанда көп тилдүү окутууда ушул өлкөлөрдүн тажрыйбасы менен иш алып барылууда. Биздин өлкөдө көп тилдүү билим берүүнүн жалпылаштырылган моделин тандап алышкан. Максаттуу тил катары кыргыз, орус, англис тилдери эсептелинет.

Көп тилдүү билим берүү программасы деген эмне?

Окутуу процессинде эки же андан ашуун тил (биринчи – эне тили жана экинчи мамлекеттик расмий, чет тили) колдонулган билим берүү болуп саналат. б.а. эки же андан көп тилде окутуу көп тилдүү билим берүү деп аталат. Ал эне тилин өнүктүрүү менен башталып акырындап экинчи, үчүнчү тилди өздөштүргөнгө жардам берет.

Адамдын эне тилинен башка чет тилине ээ болушу анын табигый кызыгуусу жана кабыл алуусу жана анын жаш өзгөчөлүгүнө көз каранды дешет эксперттер. Башкача айтканда бала канчалык жаш болсо кошумча тилге ээ болуу мүмкүнчүлүгү терең болот. Алардын айтуусуна караганда көп тилдүү билим берүү билимдин сапатынын жогорулашынын каражаты катары каралат. Окуучу же студент каалаган тилинде предметти өздөштүрө алса албетте билим сапаты да жогорулайт.

Көп тилдүү билим берүү программаларында көп тилдүүлүктү өнүктүрүүнүн жана эне тилди колдонуунун артыкчылыктары

Коммуникативдик артыкчылыктар:

- Баарлашуудагы мүмкүнчүлүктөрү кыйла кенири болот. Үй-бүлөдө жана жергиликтүү коомчулукта, эл аралык байланышууда, жумушка орношууда;
- Эки же андан ашуун тилде сабаттуу болот.

Маданий артыкчылыктар:

- Маданияттар аралык катнашуу көндүмдөрү өнүгүп, эки башка тилдин дүйнөсүн таанып биле алат;
- Сабырдуулук (толеранттуулук) денгээли кыйла жогору, көп түрдүүлүгүн баркын да жакшы билет.

Таанымдык (когнитивдик) артыкчылыктар:

- Тилди ар кайсы кырдаалдарда кыйла так, орчундуу колдонот, баарлашууда, тилди түшүнүүдө кылдаттыгын көрсөтөт;
- Чыгармачылыгы жана жогорку денгээлде ойлонуудагы башка көндүмдөрү өнүгөт.

Жекече артыкчылыктар:

- өзүн- туура баалап, тек жайын жакшы билет.

Окуудагы артыкчылыктар:

- окуу материалын өздөштүрүүдө кыйла жогору денгээлге жетишет;
- Үчүнчү тилди үйрөнүшү оной болот.

Экономикалык артыкчылыктар:

- Жумушка орношуу жана кесиптик-кызматтык өсүшкө жол ачкан артыкчылыктар.

Көп тилдүү билим берүүгө билим берүү мекемелери төмөндөгүдөй формада өтүлөт:

1. Баштапкы чөмүлдүрүү – бала бакчадан баштап, башталгыч класстардын 1-2 класстарына чейин;
2. Орто чөмүлдүрүү – 3-класстан 5-класска чейин;
3. Кечки чөмүлдүрүү – 6-класстан 11-класска чейин [2].

Кыргызстанда пилоттук проекттин рамкасында билим берүү мекемелеринде бала бакча, мектеп жана атайын орто, жогорку окуу жайлары максатуу тилди өздөрү эркин тандашат.

Орто мектептерде көп тилдүү чөйрөнүн эффективдүүлүгүн жогорулатыш үчүн класстан тышкаркы иштерди жүргүзүү зарыл. Бүгүнкү күндө көп тилдүү билим берүү программасы боюнча мектепке чейинки, орто мектептерде, педагогикалык атайын орто жана жогорку окуу жайларынын алдында чоң тапшырма турат. Жогорку окуу жайлары билим берүү мекемелерине көп тилдүү адистерди даярдап бериши керек. Ошондуктан Кыргызстанда пилоттук проекттин рамкасында бир гана бала бакча, мектеп гана эмес, жогорку окуу жайлары да кирип жатат. Учурда Кыргызстанда 45 балдар бакчасы, анын ичинде Баткен областы боюнча 3 балдар бакчасы көп тилдүү билим берүү программасы менен иштеп жатышат. Ал эми орто мектеп боюнча өлкө боюнча 80 орто мектеби анын ичинде Баткен областы боюнча 18 пилоттук мектептерде окуу процесси жүргүзүлүп келет. Бул аймакта кыргыз тилинен башка орус, англис тилдерин үйрөнүү талабы күч экени байкалууда.

5 ЖОЖ Ош мамлекеттик университети, Ош гуманитардык-педагогикалык институту, Кыргыз –өзбек университети, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Баткен мамлекеттик университеттери көп тилдүү билим берүү программасын ишке ашырып жаткан пилоттук жогорку окуу жайлардын катарына кирет. Баткен мамлекеттик

университетинде пилоттук группа катары педагогика, дене тарбия, англис тили адистиктери кирет.

Эксперттердин айтуусунда кээ бир орто мектептеринде кыргыз жана орус же болбосо өзбек ж.б. класстары бар. Аларда бир класс орус тилинде окуса паралелл класс кыргыз тилинде окуйт. Мындай окутуу көп тилдүү деп аталбайт. Бул мектептердин модели бир тилдүү болуп саналат. Албетте мындай окуу менен да бала экинчи тилди өздөштүрүшү мүмкүн. Мисалы окутуу тили орус тили болсо, окуу предметтеринин рамкасынада кыргыз тилин үйрөнүшү мүмкүн. Бирок бул мүмкүнчүлүктөр жакшы сапаттуу академиялык деңгээлдеги билимди бербейт. Академиялык деңгээлге жетүү үчүн тилди бир гана сүйлөө жана түшүнүү менен чектелбестен кошумча окуу, жазуу, ой-жүгүртүү, байланышуу, маектешүү ж.б. аркылуу жетишүү керек. Мындай байланышта көп тилдүү билим берүү көп мүмкүнчүлүктөргө ээ. Предметтерди тил менен интеграциялап окутуу мурдагыга караганда жогорку деңгээлде өнүгөт.

Узак мөөнөттүү келечектеги билим алуу мүмкүндүгү жана экономикалык пайдасынан тышкары, көп тилдүү билим берүү программасы кыйла чоң максатка, коомго ээн-эркин аралашууга жол ачкандыгы менен баалуу. Ушул усулдун рамкасында Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан кенен форматта дагы усулдар иштелип жатат жана бардык билим берүү системасына киргизүү пландаштырылууда.

Колдонулган адабияттар

1. Көп тилдүү билим берүү программасын сынактан өткөрүү, ЮНИСЕФ, Б., 2015.
2. Көп тилдүү билим берүү боюнча туруктуу программаны кантип иштеп чыгып, жайылтуу керек, Көп тилдүү билим берүү программаларын долбоорлоо жана жүзөгө ашыруу боюнча колдонмо, Б., 2017.

УДК 398 (574.21)

ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ В ОБЩЕМ СЮЖЕТЕ ЭПОСА “МАНАС”

Кененсариев Т.

Национальная Академия “Манас” и Ч.Айтматова, профессор, г.Бишкек, Кыргызстан

Аннотация

В статье анализируется историзм эпоса “Манас”, отражение основных событий сюжета эпоса в истории кыргызского народа. Утверждается, что основная идея эпоса “Манас” связана с вопросом собирания разрозненных кыргызских племен с целью создания государства, его защиты и укрепления. Делается попытка научно обосновать, что эта идея пронизана с процессом борьбы кыргызского народа за создания независимой государственности на протяжении с I в. до нашей эры до XVI века, который все более четко обозначивается в кыргызской национальной историографии.

Ключевые слова: Эпос “Манас”. Сюжет. Идея. Борьба за независимость. История кыргызского народа. Государственность.

**“МАНАС” ЭПОСУНУН ЖАЛПЫ СЮЖЕТИНДЕ КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНЫН
ЧАГЫЛЫШЫ**

Кененсариев Т.

“Манас” жана Ч.Айтматов Улуттук академиясы, профессор, Бишкек ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада “Манас” эпосунун тарыхыйлыгы, анын сюжетинин өзөктүү окуяларынын кыргыз тарыхында чагылдырышы анализденет. “Манас” эпосунун негизги идеясы кыргыз элинин чачылган урууларын жыйнап, мамлекет түптөө, мекенди коргоо жана аны өнүктүрүү экендиги тастыкталат. Бул идея азыркы кыргыз тарыхнаамасындагы такталып келе жаткан биздин эрага чейинки I кылымдан биздин эранын XVI кылымдарына чейин кыргыз элинин калыптануу процессиндеги мамлекеттүүлүк үчүн күрөш жолун чагылдырып тургандыгы илимий жактан негизделет.

Ачык сөздөр: “Манас” эпосу. Сюжет. Идея. Эгемендик күрөш. Кыргыз элинин тарыхы. Мамлекеттүүлүк.

**REFLECTION OF KYRGYZ HISTORY IN THE GENERAL PLOT OF THE EPIC
"MANAS"**

Kenensariiev T.

National Academy "Manas" and Ch. Aitmatov, professor, Bishkek, Kyrgyzstan

Annotation

The article analyzes the historicism of the Manas epic, the reflection of the main events of the epic plot in the history of the Kyrgyz people. It is argued that the main idea of the Manas epic is related to the issue of gathering scattered Kyrgyz tribes with the aim of creating a state, protecting and strengthening it. An attempt is made to scientifically substantiate that this idea is permeated with the process of the struggle of the Kyrgyz people for the creation of an independent statehood throughout the 1st century to the XVI century, which is increasingly clearly indicated in the Kyrgyz national historiography.

Keywords: Epic "Manas". Plot. Idea. Fight for independence. History of the Kyrgyz people. Statehood.

Манас таануу илиминде актуалдуу маселелердин бири - Айкөл Манастын, жалпы эле Манас эпосунун тарыхыйлыгы маселеси. Башкача айтканда, бул маселе бир катар суроолорду чечүүгө багытталган. Маселен, Манас тарыхый инсанбы, Манас тарыхый инсан болсо качан жаралган жана анын эрдиктери кыргыз тарыхынын кайсыл инсанынын ишмердигин чагылдырат? Манас эпосу жөн эле жомокпу же тарыхый окуяларды чагылдырган болумуш-

пу, эгер ал кыргыз элинин башынан өткөн реалдуу тарыхый окуяларды чагылдырса, алар кайсыл тарыхый окуялар болуп саналышат? Манас эпосу качан жаралган жана калыптанып бүткөн? - деген суроолор бар.

Булардын баарын, жалпысынан, Манастын тарыхыйлыгы жөнүндөгү маселе деп жалпылап айтса болор эле.

Манастын тарыхыйлыгын изилдөөдө, биздин пикирибизче, эң башкысы – Манас эпосунун өзөктүү окуяларын аныктоо. Бул өзөктүү тарыхый окуялар так аныкталса, анда Манас баатырдын тарыхый инсан экендигин, ошондой эле Манас эпосунун жаралуу доорун тактоого жол ачылат деп ойлойбуз.

Манас эпосунун өзөктүү окуяларын аныктоодо атактуу чыгыш таануучу Л.Н.Гумилевдин “пассионардык” теориясы бир топ жардамын тийгизет деген пикирдебиз [7,312-344-бб.] Окумуштуунун пикири боюнча биздин замандын IV кылымынын орто ченинде Тынч океанынан келген муссон Улуу Талаага жан киргизип, көчмөндөр жашыл жайыттарга карай тароо менен, саясий ири өзгөрүүлөр башталган. Бул өзгөрүүлөргө Алтай тоолорунун айланасындагы түрк тилдүү, анын ичиндеги кыргыз урууларынын темир иштетүүсүнүн башталышы чоң таасирин тийгизген. Хунну доорунда темир Тибет менен Кытайдан алынып келинип тургандыгы маалым. Ал эми Алтайдагы металл иштетүүнүн башталышы легендарлуу Ашинага таандык болгон.

Ошентип, Ашина тукумунан алгач Улуу Түрк каганаты (552-604), анын капталында Енисей Кыргыз каганаты (VII-VIII кк.) пайда болуп, Улуу Талаада болуп көрбөгөндөй саясий өзгөрүүлөр жүргөн. Пассионардык түрткү – элдин тарыхы үчүн жаратылыштагы кургакчылык же суу каптоодой эле мааниси бар көрүнүш. VI-VII кылымдарда Меккадан Японияга чейинки чөлкөмдөрдө элдердин жандануусу ушунчалык күчтүү болгондуктан, мурунку уруулук түзүлүшкө негизделген социалдык система кыйрап, анын ордуна жаңы этностор жаңы коомдук түзүлүштү калыптандырып, “эл” деген түшүнүккө байланышкан коомдук система орногон. Бул мезгил Барс-бектин мезгилинеги Енисей Кыргыз каганатынын коомдук жашоосунун ийгиликтерин чагылдырып турат.

Түрк каганатынын алсыздыгынан пайдаланган Кытай Улуу Талаага үстөмдүк кылганы менен 682-жылы Кутлуг Эльтерес-хан Түрк каганатын кайрадан жандандырган да 745-жылга чейин кытай баскынчылыгынын мизин кайтарып турган. Ошол доорлордо болгон салгылашууларда, айрыкча 751-жылкы Талас салгылашуусунда Кытай армиясы арабдарга жардам берген түрктөрдөн жеңилип, түндүктө кидандардан, түштүктө Тибет хандыгынан да олуттуу сокку жеген. Улуу Талаадагы ал согуштар 840-846-жылдары Уйгур каганатынын кыргыздар тарабынан биротоло талкаланышына, атүгүл уйгур элинин Түштүк-батышка же Чыгыш Түркстанга карай оошуна алып келген. Бул саясий оош-кыйыш биздин замандын IV-V кылымдарында башталган кыргыздардын пассионардык чыңалуусунун натыйжасы эле.

Демек, “Манас” эпосундагы өзөктүү окуялар так ушул Улуу Талааны укмуштуудай өзгөрүүлөргө алып келген пассионардык чыңалууга байланыштуу болуп жүрбөсүн деген ой келет. Анткени, пассионардык чыңалуунун Улуу Талаадагы көчмөндөрдүн саясий өнүгүүсүндөгү негизги өзөк маселе – мамлекет түптөө жана өз алдынчалык саясий жашоого жетишүү болуп эсептелген. Евразия континентиндеги бардык элдердин тарыхында так ушул “**мамлекеттүүлүк**” деп аталган маселе саясий өзгөрүүлөрдүн өзөгү бойдон калып олтурат. Бул мыйзам ченем кыргыз элинин ошол мезгилдеги тарыхына да тиешелүү.

Улуу Талаада “өз ордун таап, өз алдынча түтүн булатууга” умтулган тарыхый инстинкт, жогоруда айткандай, биздин замандын IV-V кылымдарында башталган этникалык улуу бурулуштун (пассионардык түрткүнүн) таасири менен кыргыз урууларын саясий жактан активдешүүгө алып келген да, VI-IX кылымдардагы Енисей кыргыздарынын тарыхы, негизи-

нен, өз алдынчалык үчүн күрөштөргө жана мамлекет түптөөгө тикеден-тике байланышып өнүккөн. Ошондуктан, басма сөздөрдө жана илимий кеңешмелерде манас таануучулардын көпчүлүгү тарабынан айтылып жүргөн пикир — эпостун негизги идеялык мазмуну кыргыздардын баскынчыларга каршы болгон баатырлык аракеттерине байланыштуу деген пикир чындыкка туура келет [9,13-б.].

“Манас” эпосундагы негизги өзөк-идея, ошентип, элди **бириктирүү, мамлекет куруу, мекенди коргоо жана аны сактоо, кыргыз жерин кеңейтүү жана өнүктүрүү** болуп саналат. Эпостогу окуялар ушул идеянын айланасында өнүгөт. Демек, Манас эпосунун азыркы күнгө чейинки бизге белгилүү бардык варианттарында төмөнкүлөр өзөктүү окуялар бар:

- Теңир-Тоонун койнунда (Манаста Анжиянда) жашап жаткан кыргыз элинин тышкы душмандардын соккусунан бөлүнүп-жарылышы. Ногой хандын же Ороздунун он уулунун туш-тушка тарашы, кыргыздардын айрым бөлүгүнүн Ала-Тоодо (Теңир-Тоодо) калып, калгандарынын Ирандан, Тибеттен тартып, Алтай, Сибирге чейин тарап кетиши;
- Он уулдун бири Жакыптын Алтайды туруктап, ал жерде Манастын төрөлүшү, балалык чагынын өтүшү;
- Манастын өз ата-мекенин издеши, Ала-Тоо, Ысык-Көл, Чүй, Талас, Фергана өрөөндөрүндөгү алгачкы кармаштар жана кыргыз жерлерин бошото башташы;
- Алтайдан Ала-Тоого көчүү;
- Манастын Самарканд, Букара, Ургенчке чейинки жортуулдары жана Каныкейге үйлөнүшү;
- Көкөтөйдүн ашы жана чоң чатактын башталышы;
- Калмактарга каршы чоң казат;
- Чоң казаттын жыйынтыгы жана Манастын өлүмү;
- Манастын урпактарынын ишмердиги жана кыргыз элин бириктирүү аракеттеринин андан ары уланышы.

Манас эпосунун башындагы кыргыздардын бытырандылыкка учурап, баскынчылар тарабынан күч менен ар кайсы жакка таратылып көчүрүлүшү жөнүндөгү окуя (Ороздунун он уулунун таратылышы) кыргыз тарыхынын фактысы катары биздин заманга чейинки мезгилдерде чынында эле болуп өткөн.

Окуялар кытай жылынаамаларындагы маалыматтарда кезигет. Анда хуннулардын Чыгыш Түркстандагы бир катар урууларга, алардын ичинде усундарга каршы жортуулу жөнүндө айтылат [3].

Биздин заманга чейинки болуп өткөн тумандуу бул окуяларга кыскача сереп сала кетели.

Хунну державасындагы башкы шаньюй (теңиркут) тактысын ээлеш үчүн болгон б.з.ч. 49-жылкы бийлик талашуу согушунда тактыга талапкерлердин бири Чжичжи (Хутуусы, Тезек теңиркут) бир тууганы Хуханьеден жеңилип калат да, 3000ден ашуун тарапкерлери менен хуннулардын борбору болуп эсептелген Монголиянын түштүгүндөгү Ордос талааларынан түштүк-батышка карай качат.

Жолдо ал алгач Балхаш көлүнөн түндүк-чыгышка карай созулган аймактарда жашаган угелерди (уйгурларды), Чыгыш Түркстандын түндүк аймактарында (Боро-Хоро тоолору, Манас өзөнү) жашап жаткан гянь-гундарды (кыргыздарды), андан кийин кыргыздардан түндүгүрөөктө жайгашкан динлиндерди (кыргыздардын ата-бабаларынын бири) талкалап, алардын эр бүлөлөрүнөн күчтүү аскер кураган.

Андан кийин Чжи-Чжи б.з.ч. 48-жылы Кангюй мамлекетине кирип, анын падышасы менен Жети-Сууда жашап жаткан кыргыздардын ата-бабалары болгон усундарга каршы келишим түзгөн. Анын бир себеби - ошол мезгилде Арал деңизинен чыгыш-түндүккө, Балхаштан түндүккө карай Орол тоолоруна чейин созулуп, адырлуу талааны ээлеп жаткан көчмөн Кангюй мамлекетинин башчылары өзүнүн чыгыш чет жакалардагы коопсуздугун камсыз

кылуу үчүн жана согушчан Усун мамлекетин биротоло алсыздандыруу максатында Чжи-Чжи башында турган түндүк хуннуларды жардамга чакырган эле.

Кангюй мамлекетинин аскерин жана хуннулардын, гянь-гундардан куралган коошундарды жетектеп, усундарга каршы бир нече жолку чабуулдардын натыйжасында Чжи-Чжи Жети-Сууну толук каратып алган. Согуштун акыркы соккусу Ысык-Көлдүн азыркы Жети-Өгүз районунун аймагында жайгашкан усундардын борбору Чигучан – Кызыл өрөөн шаарын талкалоо болду да, усундар чыгышка – Жунгарияга карай сүрүлгөн [6,141-б.].

Ушул окуялардан кийин Чжи-Чжи Фергана өрөөнүнө басып кирип, ири шаарларын ала албаса да чакан ээликтерин талап-тоноп, Таласка барып токтогон [6,141-б.]. Бул жортуулдарда жергиликтүү кыргыз уруулары да Чжи-Чжинин аскерлеринин курамында болгондугу, алар түндүк Тянь-Шандын тоо этектерине жана Талас өрөөнүнө чейин жеткендиги кытай жылнаамаларында ырасталып турат.

Талас өрөөнүндө Чжи-Чжи б.з.ч. 47-46-жылдары “Чжичжичэн” (*Чжичжис-шаньюйдун шаары маанисинде*) аттуу шаарча түптөп, Рим империясынын стилинде фортификациялык эреже менен жасалган топурак дөң (земляной вал) жана суу толтурулган канал менен айланасы тосулган, эки кабат жыгач тосмосу (частокол) жана кароол мунарасы бар сепил курдуруп ээлик түзгөн. Булактарда Чжичжичэн шаары эки жыл бою курулган жана анда 500 туткун иштеген деп жазылат. Алардын ичинде рим кол башчысы Красстын 100дөн ашуун туткун легионерлери да болгон. Кезегиндетуткундар римдик туткун солдаттар болушу мүмкүн деген божомол келтирилет [8,45-50-бб.]. Анткени, Кытай чалгын булактарындагы маалыматтарга караганда усундар талкалангандан кийин Чжи-Чжи Кангюй менен мамилесин солгундатып, Кангюйдан батышта Каспий деңизинин түштүк жана түштүк-чыгыш аймактарында жайгашкан Парфия мамлекетинин башчылары менен мамиле түзүүгө жетишкен. Тарыхта Рим империясынын улуу кол башчыларынын бири Красс б.з.ч. 53-жылы Карра аймагындагы (азыркы Түркиянын түштүк-чыгышындагы Харран шаары – Түндүк Месопотамия) салгылашта Парфиядан жеңилип, 42000 солдатты колго түшкөн. Туткундардын айрымдары Парфиянын ар кай жерине жиберилип, алардан 100дөн ашык легионерин Парфия падышасы Чжи-Чжи менен мамилени бекемдөө үчүн ага белекке жиберген деген маалымат бар [5]. Так ошол рим солдаттарынын жардамы менен Талас сепили курулган болуу керек.

Ошентип, Чжи-Чжи теңиркут Таласта чакан ээлик түзүп, б.з.ч. 48-жылдан баштап ордо күтүп жашап калган. Муну кыргыздардын алгачкы жаңы ордолорунун бири катары санаса болот.

Хуннулар менен өчүгүшкөн душманы - Кытайдын Хань империясынын ошол кездеги императору Юань-динин (б.з.ч. 48-33-жж.) буйругу менен алыскы батышта күч алып келе жаткан Чжи-Чжини талкалоо максатында ага аршы Чен Тан аттуу кол башчы жана Гань Янь-шоу күчтүү армиянын башында Таласка жиберилген.

Чжи-Чжинин Таласта 10 жылдан ашуун тынч турган ордосун талкалаган геосаясий ири салгылашуу – Биринчи Талас салгылашуусу б.з.ч. 36-жылы болуп өткөн [8,45-50-бб.].

Көрүнүктүү чыгыш таануучу Л.Гумилевдин пикири боюнча, бул салгылашуу Кытайдын батыш саясатындагы тагдыр чечүү окуя болуп эсептелет [5]. Ошол жылкы күз айындагы болуп өткөн 2 күндүк геосаясаттык бул салгылашуу масштабы боюнча анча чоң болбогону менен кыргыз жана башка Жети-Суу аймагындагы элдердин кийинки тагдырына зор таасир тийгизген. Натыйжада Чжи-Чжи өлтүрүлүп, армиясы талкаланган, эли таркатылып жиберилген. Кытайлык toutiao.com сайтындагы бир маалыматта «Чен Тан: Ше Хоунун байрагын тутуп, Чжичжинин башын кес» деген маалымат учурайт [1].

Демек, генерал Чен Тандын бул салгылашуусу Кытай тарыхында белгилүү окуялардан болгондугу ырас. Б.з.ч. 36-жылкы Талас салгылашуусу Манас эпосундагы Алоокенин Орозду ханды чапканы жана андагы «Бири кетти кереңге, бири кетти тереңге, бири кет-

ти Каңгайга (Кангюй мамлекети), бир кетти Алтайга» деген саптарды элестетип турат деп эсептейбиз. (“Манас” эпосундагы маалыматтарда «Каңгай» деп азыркы Хангай тоолорун түшүндүргөн вариант да бар).

Жогорку окуялар цзянь-кундардын (кыргыздардын) бир бөлүгүнүн батышта (башкача айтканда Таласта) мекендеп калышына, ал эми басымдуу көпчүлүгүнүн Алтайга карай, айрымдарынын Чыгыш Түркстан, Тибетке карай көчүп кетишине себеп болгондугун чагылдырып турат. Бул фактыны биздин замандын III к. ортосу ченге жакын мезгилге таандык кытай булагы Вэйлио да белгилейт. Келтирилген маалыматтар байыркы кыргыздардын эки бутакка бөлүнүп кеткендигин, алардын көпчүлүк бөлүгүнүн Енисейде (бул бөлүктүн базасында VI-X к. кыргыз мамлекети келип чыккан), экинчи азыраак бөлүгүнүн Теңир-Тоо аймактарында отурукташып, азыркы Кыргызстанды алгачкы мекендеген бөлүгүн түзгөндүгүн ишенимдүү көрсөтөт деп эсептейбиз.

Эгер биз азыркы кыргыз тарыхнаамасындагы кыргыз элинин келип чыгышына байланышкан сактар жана усундар кыргыздардын азыркы Кыргызстандын аймактарында жашаган эзелки ата-бабалары катары кабыл алынып келе жаткан илимий корутундуларды олуттуу түрдө эске ала турган болсок, Манас эпосундагы Ороздунун он уулунун туш-тарапка таралышы сактардын, усундардын хунну уруулары менен чабыштары жүргөн биздин эрага чейинки IV-I кылымдардагы саясий окуяларды чагылдырып турат деп санашыбыз эп.

Кыргыз тарыхындагы андан кийинки окуялар Енисей кыргыз каганаты, анын өнүгүшү жана кыргыз элинин кайрадан биротоло Теңир-Тоону мекендеп калышына байланыштуу.

Кыргыз тарыхынын бул окуяларын историзм жана салыштырмалуу принциби менен анализдеп карасак, анда Манас эпосундагы жогоруда айтылган өзөктүү окуялар **төмөнкү логикалык ырааттуулукта жүргөн болушу толук ыктымал.**

Биринчи окуя – Манас эпосунда Манастын бабаларынын, анын чоң атасы Ороздунун кыргыз мамлекети катары айтылышы. Бул мезгил б.з.ч. **III кылымдан биздин замандын IV к. чейинки болуп өткөн тарыхый өнүгүүнү** чагылдырып турат. Кыргызстандын тарыхында эчактан эле изилденип келе жаткан б.э.ч. III кылымдагы Усун-кыргыз мамлекети, Сак элдеринин мамлекеттүүлүгү, Талас элиги, Теңир-Тоодогу цзянь-кундар, Лопнордогу кыргыздар, биздин эранын башындагы Боро-Хоро, Кыргыз-Нор аймактарындагы кыргыздардын алгачкы мамлекеттүүлүгү жөнүндөгү маалыматтар Манас эпосунун башында сүрөттөлгөн алгачкы кыргыз мамлекетин тастыктап турат.

Экинчи окуя – Манас эпосунда айтылган Ороздунун мамлекетинин кыйрашы. Бул окуя тарыхта байыркы кыргыз мамлекетинин тышкы душмандардын кол салуусунан талкаланып, азыркы Теңир-Тоо аймактарынан Енисей, Алтайга, кай бири Тибетке карай IV-VI кылымдарда сүрүлүш доорун чагылдырат. Ошол эле учурда жогоруда айтылгандай Теңир-Тоодо хан Кошойдун, Ташкен тарапта хан Көкөтөйдүн эли эзелки ата мекенинде жашоону уланта беришкен.

Үчүнчү окуя – Манас эпосунда Алтайда Манастын туулуп, анын кыргыз урууларын жана башка урууларды бириктирип, мамлекеттүүлүк түзүшү, Манастын хан көтөрүлүшү жана калмактарга каршы алгачкы согуштар. Тарыхый маалыматтарда болсо бул окуялар биздин замандын VI-VIII кк. Енисей, Миң-Суу, Алтай аймактарындагы алгачкы кыргыз мамлекеттүүлүгүн өнүгүшү, Барс бектин мезгилиндеги (VIII к.) тарыхый аренага чыгуу катары чагылдырылган.

Төртүнчү окуя – Манас эпосунда Манастын хан шайланып, калмактардын бир катар хандарын жеңип, Алтайдан Ала-Тоого көчүүсү катары берилген. Тарых илиминде болсо бул окуя Кыргыз мамлекетинин 840-46-жылдарда Уйгур каганатын кыйратып, Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн түзүлүшү, анын аскерий жактан күчөшү жана кыргыз башчыларынын Улуу Талаадагы жортуулдары, ошол окуялардын капшабы менен кыргыз урууларынын Теңир-Тоого

карай жер которуулары менен тастыкталып турат. Тарых илиминде бул доордогу жана анын кийинки тарыхы эчак далилденген.

Бешинчи окуя – Жер которуу жана байыркы Кыргыз мамлекетин калыбына келтирүү процессиэпостогу Манас эпосунда Манас баатырдын ишмердигине топтолуп, бир адамдын өмүрүн гана камтыган. Реалдуу тарыхта болсо, бул жер которуулар IX кылымдан XIII кылымга чейин созулган. Анда кыргыздардын Улуу Кыргыз дөөлөтүндөгү жер которуулары, Карахандар доорунда азыркы мекенинде туруктай башташы, кидандар, наймандар менен, Чыңгыз хандын жортууларды менен Теңир-Тоого келиши, андан кийинки чингизиддердин, тимуриддердин, Моголистандын доорлорундагы тынымсыз мамлекеттикти түзүүгө болгон аракеттер, XVI кылымда Мухаммед Кыргыздын чакан мамлекеттиги жана калмактарды акыркы жолу 1758-60-жылдарда биротоло Кыргызстандан сүрүп чыгып, азыркы Кыргызстанга, Чыгыш Түркстан чөлкөмдөрүнө кыргыздардын биротоло жайгашышы менен аяктаган.

Демек, Манастагы окуялар реалдуу тарыхта биздин заманга чейинки III кылымдан биздин замандын XVIII к. чейинки тарыхый окуяларды чагылдырып турат. Анын өзөгүндө жоголгон байыркы кыргыз мамлекеттүүлүгүн калыбына келтирүү жана Ала-Тоого жайгашуу идеясы жатат.

Колдонулган адабияттар

1. <https://www.toutiao.com/a6800284955818590471/03-04 17:38>.
2. Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. -Фрунзе, 1941.
3. Бернштам А.Н. Из истории гуннов I в. до н.э. (Хуханьей Чжи-Чжи шаньюей). //СВ,т. 1, 1940.
4. Бичурин Н. Я. [Иакинф]. Цяньханьшу. //Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х т. -М-Л., 1950-1953, т. 1.
5. Гумилев Л. Н. Таласская битва 36 г. до н. э. // Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И. А. Орбели. — М.—Л., 1960.
6. Гумилев Л.Н.Хунну.Степная трилогия. СПб.: Тайм-аут-Компасс, 1993, 224 б.
7. Гумилев Л.Н. Этногенез жана жердин биочөйрөсү.– Б.: “Ариал-Принт”, 1999, 596 б.
8. Дебс Г. Г. Военное соприкосновение между римлянами и китайцами // ВДИ, 1946, №2.
9. Юнусалиев Б. Кириш сөз.//Манас. Биринчи бөлүк. I китеп. –Фрунзе: Кыргызмамбас, 1958.

УДК 378.147+111

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Кочкорбаева Л.С.

Научно-исследовательский медико-социальный институт, старший преподаватель,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье рассматриваются преимущества использования инновационных информационных технологий, что является главным моментом в повышении качества обучения английскому языку. Внедрение новых информационных технологий в учебный процесс и обучение английскому языку является необходимым требованием сегодняшнего дня. Роль использования инновационных информационных технологий в обучении английскому языку заключается в том, чтобы показать, что технологии могут быть эффективно использованы для повышения качества обучения английскому языку учащихся, формирования и развития их коммуникативной культуры, обучения практическому владению языком. Технологии используются как для помощи, так и для улучшения изучения языка. И это позволяет учителям адаптировать занятия в классе, тем самым улучшая процесс изучения языка. Технологии продолжают приобретать все большее значение как инструмент, помогающий учителям облегчить изучение языка для своих учеников.

Ключевые слова: информационные технологии, мультимедиа, коммуникация, содействие, преимущество, высококвалифицированный, знающий

АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДА ЗАМАНБАП ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ

Кочкорбаева Л.С.

Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, ага окутуучу,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада англис тилин окутуунун сапатын жогорулатуунун негизги учуру болгон инновациялык маалыматтык технологияларды колдонуунун артыкчылыктары жөнүндө сөз болот. Окуу процессине жаңы маалыматтык технологияларды киргизүү жана англис тилин окутуу бүгүнкү күндүн зарыл талабы. Англис тилин окутууда инновациялык маалыматтык технологияларды колдонуунун ролу – студенттерге англис тилин окутуунун сапатын жогорулатуу, алардын баарлашуу маданиятын калыптандыруу жана өнүктүрүү, ошондой эле практикалык тил көндүмдөрүн үйрөтүү үчүн технологияларды натыйжалуу колдонууга болорун көрсөтөт. Технология тилди үйрөнүүгө жардам берүү жана жакшыртуу үчүн колдонулат. Ошондой эле, бул мугалимдерге класстык иш-аракеттерди ылайыкташтырып, тил үйрөнүү тажрыйбасын өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Технология мугалимдерге, окуучуларга тил үйрөнүүнү жеңилдетүүгө жардам берүүчү инструмент катары колдонулуп келе жатат.

Түйүндүү сөздөр: маалымат технологиялары, мультимедиа, байланыш, жардам, артыкчылык, жогорку квалификациялуу, билимдүү.

USING MODERN INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING THE ENGLISH LANGUAGE

Kochkorbaeva L.S.

Scientific-Research Medical-Social Institute, Senior lecturer, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

This article discusses the advantages of using innovative information technology, that is the main point in improving the quality of teaching English language. The introduction of new information technology in educational process and in teaching English language is necessary requirement of today. The role of using innovative information technology in teaching English language is to show, technology can be effectively used to improve the quality of teaching English language students, the formation and development of their communicative culture, learning the practical mastery of the language. Technology has been used to both help and improve language learning. And it enables teachers to adapt classroom activities, thus enhancing the language learning process. Technology continues to grow in importance as a tool to help teachers facilitate language learning for their learners. And using modern innovative technology provides to achieve desired outcomes.

Keywords: information technology, multimedia, communicative, facilitate, advantage, highly qualified, knowledgeable

Nowadays in the process of globalization great changes have been carried out in all spheres of our society as economy, medicine, culture and education. And relation between countries has been improving day by day. And they need to prepare highly qualified knowledgeable competent specialists for cooperating with each other in all branches. So, there are appeared some problems in front of teachers methodologists, linguists and pedagogues in teaching foreign languages. Of course, teaching by traditional methods can't give good results.

The implementation of preparing highly qualified specialists at the proper level depends on using modern effective innovative technologies, methods, and technologically skilled, motivated, knowledgeable teachers in the field of educational process.

The goal of this article is the use of information technology in improving, reinforcing and enhancing the students' creative abilities at the lessons, and to reveal the necessity and relevance of effective, innovative technologies in teaching the English language.

The word technology is away of solving specific problems by the dictionary Ojegov. Its origin from Greek, it means «Art», «Skill» and «Concept» or «Technology». Technology is a combination of methods and tools to achieve the desired result, and broadest sense it is the application of scientific knowledge to solve practical problems.

Using modern technologies in the sphere of education became the most important, relevance problems of present time. Many researchers, experts were interested in using modern technologies in the process of education. They explored different forms of using innovative technologies like computer, internet, ICT and multimedia in teaching foreign languages. Most of them wrote great advantages of using technologies in educational process, and they made conclusion that technology prepares students for the 21st century knowledgeable specialist with modern technology skills and competences; students are inspired to become problem-solvers; critical thinkers, collaborators; creators and develop a lifelong love of learning; prepare them for future career opportunities and jobs; specific skills, in coding and programming.

A number of experts as Grave and Stoller, 2002, Becker (2000) Bull and Ma (2001), Harmer (2007) and GencLter (2015) proved that using information technology improve the students cooperative learning in learners enhance and reinforce their creative abilities and develop language skills as listening, speaking, reading and writing skills.

The use of technology has changed the methods from teacher-centered to learner-centered ones. Teachers should be facilitators and guide their learners' learning and this change is very useful for learners to increase their learning (Riasati, Allahyar, & Tan, 2012). Gillespie (2006) said that the use of technology increases learners' cooperation in learning tasks. It assists them in gathering information and interacting with resources such as videos.

Baytak, Tarman, and Ayas (2011) carried out the role of technology in language learning. The results revealed learners' learning was improved by integrating technology into the classroom. Learners stated that the use of technology in school makes learning enjoyable and helps them learn

more. Learners also said that technology makes learning interesting, enjoyable, and interactive. The other outcome of this research was that the use of technology increases learners' motivation, social interactions, learning and engagement.

The role of innovation in education is great. The effective use of Innovative technologies, such as computers, the Internet, multimedia resources in the educational process is the only way to show the quality of education. One of the innovative technologies of improving the students' communicative abilities is using multimedia in the process of teaching and learning in the classroom.

Multimedia is a modern computer information technology that allows combining text, sound, video, graphics, and animation (animation) in a computer system. Multimedia is a collection of technologies that allow a computer to enter, process, store, transmit, and display (output) data types such as text, graphics, animation, digitized still images, video, sound, and speech.

With the spread and development of the English language around the world, it has become an important way of communicating between different people and cultures. Multimedia Technology creates a platform where language can be taught. The traditional form of teaching English as a Second Language (ESL) in classrooms have drastically changed with the prevalence of technology, making easier for students to obtain language learning skills. Multimedia motivates students to learn more languages through audio, visual and animation support. It also helps create English contexts since an important aspect of learning a language is developing their grammar, vocabulary and knowledge of pragmatics and genres. In addition, cultural connections in terms of forms, contexts, meanings and ideologies have to be constructed. By improving thought patterns, multimedia develops students' communicative competence by improving their capacity to understand the language.

(ICT) Information and communications technology is an extensional term for information technology (IT) that stresses the role of unified communications and the integration of telecommunications (telephone lines and wireless signals) and computers, as well as necessary enterprise software, middleware, storage and audiovisual, that enable users to access, store, transmit, and manipulate information.

Information and communication technologies (ICTs) have some benefits for teaching and learning. First, learners play an active role, which can help them retain more information. Next, follow-up discussions involve more information where learners can become more independent. Finally, learners can process new learner-based educational materials and their language learning skills can increase (Coşley, 2014; Tutkun, 2011).

It's been quite a few years since a computer entered our life, and we no longer imagine a modern lesson without the use of information technology. ICT becomes an integral tool in increasing students' interest and developing visual-figurative thinking. Everyone understood that the use of ICT in the learning process has the potential to activate cognitive, intellectual and independent activities of students. Information technology makes it is possible to change significantly the forms and methods of academic work.

Thus, without the use of ICT in the teaching process, it is difficult to imagine modern English lessons. Their use expands the scope of the educational process, increases its practical focus. The use of ICT and Internet resources in the English lesson allows me to more fully implement a whole range of methodological, pedagogical and psychological principles. The usage of computers in English educational programs increases the effectiveness of solving communicative problems, develops different types of speech activity of students, and forms a stable motivation for students to learn foreign language activities in class.

A computer is a universal electronic device for data processing. It is universal because it is able to search, process, transmit and store various information from the world.

A computer is an electronic device that manipulates information, or data. It has the ability to store, retrieve, and process data. You may already know that you can use a computer to type documents, send email, play games, and browse the Web. You can also use it to edit or create spreadsheets, presentations, and even videos.

Furthermore, Tomlison (2009) and Gençler (2015) say that computer-based activities provide learners rapid information and appropriate materials. They continue that internet materials motivate learners to learn more. In addition, Larsen-Freeman and Anderson (2011) supported the view that technology provides teaching resources and brings learning experience to the learners' world. Through using technology, many authentic materials can be provided to learners and they can be motivated in learning language.

In recent years, the usage of new information technologies in educational process has been raised increasingly. Since the main goal of teaching foreign languages is the formation and development of a communicative culture of students, the training of practical mastering a foreign language, the use of computer technology, Internet resources is the best approach in teaching.

The Internet is a vast network that connects computers all over the world. Through the Internet, people can share information and communicate from anywhere with an Internet connection. The concept is often referred to as "World Wide Web". The internet is the wider network that allows computer networks around the world run by companies, governments, universities and other organizations to talk to one another. The result is a mass of cables, computers, data centres, routers, servers, repeaters, satellites and wifi towers that allows digital information to travel around the world.

According to Arifah (2014), the use of internet increases learners' motivation. The use of film in teaching helps learners to realize the topic with enthusiasm and develop their knowledge. Learners can learn meaningfully when technology is used in the process of learning through using computer and internet. When learners learn with technology, it assists them in developing their higher order thinking skills. It can be concluded that the true combination of multimedia and teaching methodology is very important to attract learners' attention towards English language learning.

These days every modern teacher uses widely the resources of the global Internet. Preparing messages, students filter a lot of information, if they need to listen to music, and most often view photos. Such tasks for students can use the preparatory stage for the lesson, for example, in combination with the project method, allowing students to apply practically for their knowledge and skills.

Using technology creates many opportunities for learners and teachers to benefit from integrating some forms of technology in the classroom, and make teaching and learning more effective. Technology can encourage to be more active participation in the learning process. Due to technology, both teachers and students can develop necessary skills essential for the 21st century. And can gain the skills they will need to be successful in the future. They learn collaborating with others, solving complex problems, critical thinking, developing different forms of communications and leadership skills and improving motivation. Technology can help many practical skills, including creative presentations.

Conclusion

In this article, the author considered some important issues to use of modern technologies in teaching English language. The author revealed that when technology is used appropriately, it can be effective, fruitful, and it can bring a lot of advantages to teachers and learners. In addition, the use of technologies plays a big role in language learning, where they can improve their four skills as listening, speaking, reading and writing, and increase their creative abilities, reinforce interaction with the teacher, and enhance high motivation for the effective learning of language skills.

To some up, the use of modern technologies provides interaction between teachers and learners, provides comprehensible in put and out put, helps learners to develop logical thinking skills, makes learning and teaching become more learner-centered, helps them feel more confident, and increases learners' motivation to effectively learn the English language. Furthermore, integration modern technologies with modern innovative methods in the class, and teaching by highly skilled knowledgeable teachers, we can achieve desired results and prepare highly qualified knowledgeable specialists for our society.

References

1. Ahmadi, M. R. (2017). The impact of motivation on reading comprehension. *International Journal of Research in English Education*. <http://www.ijreeonline.com>
2. Baytak, A., Tarman, B., & Ayas, C. (2011). Experiencing technology integration in education: children's perceptions. *International Electronic Journal of Elementary Education*, 3(2), 139-151. <https://www.iejee.com/index.php/IEJEE/article/view/233>. Date accessed: 17 June 2018.
3. Grabe, W., & Stoller, F. L. (2002). *Teaching and researching reading*. New York: Pearson Education.
4. Helena Ceranic English Teacher's Hand Book (In Great Britain 2009)
5. Hubbard. Jons. Thornton. Wheeler. A training course for TEFL (Oxford University Press 2010).
6. John Langan English Skills With Radings (Acid free paper 2011)
7. Riasati, M. J., Allahyar, N., & Tan, K. E. (2012). Technology in language education: Benefits and barriers. *Journal of Education and Practice*, 3(5), 25-30. www.iiste.org > Home > Vol 3, No 5 (2012) > Riasati.
8. Tomlinson, B. (2009). *Materials development in language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.

УДК: 621.233

РАСЧЕТ И ПРОЕКТИРОВАНИЕ РАЗДЕЛИТЕЛЯ ЗОЛОТЫХ КОНЦЕНТРАТОВ ИЗ ГОРНЫХ РЕК

Кыдыралиев С.К.¹, Райымкул уулу Жакшылык²
Жалал-Абадский государственный университет, профессор, г.Жалал-Абад, Кыргызстан¹
Научно-исследовательский медико-социальный институт, преподаватель,
г.Жалал-Абад, Кыргызстан²

Аннотация

Данная статья посвящена к расчёту и проектированию разделителя золотых концентратов из горных рек. Имеет место двухслойное течение горных рек. В данной части реки течет золото содержащий слой воды, который подлежит к разделению с помощью разделителя. Произведен расчет по уравнению Бернулли.

Ключевые слова: концентрат золота, горные реки, природные ресурсы, уравнение Бернулли, слой.

ТОО СУУЛАРЫНАН АЛТЫН КОНЦЕНТРАТТАРЫН БӨЛҮП АЛУУ ЖОЛДОРУ

Кыдыралиев С.К.¹, Райымкул уулу Жакшылык²
Жалал-Абад мамлекеттик университети, профессор, Жалал-Абад ш., Кыргызстан¹
Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, окутуучу,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан²

Аннотация

Бул илимий макала тоо сууларынын алтын концентраттарын бөлүп алуу үчүн керек болгон жабдыкты долбоорлоого жана эсептөөгө арналат. Тоо дарыясындагы суулар жогорку жана астынкы катмар болуп экиге бөлүнүп агат. Астынкы катмарда алтын концентраттары кездешет, ал эми үстүнкү катмардан бөлгүчтүн жардамында бөлүнүп алынат. Эсептөө Бернулли теңдемесинин жардамында жүргүзүлөт.

Ачкыч сөздөр: концентрат, алтын, тоо суулары, жаратылыш ресурстары, эсептөө Бернулли, катмар.

CALCULATION AND DESIGN OF GOLD CONCENTRATE SEPARATOR FROM MOUNTAIN RIVERS

Kydyraliev S.K.¹, Raiymkul uulu Jakshylyk²
Jalal-Abad State University, professor, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan¹
Scientific-Research Medical-Social Institute, lecturer, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan²

Annotation

This article is devoted to the calculation and planning of delimiter of gold concentrates from the mountain rivers. There is a place double – layer flow of mountain rivers. In this part of the rives gold flow s containing lover of water, the to subject to the division by means of delimiter. A calculation is produced duty to equalization of Bernylli.

Keywords: gold concentrate, mountain rivers, natural resources, Bernoulli equation, layer.

Расчет и проектирование разделителя золотых концентратов из горных рек

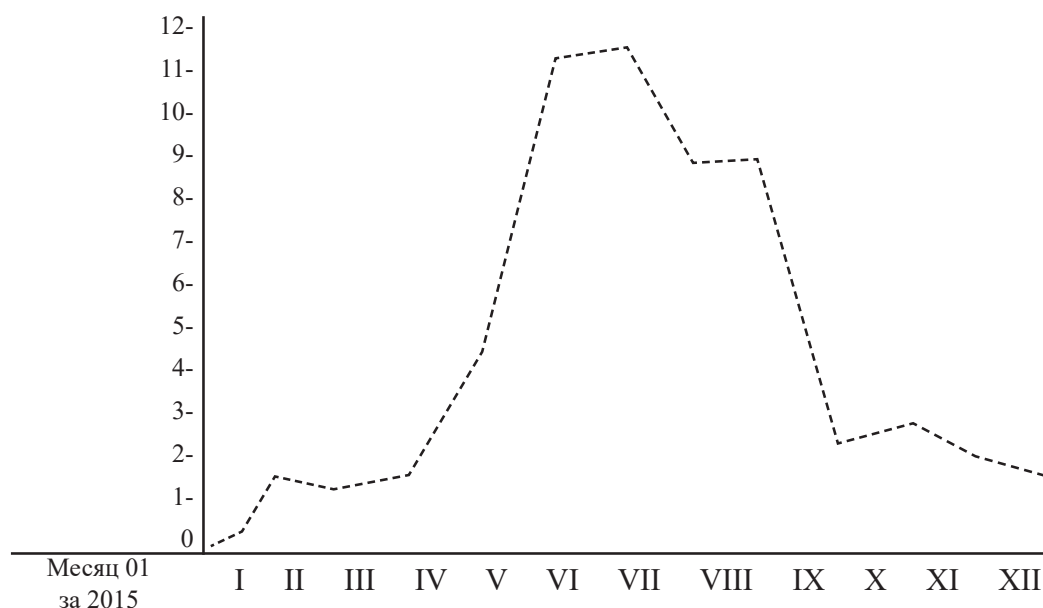
Известно, что при протекании рек через золото содержащие горы, в составе воды имеются золотые концентраты. Особенно в горах если имеются золотоносные россыпи, то они обязательно под воздействием горных рек, летников и ветра перемещаются в нижнем направлении. Золота при перемещении от коренных источников в россыпи подвергается окутыванию, истиранию, но все же сохраняет ряд особенностей морфологии и состава присущих первичному золоту. В большинстве россыпей главная масса золота представле-

на частицами величиной 0,5-4 мм, причем наиболее крупное золота располагается около коренных месторождений.

Поэтому был разработан разделитель золотых концентратов из горных рек [1,3]. Однако расчет и проектирование разделителя до сих пор не произведен. Поэтому проектирование разделителя имеет актуальное значение. Расход воды Q в реке зависит от времени года (рис.1). Наибольший расход приходит на май, июнь, июль, сентябрь месяца календарного года (рис.1).

• Рис.1

Типичный расход воды Q горной реке в зависимости месяца в году

Исходным данным для проектирования является уклон местности, и расход воды который течет сверху вниз. Для расчета золотосодержащей и чистой воды используем уравнение Бернулли (рис.2):

$$Q = vS = v_1 s_1 + v_2 s_2,$$

v_1 -скорость воды в нижней части разделителя, s_1 -площадь поперечного сечения по нижней части разделителя, v_2 -скорость воды по верхний части разделителя, s_2 -площадь поперечного сечения по верхней части разделителя.

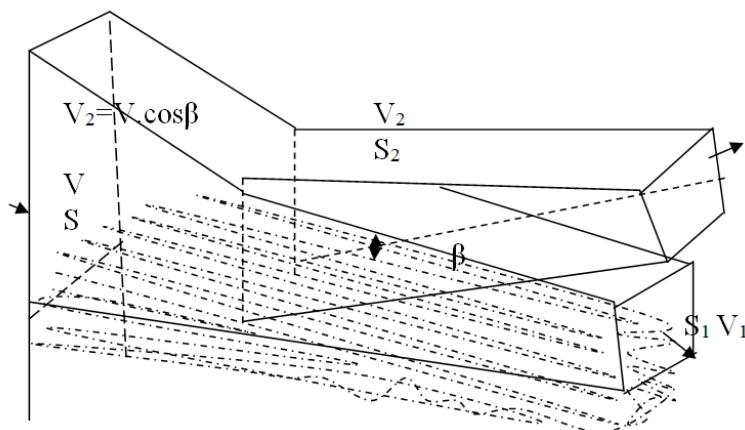

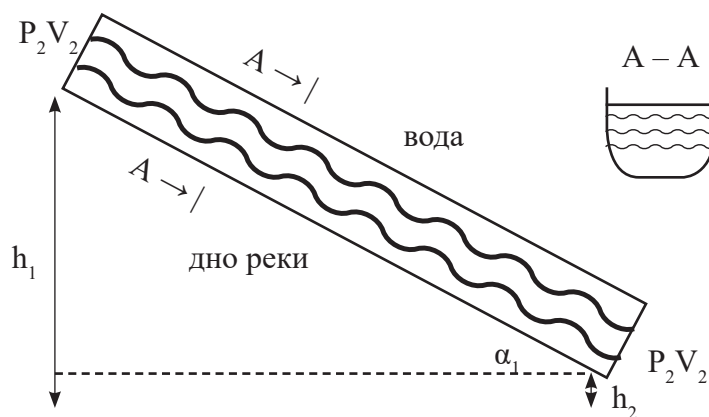
Рис.2

Схема разделения воды с помощью разделителя для горных рек характерным является то, что с левой и с правой стороны реки имеются склоны гор (см. рис.3), с этих склонов во время дождей, снегов и ветра вместе с горной породой падают золотосодержащие концентраты. Количество концентратов зависит от площади и угла наклона гор по отношению реки. Со стороны склонов гор с левой и с правой стороны горной реки во время дождей смываются золотосодержащие руды и поражают в реку.

Рис. 3

Установлено, что в горных реках имеет место двухслойное течение воды, т.е. горная река, прошедшая через гору содержащей в своем составе полезные ископаемые, содержит частиц рудных концентратов [1,2]. Частицы рудных концентратов имеют удельный вес больше чем удельный вес воды. Поэтому в горных реках в качестве нижнего слоя течет рудный концентрат, а в верхнем слое течет вода, содержащая легкую горную породу.

• Рис.4

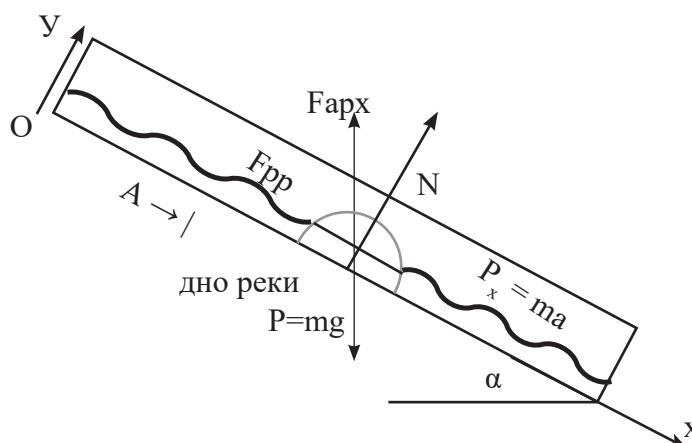
Двухслойное течение горной реки: h_1 и h_2 соответствующие высоты донной части горной реки по отношению к горизонту; P_1 и P_2 – давление соответственно на высоте: h_1 и h_2 ; v_1 и v_2 скорость течения воды соответственно на высоты h_1 и h_2 ; $\Delta h = h_1 - h_2$ – разница по высоте.

$$\sin \alpha = \frac{h_1 - h_2}{l}$$

Баланс энергии имеет следующий вид:

$$p_1 + \rho g h_1 + \rho v_1^2 / 2 = p_2 + \rho g h_2 + \rho v_2^2 / 2$$

Разработано устройство для разделения верхнего слоя воды от нижнего [3]. Однако теоретический расчет течения вышеуказанных слоев в литературе отсутствует. Поэтому в данной работе поставлена цель расчетным путем раскрыть закономерности течения рудных концентратов по поверхности дна реки, в начале рассмотрим движение одной частицы по данной поверхности (рис.5).

• Рис 5.

Схема движение частицы донной поверхности горной реки: $P = mg$ – сила тяжести частицы; $F_{арх}$ – архимедова сила; N – сила давления; $F_{тр}$ – сила трения; $P_x = ma$ – сила инерции; m – масса частицы; a – ускорение частицы. Проекция сил на ось Ox

$$P \sin \alpha - F_{тр} - F_{арх} \sin \alpha = ma \quad (1)$$

Тело движется, поэтому $F_{тр} = f N$, следовательно

$$P \sin \alpha - f N - F_{арх} \sin \alpha = ma \quad (2)$$

Для проекции всех сил на ось Oy , действующих на тело, мы можем записать:

$$P \cos \alpha - F_{арх} \cos \alpha - N = 0 \quad (3)$$

Отсюда

$$N = P \cos \alpha - F_{арх} \cos \alpha$$

подставляя это выражения для величины N в уравнение (2) получим:

$$P \sin \alpha - f (P \cos \alpha - F_{арх} \cos \alpha) - F_{арх} \sin \alpha = ma$$

Отсюда

$$\alpha = \frac{P \sin \alpha - f (P \cos \alpha - F_{арх} \cos \alpha) - F_{арх} \sin \alpha}{m} \quad (4)$$

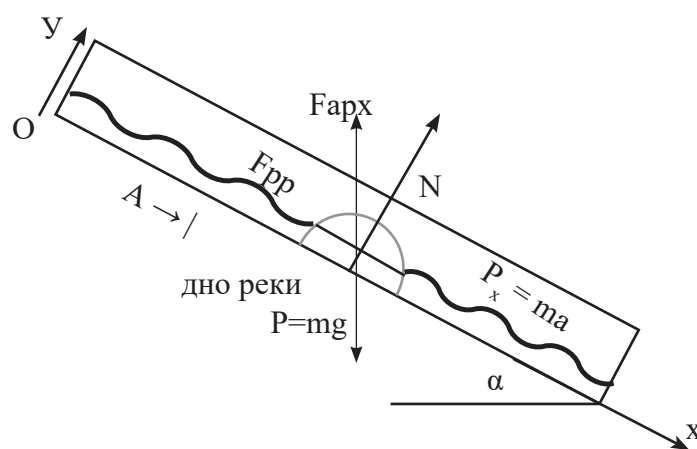
Подставляем следующие величины в формулу (4):

$$F_{арх} = \rho v g v; m = \rho p v; P = \rho p v g$$

где ρ – плотность воды; ρ_p – плотность частицы руды; g – ускорение свободного падения; v – плотность частицы руды; $F_{\text{арх}}$ – сила Архимеда; m – масса частицы руды. После упрощения уравнения (4) получим

$$\alpha = \frac{gv(\rho_p - \rho_{\text{в}})(\sin \alpha - f \cos \alpha)}{\rho_p v} = \frac{g(\rho_p - \rho_{\text{в}})(\sin \alpha - f \cos \alpha)}{\rho_p} \quad (5)$$

из-за небольшой глубины горной реки силу давления воды на частицу руды не учитывали. На рис.6 представлена зависимости ускорение частицы в зависимости от угла поклона на горной реки. Видно, что с увеличением угла поклона увеличивается ускорение частицы – по донной поверхности горной реки. Зависимость ускорение частицы от угла поклона реки.

• Рис.6.

Заключения по работе

Проведённые исследования показали, что имеет место двухслойное течение горной реки. Разработанное нами устройство позволяет разделить золото рудный концентрат от чистой воды. Ускорение частицы зависит от угла поклона реки.

Использованная литература

1. Кыдыралиев С., Назаралиева Э. Получение концентратов золота из горных рек. Вестник Жалал-Абадского госуниверситета 2014 №2 (29) с. 236-672с
2. Чугаев Р.Р. Гидравлика: Учебник для вузов. -Л.: Энергоиздат. Ленинградское отделение, 1982: 672 с.
3. Кыдыралиев С. Устройство для разделения рудных концентратов из горных рек. Патент №151 (КР) от 31.01 2013. Бюл. №1.

УДК 615.32:582.683

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА УЛЬТРАЗВУКОВОЕ ЭКСТРАГИРОВАНИЕ КЛОПОВНИКА ШИРОКОЛИСТНОГО (*LEPIDIUM LATIFOLIUM L.*)

Манапова М.К.¹, Азимханова Б.Б.², Устенова Г.О.³
Казахский национальный медицинский университет им. С.Асфендиярова, магистрант¹,
PhD докторант², профессор³, г.Алма-Ата, Казакстан

Аннотация

В данной статье приведен краткий обзор ультразвуковой (УЗ) экстракции, используемой как эффективный способ получения комплекса биологически активных веществ (БАВ) из клоповника широколистного. Рассмотрены основные факторы влияющие на процесс УЗ экстракции, указаны преимущества и недостатки данного метода.

Ключевые слова: экстракция, ультразвук, факторы, биологически активные вещества, экстракт, лекарственное растительное сырье, Лепидиум латифолиум.

КЕҢ ЖАЛБЫРАКТУУ КЛОПОВНИКТИН (*LEPIDIUM LATIFOLIUM L.*) УЛЬТРА ҮНДҮҮ ЭКСТРАКЦИЯСЫНА ТИЙГИЗГЕН НЕГИЗГИ ФАКТОРЛОРУ

Манапова М.К.¹, Азимханова Б.Б.², Устенова Г.О.³
С. Асфендияров атындагы Казак улуттук медициналык университети, магистрант¹,
PhD докторант², профессор³, Алма-Ата ш., Казакстан

Аннотация

Макалада лепидий латифолийинен биологиялык активдүү заттардын комплексин (BAS) алуунун эффективдүү ыкмасы катары колдонулган УЗИ экстракциясынын кыскача обзору келтирилген. Ультраун экстракция процессине таасир этүүчү негизги факторлор, бул методдун артыкчылыктары жана кемчиликтери каралат.

Ачык сөздөр: экстракция, УЗИ, факторлор, биологиялык активдүү заттар, экстракт, дары-дармек өсүмдүктөрүнүн чийки заттары, Лепидиум латифолиум.

THE MAIN FACTORS INFLUENCING THE ULTRASONIC EXTRACTION OF *LEPIDIUM LATIFOLIUM L.*

Manapova M.K.¹, Azimkhanova B.B.², Ustenova G.O.³
Kazakh National Medical University named after S. Asfendiyarov, undergraduate¹,
PhD doctoral student², professor³, Alma-Ata city, Kazakhstan

Abstract

This article provides a brief overview of ultrasonic extraction, which is used as an effective method for obtaining a complex of biologically active substances (BAS) from lepidium latifolium. The main factors influencing the ultrasonic extraction process are considered, the advantages and disadvantages of this method are indicated.

Keywords: extraction, ultrasound, factors, biologically active substances, extract, medicinal plant raw materials, *Lepidium latifolium*.

Introduction

The territory of Kazakhstan has a huge supply of medicinal plants that have been used in traditional medicine for centuries. The flora of Kazakhstan includes more than 1000 species, while there is a tendency to a low degree of their study. Their pharmacological properties are poorly

studied, and only a few are used as medicines. The solution of this problem is possible first of all by studying the resource base of medicinal plants and searching for promising species needed for use in herbal medicine [1]. However, only those biologically active plants that have industrial reserves, are available for harvesting, are renewable, environmentally safe, scientifically and practically significant, and their harvesting is economically viable can become potential for medical use. Such wild medicinal raw materials are plants of the species *Lepidium latifolium*.

Lepidium latifolium L. is a perennial plant in the cruciferous family (Brassicaceae), distributed in North and South America, Africa, Asia, Europe and Australia. On the territory of Kazakhstan it is found everywhere. The aboveground part of the broadleaf bedbug contains saponins, flavonoids, alkaloids, thioglycosides, tannins, organic acids, fatty and mustard oil, vitamins. The seeds contain an essential oil containing isothiocyanates. The leaves contain vitamins C, E and carotene (provitamin A). It is noteworthy that the essential extract of the herb of this plant is endowed with very valuable antibacterial properties [2].

Flavonoids have diuretic activity, show hemostatic, wound healing and antimicrobial action, thioglycosides irritate the mucous membranes and skin, have a strong antimicrobial effect. Due to the content of vitamins C and E in the plant, it protects skin cells from premature aging, especially associated with excessive exposure to ultraviolet light. Alkaloids show an antibacterial effect, the fraction of saponins contained in the plant has an antiviral effect. It has also been proven that extracts based on *lepidium latifolium* have antitumor, immunostimulating, analgesic, antiviral and antifungal effects, which were mainly associated with more than 150 alkaloids present in *Lepidium* species [3, 4]. In addition, the plant is used for the manufacture of pharmaceutical products against scurvy, beriberi, skin rashes and ulcers, pain in the joints and ascites. The plant provokes an appetite, and it is often used as a seasoning for main dishes. In official medicine, it found distribution only in dietary Supplements.

Extraction is one of the oldest methods of extracting biologically active substances (BAS) from natural plant sources and currently remains the main method for obtaining BAS. In the scientific laboratory, the variety of types of extracted organic substances contributed to the creation and development of a wide variety of extraction methods that are used not only to isolate BAS from plant raw materials, but also to separate a mixture of substances and purify individual organic compounds from impurities [5]. Compared to other separation methods, it has a number of advantages: simplicity, speed, and versatility.

Traditional extraction methods (percolation and maceration) used to obtain extracts are very long and time-consuming. At the same time, according to the literature, modern technologies, in particular extraction in the ultrasonic field, allow to obtain concentrates of biologically active substances (BAS) with almost complete preservation of the chemical composition inherent in natural raw materials, and a high yield of extractive substances [5].

In this article, the use of ultrasonic extraction is proposed in order to improve the technology of extraction of the BAS complex from the studied plant raw materials. This method of extracting extractive substances allows you to achieve a substance yield comparable to 48-hour classical maceration, which means that it is less time-consuming and efficient, as well as cost-effective.

The aim of this work is to determine the main factors influencing the process of ultra-sonic extraction for obtaining extracts with a high content of BAS from *Lepidium latifolium* L.

Material and methods of research

Extraction is the process of distributing a substance between two immiscible solvents. One of them is usually water, the second is an organic solvent. Extraction is a complex physical and chemical process. Extraction theory is located at the junction of various branches of chemistry: chemical thermodynamics, solution theory, chemical kinetics, organic chemistry and coordination

chemistry [6]. The task of extraction is to fully and selectively transfer the component from the aqueous phase to the organic one. To do this, it is necessary to select the conditions for the formation of suitable compounds (for example, flavanoids) in the form of which the component can be in the organic phase.

A brief description of the experimental conditions for the various extraction methods is shown in table 1. Other modern extraction methods include solid-phase microextraction, supercritical fluid extraction, pressure extraction, microwave extraction, solid-phase extraction, and surfactant-mediated methods that have certain advantages. This reduction in the consumption of organic solvents and degradation of extracts, avoiding additional stages of purification and concentration of samples before chromatographic analysis, improving the extraction efficiency, selectivity and kinetics of extraction, Ease of automation of these methods also contributes to their use for the extraction of plant materials [6].

• Table 1

Experimental conditions of various extraction methods

Extraction Conditions	Extraction in the Soxlet machine	Ultrasonic extraction	Maceration
Extractants used	Methanol, ethanol, alcohol and water mixtures	Methanol, ethanol, alcohol and water mixtures	Methanol, ethanol, alcohol and water mixtures
Temperature, 0C	Depending on the extractant used	Possible heating	Room temperature
Pressure, atm	No	No	No
Time, h.	3-18	1	3-4 days
Volume of extractant, ml	150-200	50-100	Depending on the degree of grinding of raw materials

The mechanism of the extraction process consists in the mass transfer of BAS from the internal cellular structures of plant material to the extractant until equilibrium concentrations are reached according to Fick's law. The processes of BAS diffusion occur inside the raw material particles due to wetting with a solvent and their desorption, then the substances are transferred within the diffusion boundary layer and finally they are transferred by a moving extractant. And as it is established, the speed of these processes depends on the hydrodynamic conditions and the mixing rate, the difference in concentrations, temperature, viscosity and nature of the solvent, the size of the diffusing substance molecule and the duration of the process. Thus, drying of raw materials leads to the death of the wall layer of plant cell protoplasm, as a result of which it becomes a semi-permeable partition and is capable of dialysis. Grinding of raw materials contributes to an increase in the surface area of the phase interface, but it takes into account the inadmissibility of oseliznenie with excessively fine grinding. The molecular diffusion coefficient, influencing the flux of matter according to the Einstein equation is directly proportional to the duration and temperature of extraction, however, should be guided by economic considerations of process duration and thermostability phytochemical composition [7]. Such a technological parameter as the multiplicity of extraction, namely the addition of fresh portions of solvent to the biomass, also has a beneficial effect on diffusion due to the difference in concentrations in the raw material and the extractant.

Taking into account the listed multifactorial nature of the extraction process and the peculiarities of the studied plants, it is possible to achieve a more complete extraction of the BAS complex from them.

Traditional extraction methods are a large group of methods for the isolation of biologically active substances from plant or animal raw materials, known for a long time and subsequently led to the creation of new, advanced methods using fundamentally different approaches. However, as the analysis of the literature shows, this method is losing popularity due to a number of disadvantages, such as duration and labor intensity; possible evaporation of the extractant, incomplete extraction of BAS, lower yields compared to other extraction methods. In this regard, alternative extraction methods are being developed – remacery, turbo extraction, ultrasonic and microwave extraction, percolation, extraction with liquefied gases, and others [8, 9].

Ultrasonic extraction is one of the solvent-based extraction methods that is widely used for the extraction of flavonoids. The walls of plant cells are destroyed by sound waves (electromagnetic waves with frequencies above 20 kHz), which subsequently increases the penetration of the solvent. The use of ultrasound preserves the desired properties of bioactive extracts, resulting in a high-quality extract, reduces extraction time and prevents the destruction of thermolabile flavonoids [10]. Ultrasonic extraction is used for the extraction of flavonoids. From various sources, including by-products of the food industry.

Advantages of ultrasonic extraction compared to other methods:

- minimal use of manual labor;
- reducing the time of technological processes.

However, the disadvantage of this method is that the ultrasonic effect used for processing plant raw materials is very powerful and quite long.

There are several main parameters that actually make the process of ultrasonic extraction more efficient than traditional extraction methods. Among the factors contributing to intensification include the following:

- increase speed of flow;
- acceleration of solid-liquid impregnation;
- increase in internal diffusion coefficient;
- cavitation effect that affects the structure of porous bodies and leads to the appearance of microcracks;
- the properties of sound and ultrasonic vibrations prevent the extraction of porous particles by solid inert impurities.

In ultrasonic extraction in a solid-liquid system, the main mechanism includes destruction of the surface structure, diffusion, capillary sound effects and acoustic microvirls, passage through cell membranes, and local thermal effects. The internal molecular diffusion coefficient can be increased, all other things being equal, by reducing the particle size of the extracted material [10].

The method of ultrasonic extraction is considered by many authors as a method of intensification in the technology of obtaining extracts. The spectrum of waves involved in ultrasound is called ultrasonic waves, and the frequencies of these waves are above the sound range (> 20 kHz) and below the microwave frequencies (up to 10 MHz). The process can be organized by direct exposure of ultrasound to the sample using a probe or indirectly in an ultrasound bath through the walls of the sample vessel. In the latter case, the extraction efficiency is lower, since the frequency of sound waves is constant and not high enough (20 or 40 kHz) [11].

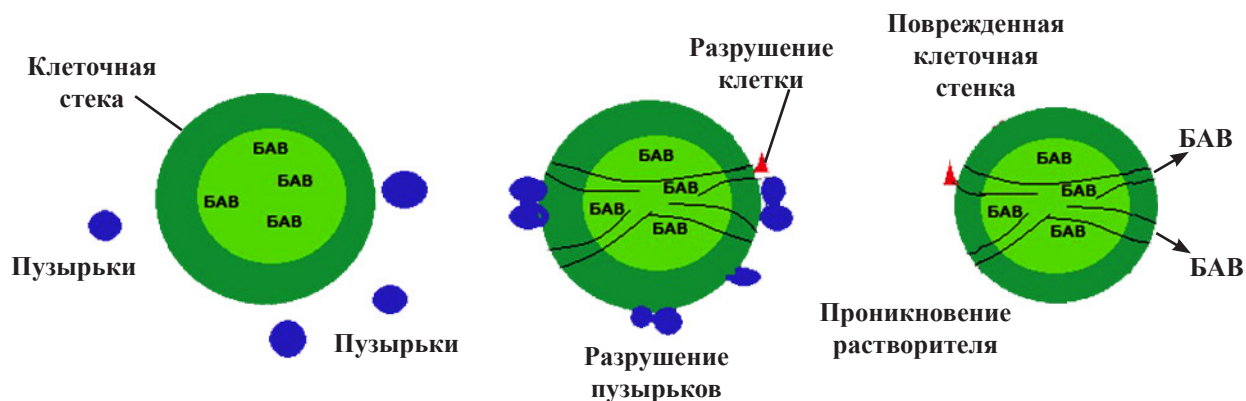
Ultrasonic action is based on the principle of acoustic cavitation, which destroys cellular structures. With increasing ultrasonic power, the number of cavitation bubbles increases, the collapse of which leads to local temperature and pressure jumps [12]. This process also facilitates damage to plant cells. Schematically, this mechanism is shown in figure 1.

The study of plant material by scanning electron microscopy showed that initially the cells of the raw material are smooth and non-porous. Solvent extraction depletes them and leads to the appearance of tears and creases. Meanwhile, ultrasound extraction leads to a change in shape and

complete damage to the cell walls. It is shown that the completeness of paclitaxel extraction increases with increasing ultrasound power in the range from 80 to 380 V, and the yield after a single ultrasound extraction for 10 minutes at 380 V is comparable to the usual four-fold extraction in a solvent [12].

• Figure 1

Mechanism of bubble formation during ultrasonic action on plant cells and their destruction

When analyzing the effect of ultrasound on the extraction of flavonoids from the green mass of buckwheat, it was found that their higher yield is achieved 100 times faster than traditional extraction, and the process of extracting tomato seeds due to the intensification of the ultrasound process is reduced from 48 minutes to 8-10. A similar example is a more complete release of extractives from fenugreek seeds in 60 minutes of ultrasound exposure, comparable to 5-hour dynamic maceration. However, the authors noted that ultrasound treatment of the extract for more than 1 hour leads to the destruction of BAS and its inactivation. In the study, during ultrasound treatment for more than 40 minutes, destructive processes and a decrease in the yield of extractive substances also occurred. This point is critical in the application of ultrasound, which can change not only the conformational structures of molecules and their spatial orientation, but also deform molecular chains, lead to depolymerization, and the formation of macroradicals due to mechanochemical reactions. To prevent these consequences, it is necessary to strictly regulate the duration of the process, analyze the quality of the extract for the content of BAS or add special additives such as stabilizers, antioxidants and preservatives [13, 14]. This applies to the control of the power and frequency of ultrasound, since due to too high values of these technological parameters, there is information about the destruction of polysaccharides, a drop in the antioxidant activity of polyphenols. Thus, a frequency of 40 kHz was maintained for the extraction of flavonoids and phenols in order to preserve their antioxidant activity, and the process was intensified by improving the quality of the extractant, varying the time and temperature of processing raw materials. The range of 150-250 V of ultrasound is determined as optimal for extraction of flavonoids from cinnamon camphor with 75% ethyl alcohol for 15-25 min [15].

Conclusion

In conclusion, having carried out a theoretical analysis on extraction methods, the use of ultrasound has significant advantages over traditional raw material processing technologies. In particular, it provides a deeper penetration of the solvent into the material with a cellular structure, reduces the processing time, provides a higher product yield and reproducibility, reduces the consumption of solvent, increases the speed of the process, allows the extraction of thermolabile

substances. The equipment does not require large maintenance costs, and less energy is consumed for processing. Thus, the process becomes more environmentally friendly and economically sound

In the future, in our master's thesis, we plan to study the technological parameters and determine the optimal conditions for ultrasonic extraction of broad-leaved bedbug, choose a rational technology for obtaining the extract and determine the quality indicators of the obtained extract according to regulatory documents. At the moment, the research process continues through the present.

References

1. Государственная фармакопея Республики Казахстан. – Алматы: Издательский дом «Жибек жоль», 2008. – Т. 1. – 592 с.; 2009. – Т.2. – 804 с.; 2014. – Т.3. – 872 с.
2. Fursa, N.S., Litvineko, V.I. and Krivenchuk, P.E. Flavonol glycosides of *Lepidiumlatifolium* and *Lepidiumdraba*. // *Rastitel'nyeResursy*. – 2012. - №6. - P. 567-571.
3. Sabrina Bichaa, Lotfi Benmekhebib, Nassima Boubekria, Rebbas Khellaf, Ignacio Brouard, Djamil Zamaa, Samir Benayachea, and Fadila Benayachea. Compositional Study, Antibacterial And Antioxidant Potential Of *Lepidiumlatifolium* L. (Brassicaceae) // *Research Journal of Pharmaceutical, Biological and Chemical Sciences*. - 2016. №7(2). – P. 283-287.
4. Conde M., Gajate C., Fernandez J., Janny A. Antitumor activity of *Lepidiumlatifolium* and identification of the epithionitrile 1-cyano-2,3-epithiopropane as its major activity component // *Research articles*. - 2017. - №2. - P.347-360.
5. Касаткин А.Г. Основные процессы и аппараты химической технологии: учебник для вузов. – М.: ООО ИД «Альянс», 2008. – 753 с.
6. Белокуров С. С., Флисюк Е. В. Сравнительный анализ различных методик для получения экстрактов с высоким содержанием биологически активных веществ. VIII Всероссийской научной конференции студентов и аспирантов с международным участием «Молодая фармация – потенциал будущего», Санкт-Петербург, 23–24 апреля 2018 г. – СПб.: Изд-во СПХФУ. 2018: 383–384.
7. Минина С.А., Каухова И.Е. Химия и технология фитопрепаратов. М.: Гэотар-Медиа. изд. фирма, 2009. 560 с
8. Гнездилова К.И. Технология изготовления настоек различными методами. // *Международный научный журнал «Символ науки»*. – 2018. – № 1–2. – С. 173–174.
9. Хмелев В. Н., Сливин А. Н., Барсуков Р. В., Цыганок С. Н., Шалунов А. В. Применение ультразвука высокой интенсивности в промышленности. Изд-во Алт. гос. техн. ун-та. – Бийск. 2010: 203 с.
10. Nelly Medina-Torres. Ultrasound Assisted Extraction for the Recovery of Phenolic Compounds from Vegetable Sources // *Agronomy*. – 2017. – Vol. 7. – P. 1–19.
11. Kyung-Wan Yoo, Jin-Hyun Kim. Kinetics and Mechanism of Ultrasound-assisted Extraction of Paclitaxel from *Taxus chinensis*. // *Biotechnology and Bioprocess Engineering*. – 2018. – №23. – P. 532–540.
12. А.В. Апаева, Э.Т. Ямансарова, О.С. Куковинец, О.Б. Зворыгин. Влияние ультразвукового облучения на извлечение флавоноидов из зеленой массы гречихи. // *Вестник Башкирского университета*. – 2016. – Т. 21. – С. 69–72.
13. Белокуров С.С., Флисюк Е.В., Смахова И.Е. Выбор метода экстрагирования для получения извлечений из семян пажитника сеного с высоким содержанием биологически активных веществ. // *Разработка и регистрация лекарственных средств*. 2019. – 8(3). – С. 35–39.
14. Wu W., Huang T., Xiang F. Polyethylene glycol-based ultrasonic-assisted enzymatic extraction, characterization, and antioxidant activity in vitro and in vivo of polysaccharides from *Lonicera japonica* leaves. // *Food Sci Nutr*. – 2019. – P. 3452–3462.
15. Xiaoyu Li, Zhenyu Wang, Lu Wang. Optimization of ultrasonic-assisted extraction of phenolic antioxidants from *Malus baccata* (Linn.) Borkh. using response surface methodology. // *J. Sep. Sci*. – 2013. – Vol. 36. – P. 1652–1658.

УДК 821.51.0

О РОДСТВЕННЫХ СЛОВАХ, ИМЕНУЕМЫХ "ЛОЖНЫМИ ДРУЗЬЯМИ ПЕРЕВОДЧИКА", В КЫРГЫЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Мехмет Озерен
Университет Фырат, ассистент профессор, г. Элязыг, Турция

Аннотация

Родственные слова, употребляемые в различных диалектах языков или языках в разных значениях, называются псевдоэквивалентами или "ложными друзьями переводчика". Основной особенностью "ложных друзей переводчика" является идентичность их происхождения, т.е. их родственность. Поэтому в данной работе рассматриваются родственные слова с дифференцированными значениями. Полученные результаты рассмотрены в таких подгруппах, как полные и не полные псевдоэквиваленты, а также как фонетически идентичные и разные. Псевдоэквиваленты подразделены на полные и не полные эквиваленты в соответствии со смысловой идентичностью, а с фонетической точки зрения на фонетически идентичные и различные подгруппы. В работе тщательно изучены существительные двух письменных языков. Значения слов даны в кавычках. Источники, откуда были взяты слова и их страницы указаны в скобках. В заключении затронута тема роли ложных эквивалентов во взаимопонимании между носителями тюркских языков. Кроме того упомянуты проблемы, возникающие при переводе ложных эквивалентов. Установлено, что и заимствованные и тюркские слова могут образовывать ложные эквиваленты. Между этими двумя языками наиболее часто встречается ложная эквивалентность существительных, а с точки зрения их видов не полный вид ложной эквивалентности.

Ключевые слова: кыргызский язык, турецкий язык, псевдоэквиваленты, ложные эквиваленты родственного происхождения.

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНИН ОРТОСУНДАГЫ "ТЕКТЕШ ЖАЛГАНЧЫ" ЭКВИВАЛЕНТТИК СӨЗДӨР

Мехмет Озерен
Фырат университети, ассистент профессор, Элязыг ш., Турция

Аннотация

Тилдердин ар кандай диалектеринде же ар башка маанидеги тилдерде колдонулган тектеш сөздөр псевдоэквиваленттер же "тектеш жалганчы" эквиваленттик сөздөр деп аталат. "Тектеш жалганчы" эквиваленттик сөздөрдүн негизги өзгөчөлүгү алардын келип чыгышы, ким экендиги, б.а. алардын тууганчылыгы. Демек, бул эмгекте тектеш маанидеги тектеш сөздөр жөнүндө баяндалат. Алынган натыйжалар толугу менен жана толук эмес псевдоэквиваленттер, ошондой эле фонетикалык жактан окшош жана ар башка чакан топтордо каралат. Псевдоэквиваленттер семантикалык иденттүүлүккө ылайык толук жана толук эмес жалган эквиваленттерге бөлүнөт. Бирок фонетикалык көз караштан фонетикалык жактан бирдей жана ар башка топчолорго бөлүнөт. Макалада эки жазма тилдин кыргыз жана түрк тилдеринин атоочтору кылдаттык менен изилденген. Сөздөрдүн мааниси тырмакча менен берилген. Сөздөр алынган булактар жана алардын барактары кашаанын ичинде көрсөтүлгөн. Жыйынтыктап айтканда, түрк тилдеринде сүйлөгөндөрдүн өз ара түшүнүшүүсүндө жалган эквиваленттердин ролу, темасы козголду. Мындан тышкары, жалган эквиваленттерди которууда пайда болгон көйгөйлөр жөнүндө айтылды. Алынган жана түрк тилиндеги сөздөр жалган эквиваленттерди түзө тургандыгы аныкталды. Ошондой эле эки тилдин ортосундагы кыргыз жана түрк тилинин зат атоочторунун кеңири тараган жалган эквиваленти жана алардын түрлөрү боюнча жалган эквиваленттүүлүктүн толук түрү эмес экендиги боюнча салыштыруулар мисалдар аркылуу каралды.

Ачкыч сөздөр: кыргыз тили, түрк тили, псевдоэквиваленттер, жалган эквиваленттердин тектештик келип чыгуулары.

COGNATE FALSE EQUIVALENTS IN KYRGYZ AND TURKISH

Mehmet Ozeren

Firat University, Assistant Professor, Elazig city, Turkey

Abstract

A false equivalent refers to pairs of words in two languages or in two dialects of the same language that originated from the same root but have different meanings. Coming from the same origin is the main characteristic of equivalents. Accordingly, we have discussed the words that have the same root but different meanings in Kyrgyz and Turkish. The findings were divided into nouns according to part of speech; into full and semi-false cognates according to meaning overlap, and into different and same false equivalents in terms of sound value. From the phonetic aspect, they are divided into phonetically identical and different sub-groups. The words of two written languages have been studied carefully. The meanings of the words have been given in quotes. Sources from which the words were taken and their pages have been indicated in parentheses. In conclusion, based on the established data, the topic of the role of false equivalents in understanding each other among the speakers of Turkic languages has been discussed. In addition, the problems that arise when translating false equivalents have been mentioned. It is established that both borrowed and Turkic words can form false equivalents. The most frequent false equivalents in these two languages are the false equivalence of nouns and semi-false equivalence from the point of view of their types.

Keywords: Kyrgyz, Turkish, Pseudo equivalents, Cognate false equivalents.

Введение

Наиболее сложными элементами для двуязычных учащихся являются ложные эквиваленты или псевдоэквиваленты. Родственные слова, употребляемые в различных языках или диалектах языков в разных значениях, называются псевдоэквивалентами, или же как их принято называть “ложными друзьями переводчика”. Такие слова употребляются в относительно отличных друг от друга значениях или же их значения в языках полностью не соответствуют друг другу, несмотря на фонетическую идентичность или схожесть. Основной особенностью “ложных друзей переводчика” является идентичность их происхождения, т.е. их родственность. Поэтому подэтим выражением подразумеваются различия в значениях родственных слов (полностью отличающихся или относительно близких по значению слов) и следовательно их фонетические особенности (Özeren, 2014: 113-116). Однако в некоторых исследованиях омонимы различных происхождений так же рассматриваются в качестве “ложных друзей переводчика” (Resulov, 1995: 916-924). Поэтому для формирования более определенного содержания статьи, здесь рассмотрены слова “ложные друзья переводчика”, имеющие этимологическую общность, однако употребляемые в кыргызском и турецком языках в разных значениях¹.

Ложные эквиваленты

Ложные эквиваленты или псевдоэквиваленты представляют собой одну из основных проблем перевода между родственными языками. Псевдоэквиваленты это родственные слова, употребляемые в двух диалектах или языках в разных значениях, несмотря на частичное или полное фонетическое подобие. Ложные эквиваленты возникают на основе эквивалентных конструкций. С точки зрения тюркских языков общее происхождение, миграция и смешивание с другими народами, экономические и культурные связи, создаваемые между тюркскими народами, и влияние иностранных языков явились причиной возникновения похожих и близких элементов (Karadoğan, 2004: 1591). Эквивалентность слов или структур определяется в соответствии со звуковой, смысловой идентичностью, а также согласно идентичности происхождения, т.е. этимологической общности. Эквивалентные элементы

¹ В работе за основу взяты письменные формы кыргызского и турецкого языков. С этой целью примеры кыргызского языка взяты из Кыргызско-турецкого словаря (К.К. Yudahin, Kırgız Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 1998), а название источника в работе указано в сокращенной форме, т.е. КТС. Турецкие же примеры взяты из Большого турецкого словаря (Büyük Türkçe Sözlük (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts)) и этот источник тоже указан сокращенно, т.е. ТС.

преобразовываются в псевдоэквиваленты по разным причинам. Причинами возникновения псевдоэквивалентов в тюркских языках могут быть следующие обстоятельства:

1. Формирование различных тюркских языков и их диалектов в процессе исторического развития;
2. Участие тюркских народов в исторический период и ныне в различных политических единствах;
3. Как следствие распространения на широкую географию отдаление от общей культуры;
4. Связи с другими языками, религиями и культурами;
5. Внутреннее развитие самого языка;
6. Употребление общих заимствованных слов как соответствие разных понятий и формирование письменного языка таким образом;
7. В результате употребления некоторых общих словарных единиц только в разговорном языке и в отличных от основного значениях (Resulov, 1995: 916).

Одним из основных особенностей псевдоэквивалентов является их общее происхождение, т.е. этимологическая общность. Поэтому выражением “ложные эквиваленты” подразумеваются смысловые отличия слов родственного происхождения и их фонетические особенности. Лексемы псевдоэквивалентные по отношению друг к другу с точки зрения происхождения и семантики можно классифицировать следующим образом:

Не полные ложные эквиваленты. Это родственные слова, некоторые значения которых совпадают друг с другом. А. Ресулов называет их “частичными ложными эквивалентами; относительными ложными эквивалентами” и определяет их следующим образом: “Это лексемы псевдоэквиваленты, имеющие общее происхождение и одно общее значение (обычно прямое значение), однако в остальных случаях употребляемые в отличных друг от друга значениях” (Resulov, 1995: 921). М. Угурлу называет такие лексемы “лексемами с разными концептуальными полями” или “частичными ложными эквивалентами” (Uğurlu, 2012: 218).

Полные ложные эквиваленты. Это лексические единицы, имеющие этимологическую общность, однако употребляемые в совершенно разных значениях. Такие лексемы также принято называть “абсолютными псевдоэквивалентами” (Resulov, 1995: 921), “полными псевдоэквивалентами с абсолютно разными концептуальными полями” (Uğurlu, 2012: 218). В данной работе рассмотрены существительные кыргызского и турецкого языков, являющиеся псевдоэквивалентами, и классифицированы по видам (т.е. полная и не полная ложная эквивалентность).

1. Не полные ложные эквиваленты

Здесь значения родственных слов, именуемых “ложными друзьями переводчика”, частично совпадают друг с другом. Такие слова также можно сгруппировать в фонетически идентичные и различные группы в соответствии с фонетическими изменениями:

1.1. Фонетически различные

аалым “ученый, теолог”² (КТС - 1) – **âлим** “ученый” (ТС)

ажыдаар “дракон; ужасный объект; крокодил” (КТС - 4) – **эждерха** “ужасный сказочный монстр, зверь” (ТС)

ачуу “горький, кислый; гнев” (КТС - 6) – **ажы** “горький; горе, боль; поразительный, привлекательный (цвет); резкий, неприятный, сильный; обида; трогательный” (ТС)

акча “монета, деньги; финансы” (КТС - 11) – **акче** “маленькие серебряные монеты, всевозможные монеты” (ТС)

² В материале сравнения примеров турецкого и кыргызского языков отличающиеся значения выделены курсивом.

акырет “следующая жизнь после смерти; *пелена*” (КТС - 14) – **ахирет** “согласно религиозным убеждениям, место, где человек воскреснет и останется навсегда после смерти, тот свет” (ТС)

акысыз “не имеющий права; *бесплатно*” (КТС - 14) – **хаксыз** “не соответствующий праву и справедливости, не имеющий права” (ТС)

актив “активный; *государственный служащий*” (КТС - 16) – **актиф** “активный; *все товары и права бизнеса, чье партнерство может быть оценено деньгами*” (ТС)

амал “действие, деятельность, поступок; *хитрость, уловка, находчивость, изворотливость, выход из положения*” (КТС - 30) – **амел** “действие, деятельность; то, что делает человек для выполнения заповедей религии” (ТС)

бата “название первой суры Корана; молитвенное напутствие, благословение; *помолвка*” (КТС - 98) – **фатиха** “название первой суры Корана” (ТС)

жаангер, жаангир “завоеватель вселенной, властитель мира; *империалист*” (КТС - 159) – **жихангир** “завоеватель мира, тот, кто занимает большую часть мира” (ТС)

жаш “*молодой, свежий; возраст; жизнь*” (КТС - 185) – **йаш** “возраст; *влажный; свежий*” (ТС)

желек “*флаг; рубашка*” (КТС - 199) – **йелек** “рубашка” (ТС)

жети “семь; *неделя*” (КТС - 205) – **йеди** “семь” (ТС)

жылдыз “звезда; *миловидный; очаровательный, милый*” (КТС - 209) – **йылдыз** “звезда” (ТС)

жыртыш “разрывание, раздиранье, растерзание; *подарки на помин души; свадебный подарок, который дарится близким родственницам невесты*” (КТС - 213) – **йыртыш** “разрывание, отрывание” (ТС)

дөөлөт “*богатство; государство*” (КТС - 313) – **девлет** “государство; *счастье*” (ТС)

дүйнө “мир, свет, вселенная; *богатство, блага жизни; сокровище*” (КТС - 319) – **дүңйя** “мир” (ТС)

ылакап “прозвище, кличка; *объяснение, комментарии; придание, коротенькая сказка, анекдот*” (КТС - 351) – **лакап** “прозвище, кличка” (ТС)

ыман, ыйман “*совесть, честность; вера; религиозная обязанность*” (КТС - 352) – **иман** “вера; религиозное обязательство” (ТС)

ыйзаттуу “уважаемый, чтимый; *учтивый, почтительный*” (КТС - 363) – **иззетли** “великий, почетный” (ТС)

калың “толстый; густой, насыщенный, частый; *глубокий*” (КТС - 390) – **калын** “толстый; широкий, густой (о бровях); густой (туман); полный, пухлый (о губах)” (ТС)

кат “*письмо, почерк, письменная работа*” (КТС - 415) – **хат** “*линия; почерк, письменная работа*” (ТС)

кожо “священнослужитель; *хозяин, господин*” (КТС - 477) – **хожа** “учитель, священнослужитель” (ТС)

тамаша “удовольствие, развлечение, приятное зрелище; *шутка*” (КТС - 704) – **темаша** “театр” (ТС)

тегерек “*окружающая среда; круг, круглый*” (КТС - 720) – **текерлек** “колесо” (ТС)

тизим “низка, ряд, последовательность; *список*” (КТС - 741) – **дизим** “ряд, последовательность; синтагма” (ТС)

тондурма “замороженный; *зяб, вспаханная с осени земля*” (КТС - 747) – **дондурма** “замороженный; *мороженое*” (ТС)

Проведение сравнительного анализа говоров турецкого языка покажет, что многие примеры не являются не полными ложными эквивалентами. Например:

орток “*друзья; деловой партнер*” (КТС - 600) – **ортак** “люди, которые работают вместе” (ТС) – **ортак** “*друзья*” (ГТЯ)⁴

1.2. Фонетически идентичные

алкыш “*молитва, благословение*” (КТС - 29) – **алкыш** “*аплудисмент, молитва, благословение*” (ТС)

ар “*совесть; стыд*” (КТС - 38) – **ар** “стыд” (ТС)

аяк “*нижняя часть ноги; конец*” (КТС - 62) – **аяк** “ножка” (ТС)

аян “*известный, явный; предостережение, предупреждение*” (КТС - 63) – **аян** “ясный, явный” (ТС)

аяз “*чистый, прозрачный, открытый; холод*” (КТС - 64) – **аяз** “сильный холод” (ТС)

айран “*йогурт*” – **айран** “напиток, приготовленный путем добавления воды в йогурт” (ТС)

айрык “*раздел, разделение; разщелина, горная ложбина; место, где встречаются два горных хребта*” (КТС - 70) – **айрык** “разделен на два; другой” (ТС)

жума “*пятница; неделя*” (КТС - 232) – **жума** “пятница” (ТС)

чөп “*трава, сено*” (КТС - 283) – **чөп** “*соломинка; мусор*” (ТС)

кесим “*отрезок, кусок; решение суда, решение*” (КТС - 443) – **кесим** “отрезок, кусок; часть, раздел, сектор” (ТС)

пери “*фея, пери, плохой дух, красавица*” (КТС - 622) – **пери** “фея; очень красивая, привлекательная, находчивая женщина” (ТС)

түтүн “*дым; дом, войлочный дом*” (КТС - 775) – **түтүн** “табак” (ТС).

Сравнительный анализ говоров турецкого языка показывает, что многие примеры не являются не полными ложными эквивалентами:

ак “*белый; чистый, честный; невинный, невиновный; молоко, молочные продукты; белок*” (КТС - 11) – **ак** “*белый; честный; добросовестный*” (ТС) – **ак** “*молочные продукты*” (ГТЯ)

аш “*пища; фрукт, плод; поминки; плов*” (КТС - 53) – **аш** “питание” (ТС) – **аш** “плов” (ГТЯ)

2. Полные ложные эквиваленты

Это родственные слова, которые употребляются в рассматриваемых языках в разных значениях. Такие ложные эквиваленты тоже можно рассматривать в фонетически идентичных и различных подгруппах, в зависимости от фонетических изменений:

2.1. Фонетически различные

аким “*губернатор*” (КТС - 14) – **хаким** “судья” (ТС)

базарлык “*подарок, который привозит тот, кто был на базаре*” (КТС - 103) – **пазарлык** “торг” (ТС)

бийик “*высокий*” (КТС - 124) – **бүйүк** “большой” (ТС)

чыгарма “*работа, продукт*” (КТС - 265) – **чыкарма** “удаление; вычитание чисел в математике” (ТС)

кечээ “*вчера*” (КТС - 428) – **геже** “ночь” (ТС)

күл, гүл “*цветок*” (КТС - 535) – **гүл** “роза” (ТС)

ныяз “*благотворительность; добродетель*” (КТС - 584) – **нияз** “мольба” (ТС)

таза “*чистый*” (КТС - 719) – **тазе** “свежий” (ТС)

тынч “*спокойный*” (КТС - 731) – **динч** “энергичный, живой” (ТС)

⁴ В материале сравнения примеров турецкого языка и его говоров похожие значения выделены курсивом.

тозок “ад” (КТС - 752) – тузак “ловушка” (ТС)

Сравнительный анализ говоров турецкого языка покажет, что многие примеры не являются не полными ложными эквивалентами:

акыр “кормушка, корыто для корма” (КТС - 13) – **ахыр** “сарай” (ТС) – **ахыр** “кормушка, корыто для корма” (ГТЯ)

жаз “весна” (КТС - 193) – **яз** “лето” (ТС) – **яз** “весна” (ГТЯ)

2. 2. Фонетически идентичные

ажар “симпатичное лицо, прекрасное лицо” (КТС - 3) – **ажар** “сильный, энергичный; смелый, отважный” (ТС)

алым “взятка, дань” (КТС - 26) – **алым** “набор, принятие (персонала); гордость; очарование” (ТС)

атак “известность, слава” (КТС - 57) – **атак** “подвижный, расторопный; болтливый” (ТС)

басык “ход, шаг, бег (о лошади); манеры, поведение” (КТС - 92) – **басык** “низкий” (ТС)

кылык “действие, поступок, проделка, нрав, характер, поведение” (КТС - 452) – **кылык** “стиль одежды” (ТС)

күчүк “щенок” (КТС - 534) – **күчүк** “маленький, низкий” (ТС)

морал “мораль” (КТС - 570) – **морал** “нравственная и духовная сила” (ТС)

ой “мысль” (КТС - 603) – **ой** “голос (избирателя)” (ТС)

туткун “пленник” (КТС - 764) – **туткун** “увлеченный, одержимый” (ТС)

Проведение сравнительного анализа говоров турецкого языка покажет, что многие примеры не являются полными ложными эквивалентами:

эже “сестра” (КТС - 320) – **эже** “красивая женщина; королева” (ТС) – **эже** “сестра” (ГТЯ)

Заключение

В кыргызском языке, как и в других тюркских языках, встречаются ложные эквиваленты турецких слов, которые однако в то же самое время являются родственными. В результате исследования было установлено, что ложная эквивалентность лексических единиц между другими тюркскими языками встречается реже, чем между турецким и одним из тюркских языков. Поэтому ложные эквиваленты слов родственного происхождения создают трудности в переводе текстов с турецкого или наоборот на турецкий язык. Однако в переводах между другими тюркскими языками такая проблема возникает реже. Так как между другими тюркскими языками наиболее часто встречается эквивалентность, нежели псевдоэквивалентность.

Ложная эквивалентность лексических единиц встречается как в словах тюркского происхождения, так и в заимствованиях. Между лексическими единицами рассмотренных языков наиболее часто встречается ложная эквивалентность существительных, а с точки зрения их видов не полный вид ложной эквивалентности. Это связано с тем, что и в турецком и кыргызском языках, сохранились многие значения общих слов. Кроме того здесь можно предположить, что сравнительный анализ говоров данных языков покажет, что такие лексеммы во многих случаях являются не псевдоэквивалентными, а наоборот эквивалентными.

Часть установленных в работе отличающихся значений может быть следствием не точного перевода в Кыргызско-турецком словаре (КТС). Так например слову *ажыдаар* в словаре Юдахина приводятся следующие значения: “1. миф. дракон, 2. перен. страшилище” (Юдахин, 1985: 24). Однако здесь нет значения “крокодил” (КТС – 4), который приводится в Кыргызско-турецком словаре. Значения “помолвка”, приведенного в Кыргызско-турецком словаре, для слова *бата* так же нет в словаре Юдахина: **бата** “название первой суры Кора-

на; молитвенное напутствие, благословение (Юдахин, 1985: 116); *помолвка*” (КТС - 98) – **фатиха** “название первой суры Корана” (ТС). Следовательно ложная эквивалентность этих примеров связана с не правильным, не точным переводом. А это в свою очередь приводит к запутанности и не правильному употреблению лексических единиц в процессе изучения языков, а также в области переводов между этими языками.

Литература

1. ADIGÜZEL, S., “Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Aktarma Üzerine Bazı Problemler”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), Sayı: 47, Erzurum, 2012. s. 51-56.
2. AKBABA, D. E., “Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eşdeğerler”, Bilig. Sayı: 42, 2007, s. 151-176.
3. ALKAN, H., “Lehçeler Arası Aktarmalarda Yalancı Eşdeğerler Sorunu (Türkiye Türkçesi – Özbek Türkçesi – Yeni Uygur Türkçesi Fiil Örneği)” Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 7/4, Fall 2012, s. 671-688.
4. ARNAZAROV, S., “Türkmen ve Türkiye Türkçesinde Bazı Ortak Fiillerde Yalancı Eşdeğerlik”, Gazi Türkiyat. Sayı: 3, Güz 2008, s. 31-49.
5. BEŞEN DELİCE, T., “Türkmen Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE). Sayı: 2/4, 2013, s. 131-146.
6. ERSOY, F., “Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler”, Türkbilig. Sayı: 14, 2007, s. 60-68.
7. KARADOĞAN, A., “Türk Lehçeleri Arasında Yapı Eşdeğerliği ve Yalancı Eşdeğer Yapılar”, V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004. Ankara: TDK Yayınları, 2004, s. 1591-1604.
8. KİRİŞÇİOĞLU, F., “Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine Yapılan Aktarmalarda Karşılaşılan Bazı Problemler”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. Sayı: 20, 2006, s. 21-35.
9. ÖZEREN, M., “Salar Türkçesi Ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eşdeğer Sözcükler”, International Journal Of Turkish Literature Culture Education. Volume 3/2, 2014, s. 111-127.
10. RESULOV, A., “Akraba Diller ve Yalancı Eşdeğerler Sorunu”, Türk Dili. Sayı: 524, 1995, s. 916- 924.
11. UĞURLU, M., “Türk Lehçeleri Arasında Benzer Kelimelerin Eşdeğerlik Durumu”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 7/4, Fall 2012, s. 215-222.
12. YUDAHİN, K.K., Kırgız Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 1998.
13. ЮДАХИН, К.К., Кыргызско-русский словарь, Фрунзе: Главная редакция киргизской советской энциклопедии, 1985.
14. Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts.

Сокращения

- ТС – http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts
 КТС – К.К. Yudahin, Kırgız Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 1998.
 ГТЯ – Словарь говоров турецкого языка (<http://www.tdk.gov.tr>)

УДК 947.575.2

НАРОДНАЯ МЕДИЦИНА И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В ЭПОСЕ «МАНАС»

Мырзабаева Н.С.
Международный университет имени К.Ш. Токтомаматова, доцент,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В статье рассматривается ремесло лекарей или, как принято сейчас говорить, народной медицины, упомянутое в эпосе «Манас» и которым продолжают пользоваться и в настоящее время. А также дается описание методов лечения травами. В эпосе также содержится информация о лекарях, которые являются представителями народной медицины или социальной группе лиц, выполняющих лечебные функции. В эпосе «Манас» говорится о большинстве перечисленных лекарств и всех вариантах народных средств, которыми пользовались в тот период. Всем известно, что киргизы пользовались народной медициной, живущей в гармонии с природой. Это залог и гордость того, что сегодняшние киргизы, потомки великого народа, создали независимое государство и навеки прославились самой здоровой нацией, что само по себе является большой привилегией. Наука о медицине, унаследованная от наших предков, теперь известна как древняя киргизская народная медицина.

Ключевые слова: народная медицина, этнография, лекарь, лекарственная трава, пациент.

ЭЛДИК МЕДИЦИНА ЖАНА АНЫН МАНАС ЭПОСУНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Мырзабаева Н.С.
К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, доцент,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада Манас эпосунда айтылып келген табыпчылык өнөрүнүн бүгүнкү күндө эл арасында колдонулуп, улантылып келе жаткандыгы каралат. Ошондой эле дары чөптөр менен дарылоо ыкмалары жөнүндө сөз болот. Эпосто элдик медицинанын өкүлдөрү болгон дарыгерлер же дарыгерлик функцияларды аткарган өзүнчө бир адамдардын социалдык тобу тууралуу да маалыматтар чагылдырылган. “Манас” эпосунда жогоруда айтылган дары заттар жана элдик даарылоо ыкмалардын көпчүлүгү бардык варианттарында кездешет. Кыргыз эли табият менен үзөңгүлөш түбөлүктүү өмүр кечирген элдик медицинаны колдонгону жалпыга маалым. Ошол көөнө - өтмүштө өмүр сүргөн ата-бабалардын урпагы саналган бүгүнкү киргиздин өз алдынча мамлекет түзүп, дени сак улут аталуусуна элдик медицинасы (табыпчылыгы, дарыгерчилиги, эмчилиги, домчулугу, кыл тамырчылыгы, канчылыгы, каруучулугу, тилмечилиги, сыныкчылык илими) кылымдардан өтүп, кызмат кылуусу өзүнчө бир улуу сыймык. Ата-бабалардын бизге мурас катары энчилеп кеткен табып илими - азыркы учурда киргиздин байыркы элдик медицинасы деген улуу аталышты аркалап турат.

Түйүндүү сөздөр: элдик медицина, этнография, табып, даары чөп, бейтап (оорулуу).

NATIONAL MEDICINE AND ITS REFLECTION IN THE EPIC "MANAS"

Myrzabaeva N.S.
International University named after K.Sh. Toktomamatov, docent, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The article discusses the usage of culture discovery in the epic Manas, which is used nowadays too. It also describes the methods of treatment with herbs. The epic contains information about doctors or social group of people who perform about medical functions. Most of the drugs and national remedies mentioned above in the epic and found in all variants. It is well known that the Kirgыз people used national medicine, which is lived in harmony with nature forever. It is a great privilege to serve for centuries. The science of medicine, inherited from our ancestors, it is known as the ancient Kirgыз national medicine.

Keywords: national medicine, ethnography, healer, medicinal herb, patient.

“Манас” эпосунда элдик медицинага байланыштуу бир топ маалыматтар камтылган. Мында чагылдырылган ар кандай дары каражаттары кыргыз элинин байыркы турмушунда пайдаланылып келгендиги этнографиялык материалдар менен бышыкталып турат. Байыртадан берки келе жаткан элдик медицина тууралуу кыргыз элинин тажырыйбасы “Манас” эпосунда кеңири чагылдырылган [1.362-363-бб.].

Элдик медицинада – адамды ар түрдүү дарылар, дары өсүмүмдүктөр (көбүнчө чөптөр), минералдык заттар, айрым жаныбарлардын этти жана ички органдары ж. б. дарылык касиети бар заттар менен айыктыруу жөнүндөгү маалыматтар элде чогулуп азыркы мезгилге чейин оозеки келип жетти. Биринчи ирээт буларга дарыгерлер, табыптар, илгерлер кирет. “Манас” эпосундагы табыпчылык кылгандарга бакшыларды, бүбүлөрдү ошондой эле ар кандай төлгөчүлөрдү (негизинен далчыларды) киргизсе болот.

Тээ байыртадан баштап, орто кылымдарда элдик медицина өнүккөнү маалым. Мисалга, Мухаммед алейхи салам пайгамбарыбыз, Ибн Синанын, Абу Насыр Аль-Фарабинин эмгектерин айта алабыз. Алсак, Мухаммад пайгамбардын медицинасын деген китепте да дары өсүмдүктөр менен дарылоо ыкмалары берилет: жараларды жана ар түрдүү жарааттарды дарылоо боюнча пайгамбардын кеңештери берилген [2.14-б.]. Орто кылым ойчулу Абу Насыр Аль-Фараби да өз заманында акылман ойлорунда (хикматтарында) табыпчылык маселесине кайрылган: “Табыптар кесибинин уюугу-адам денеси жана анын мүчөлөрү. Анын максаты-ошол мүчөлөрү үчүн керек болгон сактыкты камсыз кылуу жана аларды ооруп калуудан сактап калуу эсептелет. Табыпчылык үчүн зарыл болгон аракет-эгер киши соо болсо, анын соолугун улантуу, эгер ал ооруу болсо, оорусуун айыктыруу. Бул ишти аспапсыз жана каражатсыз амалга ашыруу мүмкүн эмес. Табыптар соолукту, ооруунун түрлөрүн аныктайт, жана ошол ооруулардын ар бири үчүн даары-даармек табышат. Табыпчылык өнөрү жети түрлүү билимди өз ичине алат:

1. Инсан мүчөлөрүн айрым-айрым үйрөнүү;
2. Саламатчылык абалы жана түрлөрүн алардын таасирленишин, өзгөрүүлөрүн билүү;
3. Түрлүү ооруулардын себептери жана алар менен байланыш болгон көрүнүштөрдү үйрөнүү;
4. Соолук жана ооруулуктун белгилери, себептери, далилдери да бут денедө, айрым мүчөлөрдө көрүнө турган ооруу белгилерин үйрөнүү жана билүү;
5. Жеңил жана татаал(оор) дарыларды билүү жана табыпчылык өнөрүндө иштетиле турган аспаптарды үйрөнүү жана иштете билүү;
6. Соо денедө саламаттыкты сактоо үчүн зарыл болгон мыйзам-эрежелер, аракеттерди үйрөнүү жана билүү;
7. Денедө сак-саламаттыкты тикелөө үчүн зарыл болгон мыйзам эрежелерди жана ошол аракеттерди билүү; - деп жазып кеткен. [3.67-бет].

Кыргыз элдик медицинасында суу берүү, териге алуу, жылуу сууга салуу (арашан), ысыктоо, укалатуу, кан алуу, сүлүк салуу, тамыр кармоо ж. б. ыкмалар колдонулуп келген. Ошондой эле кыргыз элдик медицинасына тийешелүү болгон жаратылыш объектери жөнүндө да “Манас” эпосунда эскерүүлөр бар. Мисалы: мазар жерлерге баруу максаттарынын бири дарылануу болгон.

Муундан-муунга өтүп келаткан элдик медицинада колдонулуучу дары чөптөрдүн азыркы фармацевтик каражаттарга караганда зыяны азыраак деген ой кеңири таралган. Чөптөр түрлүү дартка даба деп эсептелет. Алардын айрым түрлөрү — организмге инфекция менен күрөшүүгө, башкалары тамак сиңирүүгө, нерв системасын тынчтандырууга, ичти жумшартууга же бездердин ишин жөнгө салууга жардам берет деп ырасташат. Чөптөр дарылык касиетке да, азыктык баалуулукка да ээ болушу мүмкүн. Даары чөптөр көптөгөн жолдор менен, алсак, демделип, же кайнатма, тундурма түрүндө, же компресс катары колдонулат. Чай

катары даярдаганда, ага кайнак суу куюп, демдеп коёт. Дары чөптөрдү билгилеринин айтымында, чай катары демделген чөптөрдү кайнатууга болбойт. Ал эми өсүмдүктүн тамыркабыгынан дарылык касиетке ээ курам бөлүктөрүн чыгарыш үчүн, адатта, алар кайнатылат. Жалпыда кайсы бир дары чөп эч зыянсыз деп эсептелсе да, сак болуу зарыл. Кээде айрым чөптөрдү натуура колдонуу өлүмгө алып келет. Бул этият болуунун жана билген адиске гана кайрылуунун зарылдыгын көрсөтөт.

Азыркы учурда Кыргызстанда дүйнөдө сейрек кездешүүчү 3 миңге чукул дары чөптөрдүн түрү бар. Учурда мамлекет тарабынан көзөмөлдүн жоктугунан айрым сейрек кездешүүчү дары чөптөргө адамдардын аёосуз мамилесинен алардын түрү жоголуп кетүү коркунучунда. Адистердин айтымында, мамлекет тарабынан дары чөптөрдү кайрадан иштетүүчү ишкана ачылса киреше берүүчү тармакка айланышы ыктымал. Өлкө аймагындагы сейрек кездешүүчү дары чөптөрдүн түрлөрү жана анын ден-соолукка тийгизген пайдалуу жактары тууралуу Аламүдүн районундагы Таш дөбө айылындагы калыбына келтирүү, дарылоо жана курортология илимий изилдөө институтунун директору, медицина илимдеринин доктору Махмуд Султанмуратов буларга токтолот:

- Кыргызстандын аймагында бийик тоолу шартта өскөн дары чөптөр бар. Андан сырткары орто бийиктикте жана талаанын шартында өскөн чөптөр болуп бөлүнөт. Мисалы үчүн "Эдельвейс" (Мамыры) деген чөп деңиз деңгээлинен эки жарым, үч миң метрден ашуун бийиктикте өсөт. Мына ошол чөптү Нарын облусундагы Эки Нарын деген жерде шырдактай болуп жыш өскөнүн көрдүм. Ал чөп көптөгөн ооруларды сакайтканга жарайт. Жаңы өскөндөн баштап, куураганга чейин үч технологиясы болот. Ал эми мумия дагы бийик тоо кыркаларында табылуучу зат. Анын составында не бир укмуш микроэлементтер бар. Аны сөөктүн сыныгына, ашказандын жарасына пайдаланса миңдин бири. Ошондой эле бизде онкологиялык ооруларга каршы колдонуучу уулу дары чөптөр бар. Мисалы үчүн, "Ысыккөл тамыры" деген уулу чөптү убагында чогултуп, атайын ыкма менен кургатып, өлчөм менен колдонсо ден соолукка пайдалуу. Көпчүлүк учурда айрым адамдар туура эмес пайдаланып, уулугун өлгөн фактылар да кездешет.

Ал ошондой эле Ак кодол, Уу коргошун, Аркар от жана башка көптөгөн чөптөрдүн тамырынын дарылык касиеттерин атап кетет. Анын айтымында, учурда дары чөптөргө мамлекет тарабынан көзөмөлдүн жоктугунан көптөгөн сейрек кездешүүчү дары чөптөр жоголуп кетүү коркунучунда. Эгерде мамлекет дары чөптөрдү чогултуу үчүн атайын мекеме ачып, аны кайра иштетүүчү кичи завод курса, табийгый дары чөптөр акчалай пайда алып келүүчү тармакка айланмак [4.С.7]. 1988-жылдан бери белгилүү дарыгер Нарбеков Оморбай жетектеген элдик медицина боюнча "Бейиш" курортология илим-изилдөө институту бар. О.Нарбеков 700дөн ашык дары чөптөрдүн дарылоо ыкмаларын (газета Будь здоров. № 3.26-27-бб) колдонуп келет. Арстанбек Алтымышбаевдин "Табигаттагы шыпаагердик күчтөр" деген китеби орус тилинде 1991-жылы жарыкка чыккан. Дүйшөнбек Чомо уулу "Табыпчылык – улуу сыр". Бишкектен 2008-жылы жарыкка чыккан китептеринде элдик медицина жана табыптын өзүнүн тажрыйбасынан топтогон кеңештерине кайрылдык.

Биз сөз кылып жаткан "Манас" эпосунун саптарына кайрылсак, арбыныраак кездешкен дарылардын тобун эпикалык дарылар түзөт. Алар кайсы чөптөн же кайсы заттан жасалганы белгисиз. Мисалы: апы же үпү. Ал жалаң гана "Манаста" эле эмес башка кенже баатырдык эпостун саптарынан кездешет. Демек бул дарылар эл арасында кеңири колдонулган. Булардан тышкы "Манаста" кырма кызыл дары, кайнатма кара дары же кара дары же Кашгардын кара дарысы, *Медет, себен*, жот дары, исеме дары, ак дары, оржемил-уулжан, барпы жана башка дарылары да бар.

Мисалы, Барпы-эпос боюнча кытай кандарын жашартып, узак жашатыш үчүн табыптар атайын даярдаган дары. С.Орозбаковдун вариантында аны даярдоо ыкмасы төмөнкүчө

баяндалат. Эсенкандын буйругу боюнча табыштар элдин 11 жаштагы өтө сулуу уул – кыздары чогултуп бөтөн жан каптабаган ээн асем сарайда бир кыз, бир баладан жуп кылып багышат. Адегенде аларды күндүз бирге коюп, түн ичинде бөлүп кетип турушат. Күн өткөн сайын бири- бирине ашыктыгы күчөгөн аларды уламдан-улам сейрек кездештирип, аябай куса кылышат. Ошентип кыз- жигит 16 жашка келип бири- бирисиз жашай албаган абалга келгенде дары чыланган таш карапага киргизип оозун бекитишет. Ашык болгон жаштар кучакташкан бойдон жан берет. Карападагы чыланган дарыдан денелери 3-4 жылда быламыкка айланып, андан падышалык Барпы дары жасалат. Алманбет кытайда аскер башы кан болуп турганда барпы даярдоого туткундалган балдар – кыздарды билип аларды бошотуп, кытайга кыжыры келет [5.энц-я]. Азыркы күндө тааптар *кара барпы*-уу коргошун болуп айтылат. Аны жанчып, койдун куйрук майынан кошуп, бир сутка жай кайнатып, коюлангандан кийин капкара сагыз болуп калат. Аны барпы дары деп аташат да жүрөк, ашказан, ичеги оорууларына ичирип, ревматизмге сыйпап коет. Мындан сырткары *өрмө кара* деген чөптү сынык оорууларга пайдаланат. Ал өтө бийик тоолордо өсөт [6].

Дары чөптөрдөн “Манаста” уулжан аттуу чөптүн: “Уулжан берип ичинен эски дартын буздуруп”-деп, кайсы учурда пайдалана тургандыгы айтылып кеткен. Сагынбай Орозбаковдун вариантында да ушул эле дарынын улжемил деген формада айтылары кездешет. “Улжемил деген дарысын Жутуп алды баарысын. Аккан каны басылып”. Эпосто согушта жарадар болгон баатырлардын уу, жутуп денесинен агып жаткан канды токтотушканы көп эскерилет:

*Оржемил деген дарысын,
Жутуп алды баарысын
Аккан каны басылып,
Айнектей көзү ачылып,
Каары бойдон чачылып [7.60-б].*

Эпостогу “**Оржемил, Улжемил**” - азыркы Уулжан-элдик медицинада колдонулган дарынын бир түрү:

*Кустурма берип кустуруп,
Күйүккөн экен ошо деп,
Уулжан берип ичинен,
Эски дартын буздуруп,
Жазылып жаткан андан көп [8.316-б].*

Уулжан – көп жылдык жапайы дары өсүмдүк. Дарылыкка тамыры колдонулат. Биздин республикабыздын бийик тоолуу райондорунда тактап айтканда Жалал-Абад облусуна караштуу Сары-Камыш, Кызыл-Суу, Майлуу-Суу тоолорунда кеңири ак топурактуу жерлерде өсөт. 50см ден 2м ге чейин терендике жайгашат. Сентябрь, Октябрь айларында казылып алынат. Улукмандын айтканы: «Уулжан болсо уулум, кереч болсо келиним өлбөй калбайт беле» - дегендей уулжандын дарылык касиети көп ооруларга жагымдуу. Боор, ашказан, жоон ичеги, уйку беши, кант диабетти жана дагы ички тышкы жараларга колдонулат.

Даярдалышы: кургатылган тамырды майдалап 1 литр сууга 15гр. Уулжанды салып, 5-10 мүнөт кайнатып, бир күндө үч маал 200 гр. Тамакка чейин ичилет. Кайнатылган тундурмасын чаңкаганда ичсе чаңкаганды кандырат. Сырткы жараларга (ириңдүү) парашок түрүндө колдонулат. Жарааттын үстүнө сееп таңып коет. Дарыны оорулуу каксыз айыканга чейин колдонулат [9.82-бет].

Эпосто *чар дары* деген да чөптөрдөн жасалган дары кездешет:

*Алты-жети жан аяк,
Чар дары кылып жуткузса.
Казактардын эр Көкчө,
Умачтай көзү ачылды,*

Ооруган жери басылды.

Чар дары бир нече дары чөптүн кайнатмасынан жасалган. Ошондой эле дары болчу 4-5 бөлөк тамырларды майда ийлеп аралаштырып чар дары жасашкан [10]. Азыркы күндө да Кыргызстандын айрым жерлеринде чаар дарыны колдонуп келишет. Көбүнчө тамак-ооз ооруларына, айрыкча жаш балдардын ооз көңдөйлөрү оюлуп (эзилип) кеткенге пайдаланышат. Мистенин дарагынан бөлүнүп чыккан чайырын алып талкалап, ага акак ташты күйгүзүп аралаштырып коюшат [11]. Ошондой эле С.Орозбаковдун варианты боюнча ийсең, жуушаң аттуу дары чөптөрдүн аттары кездешет.

Ийсең, жуушаң чөбү бар,

Издегендин көбү бар.

Орол тоонун учу бар,

Ойлонсоң сонун ушулар.

“Жуушаң” кыргыз тилинде иран тилдеринен кирген сөз. Эрмендин бир түрү болуп саналат. Азыркы медицинада ала, ич ооруларга колдонулат. “Эрмендүү жерде эр болбойт” – деген макал бар. Калк арасында аны 41 дартка даба деп айтышат [12. 117-бет]. Эпосто айтылган кытайдын кырма дарысы, бул азыр колдонулуп келген мекер өсүмдүгү деп айтууга болот, анткени тамырын кырып алып жараларга сееп айыктырат:

Кытайдын кырма даарысын

Кырып алган сарысын,

Кайнатма кара дарысын

Кайнатып салган сарысын.

Ала чуркап Күлчоро,

Кырка коюп баарысын,

Бирин ичке себишип,

Бирин сыртан жабышып,...

Анткени элдик дарыгерлер азыркы күндө да мекерини кан токтотуучу жана жараатарды айыктыруучу каражат катары колдонушат.

Мекери – көп жылдык жапайы өсүмдүк. Өлкөбүздүн бийик жайлоолорунда өсүп кеч бышат, айта кетерим мекери бышканда жылкынын соорусу жарыла семирчү экен. Медицинада тамырын таңып дарылыкка колдонгон. Өңү козу кулак өңдүү, жалбырагы кычкыл, жалгыз сабак, акбаш гүл алып өсөт, бою 50-60 см. Июль, август айларында жетилет, тамыры күрөн. Даамы кычкыл, анча чоң эмес.

Дарылыгы: ичеги карындын сезгениши, 12 эли ичегинин жарасына, геморройго, нерв оорусуна, ошондой эле өт, ашказандын кычкылтегинин аздыгына чоң жардамы бар.

Даярдалышы: тамыры данын кургатып, талкалап ун кылып майдалап алып колдонулат. 1л сууга 3 чоң аш кашык кошуп 5-7 минут жай отко кайнатып, 3 маал 150-200гр. Тамак алдында ичиш керек бул бир күндүк норма. 15-25күн ичип, 10күн эс алып жана ушул сыяктуу 15 күн катар ичүү зарыл. Ушундай эле 12 эли ичеги жарасына 80гр балга (таза) 300гр. Порошок (уну), 10гр прополис (майдалап) кошуп аралаштырып 10 күн коюп, андан кийин ачкарын, жатаарда аралаштырып ичүү керек, 10-15 күн же жара айыкканга чейин [13. 93-бет].

Эпосто **апийим** тууралуу да кабар бар. Мисалы: “Мажму ат-таварихтеги” Манаска уу берип, эс-учун билбей өлгөнү жатканда ага уунун күчүн тарата турган дарыны беришет. Ал дарыны Сейид Жалал ад-Диндин колдонгонун төмөнкүдөй сүрөттөйт. Манастын оозуна бир күндө бир тамчыдан куюп отуруп, 10 күн дегенде Манас көзүн ачат. Бул китепти орусчага которгон В.А.Ромодиндин түшндүрмөсүндө ал дары “тирьяк” деп аталат да, эки маанини билгизет: 1) уунун күчүн тарата турган дары; 2) апийим. Бул эпизоддо апийим катары түшүндүрүлөт. Манастын өз туугандары менен болгон бир согушта колго түшүп кеткен Төбөйдү таап, ага калмактар Сулунжеве деген кызын алып беришет. Аны Манасты уулан-

тып өлтүрүп келүүгө жөнөтөт. Төбөй өзү менен кошо алып барган беш калмакты Манастын көз алдында муздап ишеничине биротоло кирип алат да бир күнү Манас үчүн жасалган тамакка уу салып коет, билмексенип жатып алат. Ал тамакты жегенден кийин Манас куса баштайт, шекшинип калган Карнас Тобойду кыйнаганда, тамакка уу салганын мойнуна алат. Саид Жалалиддин Ангаторого адам жиберип, ууга каршы “тарияк” деген даарыны алдырып, Манастын оозунан бир тамчыдан тамызып отуруп он күн дегенде араң айыктырат.

Эпостун саптарында жаныбарлардын этинен жана ички органдарынан даярдалган дарылар тууралуу да баяндама берет. “Мажму ат-таварихте” эт, бал, арак дары катары колдонулганы сүрөттөлөт.

Бир эпизоддо Манас оор жарадар болот. Ошондо Кара кожо деген адам күнүгө кийиктин баласын алып келип, этин бышырып, бал менен кошо берип жатып Манасты сакайтат.

В.В.Радлов жазып алган вариант боюнча кашкулак эти, арак, бал дары катары колдонула тургандыгы айтылат.

“Манасти” кашкулак эти менен бирге кажырдын эти да элдик медицинада колдонулуп келгени эскерилет:

Кажырдын эти барбы деп,
 Чуулганы андап көп.
 Мумия дары мумия,
 Бар бекен деп кошундан.
 Сурап жүргөн андан көп.

Мында кажырдын эти менен бирге мумия (мумия) жөнүндө да айтылат. Мумия же мумия деле жаныбарлардын, атап айтканда чычкандын бир түрү бөлүп чыгарган затка кирет.

Мумия – биологиялык табыгый продукт. Бальзам сымал жыты бар, кызыл, ак когуш, каралжын күрөң түстөгү түрлөрү белгилүү. Курамында органикалык жана органикалык эмес заттар, гипнур жана бензой кислотасы, аминокислотасы, мом, өсүмдүк калдыктары бар. Элдик дарыгерчиликте б.а., сыныкка, бронха астмасы, учук, тамак сиңирүү органдарынын өнөкөт оорулары ж.б. кеңири колдонулат. Көптөгөн өлкөлөрдө кезигет. С.Орозбаковдун вариантында «Буту колу сынганга Мумия дары издешип» эпосто «Мумия», «Мумия», «Мобия» делип сыныкты бат бүтүрүүчү дары катары байыртан эле колдонулганы айтылат [14.116-б.].

Ок (монгол тилинде кымыздан тартылган күчтүү арак, спирт) – элдик медицинада колдонулган дарынын бир түрү. Эпосто жарадар адамдарга жуткуруп, кайра кустуруу аркылуу ичке толгон кандан тазалангандыгы төмөндөгүчө берилет:

*Жарадардын баарысын
 Жастык коюп башына,
 Ок жуткуруп окшутуп,
 Тинтуур менен түрткүлөп
 Бекиткен окту көпшүтүп [15.824-б.138-бет].*

Азыркы учурда биз колдонуп келген **арактын, сарымсактын** да даарылык касиети бар. Алар эпосто төмөнкүдөй:

*Кары Бакай Кеменгер,
 Кара кулак шер этке,
 Кандыра эки тойгузган.
 Арак менен жуудурган
 Аруу менен буудурган
 Тарамышын аркардын,
 Майда туурап кууруткан
 Сарымсак менен Согонго*

*Чылап туруп сугункан
Кырма кызыл даарыны,
Ичинен берген күчтүүлөп.
Кайнатма кара дарыны
Тышынан чапкан эптүүлөп
Тал-тал кетип бөлүнгөн,
Этин булап жымыйткан.
Сөөгү ооруп сыздабай,
Эти чирип суу акпайт,
Өз жайында Семетей*

Бакайдын Күлчорону дарылаганы:

*Өзү Бакай таабыпкер
Жалгызек менен Канчоро,
Шыпа кылып колуна
Салып деп кудай онуна,
Тайбуурулдун шыйрагы
Буулум менен чырмады
«Чиритпей өзү сактайт»- деп
Алтындай шак-шак кылганы
Каде менен оротуп
Кан Бакайдын таңганы [16. 180-б.].*

Ошондо Манастын түшүнө Айкожо кирип, селдесин Манастын башына чалып, дем салып, кийиктин этин жегизет. Айкожонун уулу Каракожо болсо кийиктин чаарчыгын атып келип, анын этин балга кошуп берип, Манасты кадимки кубатка жеткирет. Манастын териси эки айдын ичинде жети жолу түлөйт [17.38-40 бб.]. Бал- абдан улуу шыпагерлик илдетке эгедир, анткени ал вена кан тамырларында жана ичегилерде жыйналып калуучу (шылак) калдыктарды жууп кетет. Андан сырткары, ал организмдеги ашыкча нымдарды (сууларды) кургатып, суусундук жана маз катары да пайдалуу: жашы улгайып калган адамдар учун жана былжыр (слизь), чыйрыгуу жана суук тийүү илдеттеринин азабын тартып жүргөн кишилер үчүн бал салыштыргыс чоң пайдалуу. Балдын азыктуулугу мыкты, ичегилердин (перистальтика) деп аталган ийри-буйру жерлерин жумшартат жана бал оорудан сактоочу жакшы каражат да болуп эсептелет. Бал башка дарылардын ачуу даамын жумшартып, бөйрөктөрдү, көөдөн клеткаларын тазалап, заранын чыгышын оңойлотуп, жөтөлдү коштоочу былжырларды ээритип жок кылат. Эгерде балды роза майы менен кошуп ысык боюнча ичсе, ал заар уулуу жаныбарлардын чагып кетүүсүнөн улам пайда болгон. Ооруларды жана опиумдун кесепеттерин да айыктырат. Суу менен аралаштырган балды ичүү кутурган иттин кабуусунан жана уулуу козу карындардын зарынан пайда болгон ооруну айыктырууга жардам берет. Эгерде жаңы этти балга салып сактаса, анда эт өзүнүн тазалыгын үч ай бою сактап тура алат. Бал жана башка ооруларга пайдалуу болуп эсептелинет.

Эпосто Чексе-Чекселеп дары алынар (иран тилинен 5-бкг салмактагы оордук өлчөмдөгү туюнтурган термин) жөнүндө айтылат. Ал контекст боюнча караганда дары сала турган идиш (баштык, дорбо, чанач ж.б.) анча чоң эмес оордук өлчөмдөгү, балким өлчөмдүк ченди көрсөтүүчү идиш маанисинде айтылганы байкалат:

*Алты жүз миң аскерден
Акылмандын баарысы,
Чекседе белен даарысы
Балбан баатыр барыптыр
Көрдү көп аскердин баарысын*

*Аягы турган жерине
Аябай төгүп дарысын [18.43-бет].*

Адамдардын дары өсүмдүктөрүн пайдалануудагы кылымдардан берки тажыйырбасы жаңы маалыматтар менен байып муундан-муунга өтүп келе жатат жана азыркы илимий медицинанын бирден-бир башкы негизи болуп саналат. Илимий медицинада көпчүлүк өсүмдүктөргө алардын практикалык пайдаланышына илимий негиз бергендиги үчүн элдик медицинага милдеткер. Кыргыз элдик медицинасында башкача бир өзгөчөлүк бар. Анын өзгөчөлүгү башка элдин медицинасында белгисиз болгон чөптөр жана ыкмалар бар экендигинде. Жергебиздеги дары-дармек өсүмдүктөрүнүн тобунун өзгөчө бөтөнчөлүгү алар Кыргызстандын гана флорасында өсүүчү табыгый өсүмдүктөр болуп эсептелет. Кыргыз табыштары оорулуу адамдарды, жаныбарларды дарылоодо өсүмдүктөрдү кеңири пайдаланган. Байыртдан элдик медицинада ата-бабаларыбыз өзүнүн өткөн беш миң жылдан ашуун денинин сактыгы үчүн албетте өмүр бою күрөшүп келген.

Колдонулган адабияттар

1. Манас энциклопедия. 2 том. Бишкек, 1995. 362-363-бб.
2. Мухаммад пайгамбардын медицинасы. Бишкек.,2014.14-бет.
3. Байыркы орток түрк адабиятты Б.,1996.67-бет.
4. Практикум по лабораторным и полевым работам по лекарственным растениям Кыргызстана. КНАУ им. К.А.Скрябина. Б. 2012.С.7.
5. Манас энциклопедия. 2 том. Бишкек, 1995.
6. С.Орозбаков. «Манас». 2 т. Ф.,1984.60-бет.
7. Кол жазмалар фонду, 572-инв., 516-бет. Манас энциклопедия. 2 том. Бишкек, 1995. 316-бет.
8. Дүйшөнбек Чомо уулу. Табыпчылык- улуу сыр. Б.2008, 93-бет.
9. Манас энциклопедия. 2 том. Бишкек, 1995.
10. Дүйшөнбек Чомо уулу. Табыпчылык- улуу сыр.Б.2008,117-бет.
11. Ошондо эле,93-бет.
12. Манас энциклопедия. 2 том. Бишкек, 1995. 116-бет.
13. С.Орозбаков, КФ,576-инв, 824-бет. Манас энциклопедия. 2 том. Бишкек, 1995. 138-бет.
14. Ж. Мамай «Семетей » эпосу. Б.1995-ж.180-бет.
15. О. Сооронов.1503-жылы жазылган “Манас”Бишкек., 2003. 38-40бб.
16. «Манас» эпосу, С. Орозбаков варианты, II китеп, Б. 1995-ж.43-бет.
17. Информаторлор:
 - 1) Чоңотаева Жамила, Чаткал району, Багыш айылы.
 - 2) Нарбаева Пашан, Чаткал району, Ак-Таш айылы.

УДК 37.091.212.2

ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТЫЙ ДРЕВНИЙ НАПИТОК – КЫРГЫЗСКИЙ КУМЫЗ

Надырбаева К.О.

Научно-исследовательский медико-социальный институт, преподаватель,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В данное время на земном шаре появляются многочисленные заболевания, приносящие угрозу здоровью человечества. Одна из главных причин этого: различные красители, консерванты, стабилизаторы, вещества улучшающие вкус в продуктах питания, в кондитерских изделиях и напитках. Для облегчения таких проблем необходимо распространение натурально-чистых национальных напитков среди широких слоев населения. Чтобы решить эту проблему мы подробно поговорим в следующей статье.

Одна из главных причин этого: добавление различных красителей, консервантов, стабилизаторов, веществ улучшающих вкус в продукты питания, в кондитерские изделия, и напитки.

Ключевые слова: биопродукт, натуральные продукты питания, синтетические продукты, генетически модифицированный организм (ГМО), химические удобрения.

ЭКОЛОГИЯЛЫК ТАЗА СУУСУНДУК – КЫЛЫМ КАРЫТКАН КЫРГЫЗ КЫМЫЗЫ

Надырбаева К.Ө.

Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, окутуучу,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Азыркы мезгилде жер шарында адамдын ден соолугуна коркунуч туудура турган көптөгөн оорулар пайда болууда. Мунун башкы себептеринин бири-бул тамак-ашта, кондитердик азыктарда, суусундуктарда ар кандай боёгуч заттар, консерванттар, стабилизаторлор, даамды жакшыртуучу каражаттар кошулгандыгында.

Мындай көйгөйлөрдү жеңилдетүү максатында натуралдык таза, улуттук суусундуктарды калктын калың катмарына жайылтуу абзел. Ошол маселени колго алууну көздөп, төмөнкү макалабызда азыноолак кеп кылдык.

Түйүндүү сөздөр: биопродукт, натуралдык тамак-аштар, синтетикалык азыктар, генетикалык модификацияланган азыктар (ГМО), химиялык жер семирткичтер ж.б.

ECOLOGICALLY CLEAN ANCIENT DRINK – KYRGYZ KUMYZ

Nadyrbaeva K.O.

Scientific-Research Medical-Social Institute, lecturer, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

At this time there numerous diseases in the world that threaten the health of mankind. One of the main reasons are various dyes, preservatives, stabilizers, substances that improve the taste in food, in confectionery and drinks. To relief such problems, it is necessary to spread natural-pure national drinks among the population. We will talk of solving this problem in detail in the following article.

Keywords: bioproduct, natural food, synthetic products, genetically food, chemical fertilizers.

Кыргыз элине тиешелүү асыл дөөлөттөрдүн бири-меймандостук. Бул-бизге ата-бабаларыбыздан калган салт. Үйгө келген кишини “келиңиз, төргө өтүңүз, даам татыңыз” деп тосуп алабыз. Мейманга болгон жакшы тамагыбызды берип төргө отургузабыз. Жагымдуу аңгеме баштап, алардын көңүлүн көтөрөбүз. Кыргыздар жашоо-турмушундагы ар бир

кубанычты, маанилүү окуяны эл чакырып, тамак-аш тартуулап белгилешет. Илгертен келе жаткан каада-салт, күндөлүк турмуш ушундай түшүнүккө байланышкан. Үй салганда, бала төрөлгөндө, басканда, үйлөнгөндө, ж.б. жагымдуу окуя болгондо чоң той берилет.

Тойдо улуттук тамак-аш даядалып, келген сый конокторго тартылат. Кыргыз даамы эч кандай химиялык кошулмаларысыз, өзгөчө экологиялык жактан таза экендиги менен айырмаланып турат. Ошондуктан да биздин ата-бабаларыбыз кайратман, эмгекчил, акылман, даанышман калк катары коңшу элдерди суктандырып келген. Буга мисал катары Манас бабабыздан баштап кийинки муундардан чыккан Барсбек ажо, Шабдан баатыр, Атаке баатыр, Курманжан датка ж.б. толгон токой элдин адамдарын атоого болот.

Алардын акылман, даанышман, баатыр, эмгекчил болушуна албетте кыргыздын таза абалуу Ала-Тоосу, шылдырап аккан тунук булагы, керемет жайлоолору, түркүн-түркүн эч кошулмаларысыз жасалган тамак-ашы чоң таасирин тийгизген деп айтууга болот.

Азыркы убакта заманга жараша биздин да улуттук даамдарыбызга анча көңүл бурулбай, арзан, тез жасалуучу чет элден кирген азыктар менен даам сызып алууга машыгып калдык. Үйдөн таза продукциялар менен тамак-аш даярдап алуу дегенди унутуп бараткандайбыз. Өсүп келе жаткан балдарыбыздын ден соолугунун чың болушуна, акыл-эсинин нормалдуу калыптанышына улуттук тамактар чоң пайда берер эле деп эсептесек болот.

Кайда барбаңыз, кондитердик азыктардыбы, суусундуктардыбы, же дагы башка эмне сатып албаңыз, азыр бардык продукцияда ар кандай боёгуч заттар, консерванттар, стабилизаторлор, даамды жакшыртуучу каражаттар кошулганын көрүп эле жүрөбүз.

Керек болсо өндүрүлүп жаткан жер-жемиш, мөмө-жемиштерге да химиялык жер семирткичтерди кошуп, бат эле бышыра салып, эрте жазда жаңылык катары сатыкка алып чыга салышат. Карапайым эл аны сатып жешүүдө. Сатып алган азыктары кандай гана коркунучтуу химиялык заттардын жардамы менен тез бышырылганын ойлоп да коюшпайт.

Азыркы мезгилде таза продукциянын аздыгынан, ошондой эле натуралдык тамак-аштын, биопродукциянын кымбаттыгынан жөнөкөй эл сатып жей алышпайт. Ушундай абалдын себинен элибизде ар кандай оорунун түрлөрү көбөйүп, калкыбыздын орточо жашы 50-60 жашты түзүүдө.

Биопродукт же органикалык азыктар-айыл чарбада же тамак-аш өндүрүшүндө көбүрөөк чыгарылышы керек. Ар бир улут, мамлекет өзүнүн келечегин сактап калууда дүйнөнү каптап келаткан синтетикалык азыктардан, же генетикалык модификацияланган азыктардан (ГМО) алыс болуп, мүмкүн болушунча таза продукция менен элди камсыз кылууга милдеттүү. Керек болсо айыл чарбасындагы жер семирткичтердин да ар бирин дыкаттык менен текшерүүдөн өткөрүп, анан өндүрүлүп жаткан азыктарга чачтыруу керек.

Өнүккөн мамлекеттерде бул маселе өткөн 20-кылымда эле ишке киргизиле баштаган экен. Ал эми биздин өлкөбүздө мындай маселе али жолго коюла элек.

Жайдын ысык аптабында суусундуктар тынымсыз сатылып, элибиздин ага болгон муктаждыгы күчөйт. Кыргыз жергесинде алтынга алмашкыс таза суубуз кенен болсо да, эмнегедир элибиз сатыктагы ар кандай кошулмалары бар суусундуктарды ичүүнү, конок тоскондо, той-тамашаларда да ошол суусундуктарды дасторконго коюуну адат кылып алышкан. Анын ордуна улуттук суусундуктарды коюшса кандай сонун болор эле. Улуттук суусундуктарыбыздан деле коюшуп, конокко, өздөрү пайдаланган деле үй-бүлөлөр бар, бирок аз. Себеби органикалык таза продукциянын наркы кымбатыраак болгондуктан, кымыз, чалап, шоро, максым сыяктуу суусундуктарыбызды сатып алууга көпчүлүгүбүздүн чамабыз жетишпей жаткан чагы. Ошондой болсо да элибизди сатыктагы ар кандай кошулмалары бар суусундуктардан эмес, өзүбүздүн таза, ден соолукка пайдалуу улуттук суусундуктарыбызды пайдаланууга үйрөтүшүбүз керек.

Ушул убактарда деле ар бир адам өзүнүн, келечектин ээleri болгон балдарынын дени сак болуусуна кам көрүп, химиялык эч кандай кошулмасы жок, таза продукция менен тамактанууга аракет жасашууда. Бирок калктын калың катмары али да болсо арзан, сапатсыз продукцияны пайдаланып келишет. Албетте бул элдин жашоо шартына, финансылык каражатка да байланыштуу эмеспи. Анткени биопродукция башка тамак-ашка караганда кыйла кымбат болуп жаткандыгында.

Ушул көйгөйлүү маселелерди эске алуу менен бул макаламда улуттук суусундуктар, анын ичинен кымыздын ден соолукка пайдасы тууралуу жазууну туура таптык.

Улутубузду таза, нукура тамактарына көңүл буруп, анын ден соолукка абдан пайдалуулугун айтуубуз керек. Кыргыздын жер астынан сызылып чыккан шылдыр булагынан баштап, улуттук суусундуктарында не деген ден соолугубузга керектүү минералдык заттар бар. Алардын бири-кымыз.

Кымыз бээнин сүтүнөн атайын ыкма менен даярдалган улуттук суусундук.

Мисалы: Чаначтын булуңдары тирсийип, күлдүрт-күлдүрт чайкалганда ууз кымыздын жыты бур дей түштү (Т.Сыдыкбеков) [1].

Жайлоого барып калсак, жайылып оттогон бээлерди, желеге кыркалай байланган кулундарды көрөсүң, бул көрүнүш ушул конушта кымыз жасаларын билдирет. Кымызды кыргыздар байыркы замандардан бери эле колдонуп, улуттук тамак катары кастарлап келатат. Кымызды кыргыздан башка көчмөн элдердин баары жасап келген.

Жылкы оттогон миң түрдүү дары чөптөр анын сүтүнө дарылык касиет берет. Ошондуктан кымызды суусундук катары эле эмес, дартка дабаа катары пайдаланууга болот. Анын курамында адамдын ден соолугуна эң керектүү көп заттар: аминокислоталар, белок, кант, май, минерал заттар, витаминдер бар. Кымыз жүрөк, кан тамыр, дем алуу жана нерв системаларынын ооруларына таасир кылат, оорулууну кубаттандырат. Кымыз менен кургак учук, өнөкөт бронхит, аз кандуулук, арыктоо, итий жана башка көп дарттарды дарылашат. Кымыз ичтейди ачып, тамак сиңирүүнү жакшыртат. Ошондуктан күчтүү тамактардан кийин кымыз ичишет. Жөн эле суусундук үчүн да ичсе болот.

Кымыздын түрлөрү көп. Алар: бал кымыз, ууз кымыз, сөөк кымыз, тунма кымыз, саамал кымыз, чайкалган кымыз, тондурма кымыз. Булар сүтүнө жана жасалыш мезгилине карата айырмаланат. Кымыз уй, төө, кой, эчки сүтүнөн да жасалат [2].

Кымыздын дарылык касиети зор, ал ден соолукту бекемдөөчү каражат катары кеңири таанымал. Аны колдонуу мезгили тууралуу айта турган болсок:

1. Салт катары саламаттык үчүн бээнин жаңы саалган сүтү, саамал жана кымыз колдонулат.
2. Бээнин сүтү жана кымыз менен дарылоо май айынын ортосунан башталып, июлдун орто ченинде асманда Үркөр жылдызы чыкканга чейин улантылат.
3. Көрөңгөсүнүн көлөмүнө, ачыткан убактысына жараша кымыздын күчтүүлүгү ар кандай болот. Көрөңгөсү көп жана көпкө турган кымызда спирттин деңгээли жогору болуп, ал эми жаңы сүт кошулган кымыз жеңил келет.

Бээнин сүтүнүн өзгөчөлүктөрү катары төмөнкүлөрдү айтууга болот:

- Бээнин сүтү ирибегендиктен андан айран жасоого болбойт.
- Бул сүттү кымыз жасоо үчүн болжолдуу түрдө бышкек менен 700-1000 ирет бышуу керек.
- Кымыздын өңү бээлердин жеген чөбүнө жараша. Маселен, кызгылтым түстөгү кымыз Арпа, Ак-Сай жайлоолорунда болсо, агыш кымыздар Суусамырда болот.
- Кулундар байланган желени аттап өтүүгө болбойт, себеби кымыздын башаты желеден башталат.

Кымыз жөнүндөгү эң байыркы маалыматтарга кайрыла турган болсок, эң алгач Игнатьев жылнаамасында кездешет. Анда «Князь Игорь Северский тоолуктардын туткунунан аны

кайтарган жоокерлер кымыз ичип уктап калганда качып чыккан» деп жазылат. 1245-жылы айтылуу Батый хан князь Галицкийди кымыз менен сыйлагандыгы жөнүндө да маалымат бар. Белгилүү европалык саякатчы Марко Поло XIII кылымдын экинчи жарымында Орто Азияга жасаган саякатынан кийин кымызды ак шарап деп жазып калтырган.

Ал эми орус окумуштуусу В.Даль 1843-жылы кымыздын организмге пайдалуу экендигин байкап: “Кымыз ичти муздатат, жанынды жыргатат. Аны бир жума ичсең денеңе кадимкидей күч-кубат кошулуп, өзүңдү сергек сезип, ден соолугуң чыңалып, эки бетиңе кызыл жүгүрөт. Эгерде кымызга көнүп алсаң, бөлөк ичкиликке эч көңүлүң тартпайт”, - деп айтканы бар.

Кымызды кыргыздар төмөкүдөй жол менен жасашат: Бээнин сүтү – кымыздын негизи. Ошол саалган сүттү кымызга айланткан азык – көрөңгө (ачыткы). Кыргыздар кымыз жасоо тажрыйбасында көрөңгөнүн эки түрүн колдонуп келишет.

Күзгү кымыздын үрпүн чогултуп көрөңгө даярдашып, аны ышталган чаначтын түбүнө сакташат. Жаз келип, бээ саанга киргенде ошол үрптү кайнатылган жылуу сууга эзип, үстүнө саамал куюп, 2-3 күн ачытып, көпкө бышып, кымызды көрөңгөлөп алышат. Көрөңгөнүн экинчи түрүн тондурма кымыз же тондурма көрөңгө деп коюшат. Аны кышкы же кеч күздөгү кымыздан алып, муздак жерге сактап же тондуруу жолу менен даярдашат.

Кымызга сүт менен көрөңгөдөн башка кымыран же жылуу суу кошулат. Сабадагы көрөңгөнүн үстүнө табы кайткан сүт куюлган соң, бир сааттан ашуун бышып, жылуу ороп коюу керек. Бул саамал делет. Кымыз жетилип, куяр кезде дагы бышуу зарыл. Кымыз канчалык көп бышылса, ошончолук жагымдуу, сиңимдүү жана даамдуу болот. Кымыз 8-10 саатта жетилет. Эгер көрөңгөсү көп болсо, анда 2-3 саатта эле табына келип калат. Бул суусундуктун төмөнкүдөй түрлөрү бар:

Бээлер чыңыртып кулун байлаган чын курандан (март айынан) тартып кеч күзгө чейин саалат. Кымыз жыл мезгилдерине карата ууз кымыз, гүл кымыз, сөөк кымыз деп бөлүнөт.

Ууз кымыз – эрте жаздан жайдын толуп турган убагына чейин даярдалган кымыз. Бул элдик медицинада ар кандай ооруга даба катары бааланат. Анткени бээлер ууздан арыла элек, чөп жашаң кез. Ууз кымыз ошого жараша таттуу келет.

Гүл кымыз-жайдын толугу менен күзгө чейин жасалат. Муну кээ бирөөлөр кызыл кымыз деп да коюшат. Чөп муун алып, гүлү төгүлүп, күчүнө келип турган убакта даярдалгандыктан күчтүү болот.

Сөөк кымыз-чөп бышкан күздөн кышка чейин даярдалат. Аны шырылдаң деп аташат. Бул учурда байып бараткан бээнин сүтү коюу келип, кымыран көбүрөөк кошулат. Сөөк кымыз коюу, күчтүү жана ток болот.

Кымыз жасалуу жолуна карата да ич ара бөлүнөт.

Бал кымыз байтал бээнин сүтүнөн жасалат. Анын диеталык жана дарылык касиети күчтүү.

Саамал кымыз – ачый элек кымыз.

Тунма кымыз – эң күчтүү кымыз. Балга чайкап, мейиз кошуп 3-5 күн ачытса, ичкиликке тете болуп чыга келет.

Чайкаган кымыз. Жакшы ачыган кымызга бал кошуп чайкап, саамал кошуп көпкө бышат.

Ачыган кымыз. Жакшы бышылган жаш кымызга саамал, ак чүпүрөккө жанчылган мейиз, набатты түйүп, чаначтын түбүнө салып бир нече күн ачытат. Мындай кымыз кадырлуу меймандарга, тойлорго арналып жасалат.

Кымыздын малдын сүтүнө карата төө кымыз (төөнүкү), уй кымыз (уйдуку), көөрчөк (кой-эчкиники) деген түрлөрү да бар.

Кымыз көрөңгөлөнгөн күнүнө карата бир нече түргө бөлүнөт.

Бир күндүгү жаш кымыз, эки күндүгү күчтүү кымыз, үч күндүгү өткүл кымыз деп аталат. Үч күндөн өткөн соң кымыз какырым даамданып калат.

Кыргыз кымызы- дарылык касиети бар суусундук. Анын курамында жеңил сиңчү белоктор, майлар, углеводдор, спирт, сүт кислотасы, минерал туздары, С, В, А витаминдери бар. Алар тамак сиңдирүүнү жакшыртып, кандын көбөйүшүнө көмөктөшөт. Бээнин сүтүндөгү майлуулук да башка малдыкына караганда аз жана өтө пайдалуу. Ошондой эле йоддун саны да өтө жогору. 100 грамм бээнин сүтүндө 95-100, уй сүтүндө 25-30 пайызды түзөт. Ошондуктан бээ сүтүндөгү май бүртүкчөлөрү ичеги-карынга тез сиңип, канга айланып пайдалуу холестерин болот.

Бээ сүтүнүн башка сүттөрдөн айырмасы-анын курамында кант жана лактоза көп болгондуктан, ачыганда спиртке айланганында. Ал кан тамырларды кеңейтип, ашказан бездеринин иштешине жакшы жардам берет. Бээнин сүтү бардык эле убакта пайдалуу. Айрыкча бээлер жаңы тууган убакта сүтү жаш, кымызы да жеңил келип, кан басымын жогорулатпай, боор, өпкө, өт жана ашказандын, нерв системасынын, дем алуу органдарынын иштешине өтө чоң таасир тийгизет.

Кымыздын эң чоң касиети – иммунитетти бекемдеп, жугуштуу оорулардан сактаганында. Кымыз менен кургак учуктун бардык түрлөрүн, аз кандуулук, өнөкөт бронхит, итий, гастрит жана башка ооруларды дарылоого болот. Аны такай ичкен адамдар узак жашаары айтылып келет.

Жылкы бруцеллез, кургак учук, кара өпкө, кара сан деген оорулар менен эч качан оорубайт. Ошондуктан анын сүтүн саап бүтөр замат сүзүп иче бергенге болот. Ал эми июлдун экинчи жарымынан тартып чөп бышып баш алып, мал семирп, үркөр чыгып калган кезде кымыз көп кишиге, өзгөчө кан басымы жогору, жүрөгү начар адамдарга жага бербейт.

Кымызды жасоодо колдонулуучу буюмдар бар. Алар да өзүнчө кымыздын таттуу, ичкенде ырахат тартуулоочу өзгөчөлүктөрүнө негиз болуп бере алат.

1) Чанач – кымыз куюучу идиш. Ал эчкинин, кийиктин туюк сыйрылып алынган чылгый терисинен жасалат. Көчүп-конууда, жол жүрүүдө канжыгага байлап алууга өтө ыңгайлуу. Чаначты мезгил-мезгили менен ыштап, майлап турса, андагы азык көпкө сакталат.

2) Көнөк – шириден тигилген идиш. Ага бээ саалат, кымыз куюлат. Аны убагы менен ыштап турса, көпкө урунулат.

3) Көөкөр – шириден ышталып, бычылып тигилген кымыз куюлуучу идиш. Орточо көөкөргө 4-5 литр кымыз батат.

4) Саба – кымыз ачытылуучу шири идиш. Ал жылкынын, төөнүн, уйдун терисинен жасалат. Жакшы иштелип, жакшы ышталган сабанын сыртынан кымыз көлкүлдөп билинип турат жана даамдуу болот.

Бир пайгамбар бабабыз (Угузхан) жоокерчилик алыс сапарда отун-суусу жок чөлдө жүрүп, азык-түлүктөрү түгөнөт. Жоокерлери ачкалыктан алсырай баштаганын көргөн пайгамбарым кулундары сүтүн ээмп турган бээлерди саадырып, сааган сүттү ичине салган куту түгөнгөн чаначтарга куйдуруп, көпкө чейин чайкаттырат. Ошондо кудайдын кудурети менен чийки сүт бышып, кымызга айланат. Пайгамбарым жан-жөкөрлөрү менен катар олтуруп, чөйчөктөрүн текши толтуруп: "Эми, эмне болсо да чогуу көрөлү!"-деп, текши ичип жиберешет. Анткен себеби бээнин сүтүн накталай ичкенде адамдын ичегилеринин иштеши бузулуп, ичи өтөт. Ага карабастан ачкалыктын азабынан кутулуу үчүн ичип алган алиги суусундук бардыгына жагып калат. Көрсө, пайгамбарымдын касиети менен ал суусундук дүйнөдө теңдеши жок өзгөчө сонун ашка айланган экен. Ага "кымыз" деген ат коюшат. Ошондон баштап бээнин сүтүн чийки бойдон сабага куюп, "быш-быш" деп айтып, бышкек менен бышып калганбыз. Ошон үчүн бөлөк тамак ашты улуулашып алган кыргыз калкы кымызды гана жалпы олтургандарга тегиз куюлганча күтүп, андан соң чөйчөктөрүн тегиз алып ичүү салт болуп калган [3].

Кыргыз дүйнөдө улуттук суусундугу кымызы жана комузу менен айырмаланып, таанылып турат. Эгерде өзүбүздүн баалуулуктарыбызды жалпы элге тартууласак, калкыбыздын ден соолугу, келечегибиздин мыкты болушу, мамлекетибиздин өсүшү үчүн чоң салым кошкон болор элек.

Кыргыздын улуу суусундугун өнүктүрүү, андан ары жайылтуу, башка сапатсыз, эптемей суусундуктардан арылуу үчүн эмне кылсак болот?

Азыркы мезгилде бээ сүтүн же саамал ичүү адатка айланып баратат. Жаз келери менен жайды ортолото саамал ичүүгө айрымдарыбыз жайлоого жөнөп калабыз. Бирок канчалык деңгээлде туура ичип жатабыз?

Баарыбыз билгендей, кымыз менен ден соолукту чыңдоо абдан натыйжалуу. Кыргызстанга атайын кымыз менен сезондук эле эмес, жыл бою дарылана турган курортологиялык санаторияларды куруу керек. Ал жерде бардык шарттары менен жогоруда белгилегендей кымыздын түрлөрүн өндүрүү талапка ылайык. Ошону менен катар ал жерде атайын адистер, диетологдор иш алып барышы шарт деп эсептейм.

Биздин кыргыздар саамалды деле, кымызды деле аралаштырып ичип, “10 күн кымыз ичтим” деп сүйүнүп кете беришет. Эсептеп көрсөк, ошол 10 күндүк саамал ичкени барган киши жок эле дегенде 10 миңден ашык акчасын сарптап келет. Ошондуктан, аны атайын дарыгерлердин кенеши менен таза, санитардык-гигиеналык талапка жооп берген жайда ичүү дагы пайдалуу эмеспи.

Бээнин сүтүн ичем деп барган адамды биринчи ден соолугун текшерип, ичкенге болобу, же жокпу аныктоо керек. Балким бир жерине жакса, экинчи жерине жакпайт. ошондуктан, алардын кайсы бир органына залакасы тийбей турган кылып өлчөмү менен дарылык таризде пайдаланган оң деп эсептейм.

Бул усулду жакшы иштеп чыгып, Орто Азия эле эмес, керек болсо КМШ, Европага чейин жайылтуу керек. Ошондо биздин бул суусундугубуздун касиети менен пайдасы даңазаланмак. Кыргыз элинин улуугу ушул жерде дагы бир жолу далилденмек.

Ар бир сезонго ылайыктап кымыз менен профилактикалык таризде дарыланып кетүү, ошондой эле жайлоого жакын тоолуу аймакка атайын санатория, курорт куруп, дүйнө элин чакырсак, өзүбүздүн улуттук суусундугубуз менен дарыласак, адамдарга эле эмес, мамлекетибиздин экономикасына да пайда келтирген болор элек.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз тилинин сөздүгү, 2-том, Б.2011, 175-бет.
2. Кенже мектеп окуучулары үчүн энциклопедия, Б.2004, 460-бет.
3. Нурак Абдырахманов "Улуу баян" Б. 2007.
4. Атышев К. "Кыргызстандын туризм географиясы", Б.1996.
5. Гурович А.П., Копанев А.С. "Маркетинг в туризме" М. Эконом пресс 1998.
6. Карабекова Ч.К. "Кыргыздын улуттук тамак азыктары" Жалал-Абад, 2013.

УДК 378.147+111

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

Нажмиддинов А.Р.

Кокандский государственный педагогический университет, преподаватель,
г. Коканд, Узбекистан**Аннотация**

В статье обсуждаются идеи об образовании во время пандемии. Исходя из вышеизложенных соображений, автор приводит свои взгляды на негативные и позитивные последствия образования в условиях пандемии в современном мире.

Ключевые слова: карантин, интеллектуальный, блокировка, коронавирус, онлайн-обучение, дистанционное обучение, социальное дистанцирование.

**ПАНДЕМИЯ УЧУРУНДА ЎЗБЕКИСТАН МАМЛЕКЕТИНДЕ АРАЛЫКТАН
ОКУТУУ**

Нажмиддинов А.Р.

Кокон мамлекеттик педагогикалык университети, окутуучу, Кокон ш., Ўзбекистан

Аннотация

Макалада пандемия маалындагы билим берүү тармагы анализденди. Изилдөөлөрдүн негизинде дүйнөлүк пандемиянын оң жана терс таасирлерине автор тарабынан анализ берилди.

Түйүндүү сөздөр: карантин, интеллектуалдуу, тоскоолдуктар, коронавирус, он-лайн окутуу, аралыктан окутуу, социалдык аралык.

DISTANCE LEARNING IN UZBEKISTAN DURING PANDEMIC SITUATION

Najmeddinov A.R.

Kokand State Pedagogical University, lecturer, Kokand city, Uzbekistan

Annotation

The article discusses ideas about education during a pandemic. Based on the above considerations, the author gives his views on the negative and positive consequences of education in a pandemic in the modern world.

Keywords: quarantine, intellectual, lockdown, coronavirus, online instruction, distance-learning, social distancing

Today, the world's attention is focused on the campaign against COVID-19 coronavirus pandemic, and the scientists of the whole world community are mobilizing their intellectual potential to prevent and stop the spread of this disease. So, our government under the leadership of our President Sh. Mirziyoyev, is taking all necessary measurements and fully in fights against COVID-19 pandemic. The present situation in Uzbekistan has been the cause of establishing quarantine for our people to be safe and healthy being at home. Taking into account these circumstances, all necessary arrangements concerning distance learning have been put in place by responsible executives of the Ministry of Higher and Secondary Education of the Republic of Uzbekistan.

On 30 April, President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev held a meeting on the quality completion of the current academic year, the organization of final and entrance exams. In a pandemic, the learning process is based on distance technologies, 500 thousand students and 7 million students from more than 10 thousand educational institutions are covered by online lessons. This new mechanism ensures uninterrupted learning. Now the challenge is the quality of the

completion of the academic year. Taking into account the experience of foreign countries and the current situation, it is planned to conduct final exams at universities in an online form.

With the spread of the coronavirus (COVID-19), education systems are facing a new crisis worldwide. More than 180 countries (as of April 22) are mandating some form of school closures, affecting at least 1.7 billion students. Extended closures may cause not only learning losses in the short term, but also losses in human capital and diminished economic opportunities over the long term. Education specialists are urging students to focus on self-improvement and to continue learning during the coronavirus pandemic. Schools, universities and colleges in Central Asian countries are switching to distance learning as part of efforts to curb the spread of COVID-19.

In Uzbekistan, authorities March 15 ordered the shutdown of all school's effective March 16. Soon afterward, the Ministry of Public Education announced an unprecedented plan to roll out remote learning for the country's 6.1 million school students during the lockdown. The Ministry's response has been timely, though there is more to be done. In a matter of days, it made available over 350 video lessons to go live on national TV channels, beginning March 30. These lessons are available in both Uzbek and Russian, with sign language interpretation. At the same time, they are being posted on the Ministry's social media platforms, including video-sharing ones such as YouTube and Mover.uz, as well as on kundalik.com, a learning management platform. Leading education specialists and the National Television and Radio Co. of Uzbekistan teamed up to quickly develop and prepare video lessons that are now shown daily on three TV channels, pre-empting programming on NatGeoWild, EuroSport, and Hunting and Fishing.

To supplement learning, the Ministry's website provides a list of its in-house platforms, including Talim.uz, Edu Market, Eduportal, and Kitob.uz. Courtesy of all Internet service providers and GSM mobile network operators, free data access has been granted to the Ministry's in-house electronic resources making them accessible for all school students and their parents. To aid teachers and parents during the first week of the lockdown, the Ministry quickly developed user-friendly recommendations for grades 1-11 and posted them online. Since the closures, it has held frequent briefings to provide updates on the government's response and to address parents and students' concerns.

Time is a scarce resource during an emergency response, and the Ministry continues to act quickly. It is preparing on average 100 video classes a day to ensure a smooth transition and, most importantly, provide a sense of continuity as school children cope with anxiety and uncertainty related to the pandemic. On April 21, the Ministry took the decision to continue with remote teaching until the end of the academic year, to help manage students' expectations during these difficult times. There is a difference between well-designed online instruction and emergency remote teaching during crises. In addition, the efforts of many countries that are rolling out remote teaching should be treated as such. When crisis is over, the experience will present an opportunity for the Ministry and relevant stakeholders to assess implementation and strengthen remote instruction, should school closures take place again in the future.

These days especially, when we are not wasting time on travel and other distractions, we can really delve into self-improvement. For those who were preparing to go study abroad and will not be able to carry out those plans because of the epidemic, there is no reason to be distressed. On the contrary, new options are emerging like never before. Now, more than ever, is the time to focus on one's education. During this imposed quarantine and time of social distancing, broad access to knowledge has opened up to youths and schoolchildren.

A flood of people from preschool teachers to college professors to workforce trainers is researching best practices for learning at distance in response to the COVID-19 school closings. There is a lot of research in this area and good evidence that high-quality learning can happen in

distance learning environments. However, all of that research took place in different context than today's.

Distance learning during a global pandemic has no precedent. It is a context with no perfectly aligned research to guide our way. To support the world's educators and students learning at distance during COVID-19 isolation, here are five principles for educators to consider.

1. Change the learning goals and the learning process - It is unreasonable to expect educators and students today to maintain their old normal, even if they were distance learners before. Students' lives are completely different from how they were just a month ago, and what they can accomplish is different as well. Determine reasonable learning goals for your students to achieve (and for you to facilitate) in the current situation and then design, a process in which students can meet those goals and you can assess their progress.
2. Design learning activities for the distance-learning environment - Avoid the all-too-common and time-consuming pitfall of trying to recreate every in-person learning activity in the distance-learning environment. The distance-learning environment has its own unique benefits that cannot be leveraged if we see in-person learning as the best choice and distance learning as a poor second. Focus on providing distance-learning experiences that maximize learner engagement and minimize roadblocks.
3. Prepare for students' upcoming challenges -Learners are likely to experience stress, if not trauma, in the upcoming months — from food insecurity to housing loss to family deaths. It is essential that educators connect with students, respond with empathy, and have a list of community resources for students at the ready.
4. Investigate institutional policies -Learners and their families are also likely to be confused about what their educational institutions are expecting of them. They are asking, "Do my courses count toward graduation?" and "Does my child have to join the group conference calls?" and "Where can I pick up assignments?" If you are passionate about any of these organizational policies, get involved in helping those decisions are made (and revised, as the case may be).
5. Model a growth mindset - When your distance learning plans do not work out (and, in all likelihood, at least some of them will not), it is an opportunity to show students how a successful adult responds to failure. The example of how one can productively respond to challenge and disappointment is a valuable gift you can give your students. In addition, most importantly, when you or your students fail to live up to expectations, generously dole out all the extra grace you can find, because right now, everyone needs it.

We need to come together not only to address the immediate educational consequences of this unprecedented crisis, but to build up the longer-term resilience of education systems.

What are the advantages and disadvantages of distance learning?

Advantages of distance learning to the learner:

- Distance learning does not require commuting. This saves you money and time that you would otherwise spend on travel back and forth to school. You can schedule learning around other aspects of your personal and professional life.
- You can complete most of the classes at your convenience. Most of the classes are asynchronous, which means you do not have to attend a lecture at a particular time and place. You can review the assignments and do your homework during off-hours or from home.
- Live anywhere, study from anywhere while pursuing the education of your choice. You do not have to live in the same city or the same country to attend the learning institution of your choice. You can study wherever you have access to a computer and Internet connection.
- Gain extra knowledge. You can transfer the computer and Internet skills that you will gain in the process of your distance learning experience to other facets of your life.
- Self-paced learning. For slow and quick learners. This reduces stress and increases satisfaction.

- **Accessibility.** Online classes address physical accessibility issues that some people with limited mobility encounter when taking traditional classes. You do not have to worry about gaining access to a classroom or sitting on uncomfortable desks. Instead, you can use your comfortable furniture in your home while enjoying free movement and a chance to further your education.

Disadvantages of distance learning to the learner:

While thinking about the advantages and disadvantages of distance learning, pros and cons, one may wonder if there are any distance learning disadvantages. Yes, there are several among them:

- **Costly and complex technology.** Despite the many opportunities of distance education, there are inevitable accompanying costs. Live video communication for example, requires careful planning of the equipment and facilities. For online learning, you must own a computer (with access to the Internet). This required technology is not always available. Some learners may also be afraid (technophobic) of technology.
- **Advance planning.** Both the instructors and students involved in distance learning may need to make sacrifices at times to get things done in time.
- **Hidden costs.** If you work for the military for example, and you are on the ship, how do you get your materials? They may need to be mailed in advance incurring extra shipping and handling costs.
- **Distance learning does not offer immediate feedback.** In a traditional classroom setting, a student's performance can be immediately assessed through questions and informal testing. With distance learning, a student has to wait for feedback until the instructor has reviewed their work and responded to it.
- **Distance learning does not always offer all the necessary courses online.** Students pursuing a specific certificate or degree program may not have all the necessary courses available through distance learning so it is not suited for all subjects. While you can study a history lesson completely online, you cannot perform nursing clinical online. Thus physical classroom attendance will be necessary to complete the course.
- **All employers may not acknowledge distance-learning degrees.** Although most employers do acknowledge distance learning, certain employers do not. Students who want to work for a specific employer upon graduation should be sure of that employer's perspective about online education.
- **Distance learning does not give students the opportunity to work on oral communication skills.** Students in distance learning courses do not get the practice of verbal interaction with professors and other students.
- **Social isolation.** Most often, you will be studying alone. Distance learners may feel isolated or miss that social physical interaction that comes with attending a traditional classroom. However, this impersonality has been lessening with advances and use of communication technologies such as bulletin boards, threaded discussions, social networking, chats, email and video conferencing.

References

1. Dearden, J. (2014, January n.d.). English as a medium of instruction—a growing global phenomenon. Retrieved from https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/e484_emi_-_cover_option_3_final_web.pdf
2. Duff, C., & Dickens, M. (2005). A View from the Ground in Uzbekistan. In H. Coleman, J. Gulyamova & A. Thomas (Eds.), *National Development, Education and Language in Central Asia and Beyond* (pp. 134-141). Uzbekistan: British Council.
3. Dzhusupov, M. (2005). The Social Functions and Status of Language in Multicultural Contexts. In H. Coleman, J. Gulyamova & A. Thomas (Eds.), *National Development, Education and Language in Central Asia and Beyond* (pp. 10-19). Uzbekistan: British Council.
4. Hasanova, D. (2007a). Broadening the boundaries of the expanding circle: English in Uzbekistan. *World Englishes*, 26(3), 276-290.

5. Hasanova, D. (2007b). Functional allocations of English in post-Soviet Uzbekistan: Pedagogical implications for English language teachers (Doctoral dissertation). VDM Verlag Dr. Müller: Germany.
6. Hasanova, D. (2007c). Teaching and learning English in Uzbekistan. *English Today*, 23(01), 3-9.
7. Hasanova, D., & Shadieva, T. (2008). IMPLEMENTING COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING IN UZBEKISTAN. *TESOL quarterly*, 42(1), 138-143.

УДК 613:636(575.2)

ДИСТАНЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ИННОВАЦИОННОГО НАУЧНО-УЧЕБНОГО ЦЕНТРА ПО ОХРАНЕ ЗДОРОВЬЯ ЧЕЛОВЕКА И ЖИВОТНЫХ

Ногойбаев М.Д.¹, Ногойбаева Р.С.²
Кыргызский Национальный аграрный университет имени К.И.Скрябина, профессор,
г. Бишкек, Кыргызстан¹
Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева, доцент,
г. Бишкек, Кыргызстан²

Аннотация

В связи с резким изменением окружающей среды в Кыргызстане появились новые, ранее неизвестные болезни у растений, животных и человека, называемые биогенотические патологии. Поэтому, своевременное изучение биогенотической обстановки (экосистемы) и ранее предупреждения ее изменения, является весьма актуальной задачей, современной науки и практики. можно достичь с созданием в республике инновационного научно-учебного центра по охране здоровья человека и животных (ИНУЦ).

Ключевые слова: ИНУЦ, ООН, Президент, Кыргызстан, здравоохранение, патология, экология, климат, эксперимент, почва, вода, животные, кровь.

АДАМДЫН ЖАНА МАЛДЫН ДЕН СОЛУГУН КОРГОО ИННОВАЦИОНДУК ИЛИМИЙ-ОКУУ БОРБОРУН ДИСТАЦИОНДУК ЫКМА МЕНЕН ОКУП ҮЙРӨНҮҮ

Ногойбаев М.Д.¹, Ногойбаева Р.С.²
К.И.Скрябин атындагы Кыргыз Улуттук агрардык университети, профессор,
Бишкек ш., Кыргызстан.¹
И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, доцент, Бишкек ш., Кыргызстан²

Аннотация

Кыргызстанда экологиянын (курчаган чөйрөнүн) тездик менен өзгөрүлүшүнө байланыштуу, мурун белгисиз жаңы адамдын, малдын жана өсүмдүктөрдүн биогенотикалык патологиясы деп аталган оорусу пайда болду. Ошондуктан өз учурунда экосистеманы (биогенотикалык абалды) изилдөө жана анын өзгөрүүсүн эрте эскертүү заманбап илимдин жана практиканын актуалдуу милдеттеринин бири болуп саналат. Мындай милдетти аткаруу үчүн, республикада адамдын жана малдын ден соолугун коргоо боюнча инновациондук илим-билим борборлорун түзүү аркылуу гана жетишүүгө болот (ИИББ).

Түйүндүү сөздөр: ИИББ, БУУ, Президент, Кыргызстан, саламаттык сактоо, патология, экология, климат, эксперимент, топурак, суу, мал, кан.

DISTANCE LEARNING METHODS OF THE INNOVATIVE RESEARCH AND TRAINING CENTER FOR HUMAN AND ANIMAL HEALTH

Nogoibaev M.D.¹, Nogoibayeva R. S.²
Kyrgyz National Agrarian University named after K.I.Skryabin, professor,
Bishkek city, Kyrgyzstan¹
Kyrgyz State University named after I.Araev, docent, Bishkek city, Kyrgyzstan²

Annotation

In connection with a sharp change in the environment, new, previously unknown diseases in plants, animals, and humans, called biogeocenotic pathologies, appeared in Kyrgyzstan. Therefore, the timely study of the

biogeocenotic environment (ecosystem) and the earlier prevention of its change is a very urgent task of modern science and practice. To accomplish such a task, it is possible to achieve with the creation in the republic of an innovative scientific and educational center for the protection of human and animal health.

Keywords: INUC, UN, President, Kyrgyzstan, health, pathology, ecology, climate, experiment, soil, water, animals, blood.

Введение

Президент Кыргызстана С.Ш.Жээнбеков, отметил что Кыргызстан ратифицировал Парижское соглашение по Рамочной конвенции Организации Объединенных Наций “Об изменении климата”, принятое 12 декабря 2015 года в Париже в рамках Целей глобального устойчивого развития до 2030 года, а также объявил о том, что уже подписан соответствующий закон. Президент подчеркнул, что Кыргызстан придает особое значение реализации 17 Целей устойчивого развития, включенных в Стратегию развития страны до 2040 года [1].

Среди целей устойчивого развития (ЦУР) национальными приоритетами для Кыргызстана является экология, здравоохранение и продовольственная безопасность. В Кыргызстане горы занимают более 95% общей территории, климат резко континентальный. Особую тревогу вызывает интенсивное таяние ледников, к 2025 году их общая площадь в республике может в среднем сократиться на 30-40%, в следствие чего на 20-35% уменьшится объем воды в кыргызских реках. Это, конечно, резко усиливает процессы эрозии и деградации горных экосистем, тем более, что в настоящее время более 60-70% пашни находится под этой угрозой [2].

Такое плачевное положение складывается, и в охране здоровья человека и животных. Загрязнение воздуха и воды опасными выбросами – причина почти 14% от всех ежегодных человеческих смертей в мире. Урон оценивается приблизительно в 24-31 млн. долларов. А в Кыргызстане, по данным Министерства здравоохранения и Ветеринарной инспекции, а также специалистов в этом направлении, число таких опасных заболеваний, как онкологические, иммунные, сердечно-сосудистые и нервные, по сравнению с предыдущими годами увеличилось в 2-3 раза, и, что хуже всего, болезни молодеют. В этой связи Президент страны не просто придал большое значение регулярному проведению и внедрению национальной системы мониторинга в нашей стране.

Исходя из вышесказанного можно отметить, что целью регулярного проведения и внедрения национальной системы мониторинга экосистемы в Кыргызстане, особенно в последние годы требует от ученых нового, инновационного подхода решения данной проблемы, поскольку старые методы стали неэффективными [3,4,6,7].

Для выполнения такой проблемы, необходимо создание в республике инновационного научно-учебного центра по охране здоровья человека и животных.

Цель исследования

Заключается в разработке научно-обоснованных мероприятий по оптимизации экосистемы в Кыргызстане с созданием инновационного научно-учебного центра по охране здоровья человека и животных.

Методы исследования

Комплексно изучены биogeоценотические (экологические) обстановки в Чуйской зоне и ее влияние на возникновение биogeоценотической патологии. Для этого использованы, научно-исследовательские и специальные лаборатории, оснащенные на современном уровне. Научно-экспериментальное исследование у животных осуществлялось в “Кыргызский МИС”, СХК “Ветка”, СКХ “Чабрец” и ГПЗ “Сокулукский” (в период с 2000 по 2019 годы). Проведен экологический мониторинг в разных биоценозах Чуйской зоны по содержанию

макро- и микроэлементов, тяжелых металлов и радионуклеидов в системе: почва-вода-растения-животные, и изучено изменение качества животноводческой и растениеводческой продукции. Содержание макро- и микроэлементов, тяжелых металлов и радионуклеидов в почве, кормовых растениях и крови животных исследовали с помощью атомно-эмиссионном спектрофотометре с индуктивно связанной плазмой ICPATSOPTIMADVU – JCP-MSElanDRC.

Отбор опытных и контрольных проб почвы, воды, кормовых растений и крови животных производили, согласно существующим ГОСТом и по единым унифицированным методикам, рекомендованным в медицине и ветеринарной медицине.

Результаты собственных исследований и их обсуждение

В результате комплексных исследований биогеоценотической (экологической) обстановки в Кыргызстане, особенно в разных зонах Чуйской области, мы пришли к выводу о том, что окружающая среда в республике в последние годы резко меняется, поэтому, своевременное изучение экосистемы и ранее предупреждение ее изменения, является весьма актуальной задачей современной науки и практики.

Для выполнения такой проблемы, необходимо создание в республике инновационного научно-учебного центра по охране здоровья человека и животных. Центр призван объединить сарых (советских) до сих пор отдельно работающих организаций (учреждений) в области изучения экологии в Кыргызстане, как отдел экологического мониторинга (ОЭМ), НПО “Профилактическая медицина”, почвенно-агрохимические станции (РАПС), ветеринарные, токсикологические и медицинские лаборатории занимающие мониторингом экологической обстановки в республике, а также некоторые лаборатории и отделы научно-исследовательских институтов в один, научно- учебный центр по охране здоровья человека и животных. И оперативно решить те вопросы, которые предстоят по оптимизации экосистемы в Кыргызстане. Необходимо отметить, что впервые создается в республике подобного инновационного центра (ИНУЦ), аналогичные центры с такими функциями и задачами пока отсутствуют ни только в республике, но и за пределами страны, а действующие учреждения, выше указанные не отвечают современными вызовами глобального изменения экосистемы и не могут выполнять научно-обоснованные меры по ее оптимизации.

Инновационный научно- учебный центр по охране здоровья человека и животных будет являться государственным учреждением, руководствоваться в своей деятельности Конституцией Кыргызской Республики, нормативно-правовыми актами в области образования и науки.

ИНУЦ представляет собой творческое сообщество высокопрофессиональных специалистов и научных сотрудников, основанное на профессиональных интересах и утверждающее гуманистические ценности образования и науки. В начале для реализации цели и задачи данного проекта будут работать группа научных исследователей, а в дальнейшем с созданием инновационного центра в районах, областях, городах и республике за счет оптимизации республиканских центров, организаций и учреждений, создаются абсолютно новое творческое сообщество- биогеоценологи. Их в будущем, как новые высококвалифицированные специалисты, необходимо подготовить в высших учебных заведениях республики.

Инновационный центр (ИНУЦ) в основном состоит из следующих отделов, которые отвечают главными задачами центра, но по необходимости, можно открыть и другие отделы.

Итак, первый отдел по проведению учебно-образовательной работы, т.е. здесь осуществляется подготовка и переквалификация специалистов- биогеоценологов в области экологии, почвоведения, медицины, ветмедицины, гидрологии, антропологии, агрономии, токсикологии и др. Второй отдел по проведению научно-исследовательские работы. В нем

регулярно изучается экологическая обстановка в конкретной местности (район, области, города и др.) т.е. почвенные ресурсы, растительные ресурсы, воздух, вода, антропогенные факторы, биогеоценотические патологии у растений, животных и человека.

В следующем отделе по проведению информации, консультации и подготовка учебных пособий. Здесь осуществляется подготовка и печать учебных пособий, учебников, монографий, буклетов, рекомендации, брошюры, а также осведомление и информирование населения через средств массовой информации. Подготовка сценариев и семок, демонстрации коротких фильмов, видео реклам и научных отчетов по проблемам экологической обстановки республики.

В отделе по проведению международного сотрудничества и подготовка международных проектов, проводятся тесные сотрудничества с международными партнерами, как ПРООН, ВОЗ, ЮНЕСКО, SIDA, SNF, INTAS, SCOPES, ФАООН, ИКАРДА, СММИТ, МНТЦ, LOGO, BBV, TEMPUS, МЭБ и др. Также осуществляется совместная подготовка международных проектов, а именно посвященным почвенным, растительным, водным, воздушным ресурсам, антропогенным факторам, изменений климата, также по изучению биогеоценотических патологий у растений, животных и человека.

Выводы

Таким образом, по результатам комплексной работы инновационного научно-учебного центра по охране здоровья человека и животных (ИНУЦ), появиться возможность своевременно разработать научно-обоснованные мероприятия по оптимизации экосистемы в Кыргызстане, а также заранее предупредить биогеоценотических патологий общего для человека, растений и животных.

Список литературы

1. Выступление президента КР С.Ш.Жээнбекова на 73-й сессии Генассамблеи ООН от 28.09.2018г. // <http://www.elgezit.kg/2018/09/26/SooronbaiJ...>
2. Карабаев Н.А. Агрехимико-экологические основы плодородия и продуктивности горных почв Кыргызстана [Текст] / Карабаев Н.А. // Монография. – Б.: Алтын Тамга, 2000. – 91 с.
3. Ногойбаев М.Д. Биогеохимические болезни у животных в Кыргызстане [Текст] / Ногойбаев М.Д., Ногойбаева Р.С. // Монография. – Б.: Алтын принт, 2010. – 122 с.
4. Ногойбаев М.Д. Биогеоценотическая патология животных и перспективы ее изучения [Текст] / Ногойбаев М.Д. // Проблемная лекция. – Б.: Кут-Бер, 2010. – 25.
5. Орузбаева Б.О. Киргизская Советская энциклопедия [Текст] / Орузбаева Б.О. и др. // Энциклопедия. – Фрунзе, 1982. – 488 с.
6. Уразаев Н.А. Биогеоценотическая патология и гипотрофия молодняка [Текст] / Уразаев Н.А., Никитина А.В. // Матер.межд.науч.конф.-Казань, 1998. – С.116-118.
7. Шкуратов И.А. Биогеоценотическая патология КРС на среднем Урале и методы ее коррекции [Текст] / Шкуратов И.А. // Автореф.дисс. докт. вет.наук.-Казань, 2001. – 41 с.

УДК 581:19

ОПОВЕЩЕННОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ ОБ ЭНДЕМИЧЕСКОМ ЗОБЕ

Орозбаева Ж.М.¹, Бегалиев Ш.С.², Сейтбек уулу Бексултан³
Научно-исследовательский медико-социальный институт, доцент¹, доцент²,
ассистент-преподаватель³, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В наше время развитие науки и медицины дало массу преимуществ лечить подавляющее большинство болезней. Конечно это преимущество дает нам спокойную жизнь, но болезнь выявленная может оставить неисправимые последствия например инвалидность. Среди всех этих ситуаций немаловажную роль играет степень оповещенности населения Кыргызской Республики об эндемических болезнях на нашей стране для их профилактики. Немаловажную роль среди этих многочисленных заболеваний играет роль и “Эндемический зоб” поскольку несвоевременное профилактика может привести многим неисправимым нарушениям целостности организма. Такие как гипотиреоз, гипертиреоз, тиреотоксикоз, гинекомастия и другие многие патологии организма. В крайнем случае прибегают к хирургическому удалению доли зоба, к инвалидности. Общая заболеваемость на прямую зависит от степени знания населения об эндемическом зобе. Так как, знания населения помогло бы предотвратить болезнь до его начала, поэтому оповещенность населения об эндемическом зобе является актуальной проблемой.

Ключевые слова: эндемический зоб, тиреотоксикоз, гипотиреоз, гипертиреоз, тиреотоксикоз, гинекомастия, мании, депрессии.

ЭНДЕМИКАЛЫК БОГОК ЖӨНҮНДӨ КООМЧУЛУК КАБАРЫ

Орозбаева Ж.М.¹, Бегалиев Ш.С.², Сейтбек уулу Бексултан³
Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, доцент¹, доцент²,
ассистент-окутуучу³, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Биздин мезгилде илимдин жана медицинанын өнүгүшү оорулардын басымдуу көпчүлүгүн дарылоодо бир топ артыкчылыктарды берди. Албетте, бул артыкчылык бизге тынч жашоо берет, бирок аныкталган оору майыптык сыяктуу орду толгус кесепеттерге алып келиши мүмкүн. Ушул кырдаалдарда Кыргыз Республикасынын калкынын эндемикалык оорулардын алдын алуу үчүн алардын маалымат менен камсыз болуу деңгээли маанилүү ролду ойнойт. Бул көптөгөн оорулардын арасында “Эндемикалык богок” да чоң мааниге ээ, анткени алдын алуу убагында жүргүзүлбөсө, организмдин бүтүндүгүнүн орду толгус бузулушуна алып келиши мүмкүн. Мисалы: гипотиреоз, гипертиреоз, тиреотоксикоз, гинекомастия жана башка организмдеги көптөгөн патологиялар. Өзгөчө учурларда, алар майыптыкка чейин жеткирип, богоктун кесепетинен калкан безин хирургиялык жол менен алып салышат. Жалпы ооруу калктын эндемикалык богок тууралуу маалыматты билүү деңгээлинен түздөн-түз көз каранды. Калктын ооруу тууралуу көп маалымат билүүсү оорунун башталышына чейин алдын алууга жардам бергендиктен, калктын эндемикалык богок жөнүндө кабарынын болгондугу актуалдуу көйгөй болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: эндемикалык богок, тиреотоксикоз, гипотиреоз, гипертиреоз, тиреотоксикоз, гинекомастия, мания, депрессия.

PUBLIC ALERTING ABOUT ENDEMIC GOITER

Orozbaeva J.M.¹, Begaliev Sh.S.², Seytbek uulu Beksultan³
Scientific-Research Medical-Social Institute, docent¹, docent², teaching assistant³,
Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

In our time, the development of science and medicine has given a lot of advantages to treat the vast majority of

diseases. Of course, this advantage gives us a quiet life, but an identified illness can leave irreparable consequences, such as disability. Among all these situations, an important role is played by the degree of awareness of the population of the Kyrgyz Republic about endemic diseases in our country for their prevention. An important role among these numerous diseases is played by “Endemic goiter”, since untimely prevention can lead to many irreparable violations of the integrity of the body. Such as hypothyroidism, hyperthyroidism, thyrotoxicosis, gynecomastia and many other pathologies of the body. In extreme cases, they resort to surgical removal of the goiter lobe, to disability. General morbidity directly depends on the degree of knowledge of the population about endemic goiter. Since the knowledge of the population would help prevent the disease before it begins, therefore, the awareness of the population about endemic goiter is an urgent problem.

Keywords: endemic goiter, thyrotoxicosis, hypothyroidism, hyperthyroidism, thyrotoxicosis, gynecomastia, mania, depression

Введение

Проблема относится к биогеохимическим эндемиям и по ликвидации йододефицитных заболеваний. Йододефицитные заболевания связаны с природной нехваткой йода в почве и вследствие этого с дефицитом йода в производимых на месте продуктах питания.

Дефицит йода оказывает негативный эффект на умственное и физическое развитие детей, вызывая их недоразвитие, снижает интеллектуальные способности, вызывает глухонмоту, кретинизм, тиреотоксикозы и зоб [1].

Эндемический зоб - это увеличение щитовидной железы. Щитовидная железа как эндокринный орган продуцирует три основных гормона:

- тироксин;
- трийодтиронин;
- тиреокальцитонин.

Гормоны тироксин и трийодтиронин являются йодсодержащими гормонами, синтез которых тесно связан с обменом йода в организме человека.

Одним из обязательных условий, обеспечивающих нормальную функцию щитовидной железы, является регулярное поступление йода в организм человека. Суточная потребность человека в йоде в среднем составляет 150-200 мкг. Организм получает в основном с пищей-растительной (около 58%) и животной (около 33%), и в меньшей мере с водой (около 4,2%) и выдыхаемым воздухом (около 4,2%) [2].

Например гипертиреоз может привести к гинекомастию мужчин и гипокортицизма у всех:

1. Изменения метаболизма.
2. Наблюдают повышение основного обмена и снижение веса, несмотря на хороший аппетит и достаточный приём пищи.
3. Потливость и непереносимость тепла отражают наличие повышенного теплообразования.
4. Нередко – обратимая гипергликемия.
5. Увеличение щитовидной железы.
6. Сердечно-сосудистые эффекты: ЧСС увеличивается; возникает стойкая синусовая тахикардия с частотой 120 в мин и более (не исчезающая во время сна и плохо поддающаяся лечению сердечными гликозидами) – больной ощущает сердцебиения в области шеи, головы и живота другие аритмии вследствие увеличения возбудимости миокарда, например, мерцание и трепетание предсердий тенденция к повышению систолического АД и снижению диастолического АД (большое пульсовое давление) симптомы хронической сердечной недостаточности.
7. Симптомы со стороны ЖКТ: повышенный аппетит, запоры или диарея, приступы болей в животе, возможна рвота, в тяжёлых случаях – обратимое поражение печени (увеличение размеров, болезненность, возможна желтуха).

8. Изменения кожи и волос. Кожа тёплая и влажная вследствие вазодилатации периферических сосудов и повышенного потоотделения. Характерны тонкие, шелковистые волосы, возможна ранняя седина.
9. Воздействие на ЦНС. Беспокойство, раздражительность, патологическая отвлекаемость, лёгкие нарушения памяти, тремор. Психические проявления гипертиреоза могут быть настолько выраженными, что напоминают клиническую картину тревожного расстройства, реже – мании или депрессии.
10. Расстройства половой сферы: у женщин – нарушение менструального цикла. У мужчин – снижение потенции, возможна гинекомастия, мышечная слабость [3].

Эти йододефицитные заболевания представляет собой очень серьезную и актуальную социально-экономическую проблему в связи с неблагоприятными последствиями, состоящими в существенной потере интеллектуального, образовательного и профессионального потенциала всего населения республики.

Правительство Кыргызской Республики координирует деятельность по борьбе с йододефицитными заболеваниями на основании Закона Кыргызской Республики «О профилактике и йододефицитных заболеваний» [1].

Значимость профилактики этого заболевания имеет особое место в медицине Кыргызской Республики так как его можно предотвратить профилактикой зоба. Профилактику зоба можно провести простым оповещением населения при этом каждый человек сможет сам проводить профилактику зоба при своевременном профилактическом обращении к врачам. Поэтому изучение оповещенности населения об эндемическом зобе является актуальной проблемой.

Цель и задачи исследований

Целью нашего исследования – изучить оповещенность населения об эндемическом зобе. В соответствии с поставленной целью в работе были определены следующие задачи:

1. Составить тест об эндемическом зобе;
2. Проводить устный опрос среди жителей и студентов г. Жалал-Абад;
3. Проводить опрос в социальных сетях.

Материалы и методы исследования

Сотрудниками кафедры Общих медицинских дисциплин Научно-исследовательского медико-биологического института проведено опрос среди населения и в социальных сетях с помощью составленного нами опросника-тестовые вопросы.

Опросник-тестовые вопросы

1. Что такой зоб?

А. Увеличение щитовидной железы	Б. Уменьшение щитовидной железы
В. Это рак	Г. Не знаю

2. От чего возникает зоб?

А. От простуды	Б. Не знаю	В. От дефицита йода	Г. От травмы

3. Кто может заболеть зобом?

А. Все	Б. Дети	В. Взрослые	Г. Никто	Д. не знаю

4. У вас есть зоб?

А. Да	Б. Нет	В. Был	Г. Не знаю

5. Вы знаете как лечить зоб?

- А. Да Б. Нет В. Это должны знать врачи Г. Не интересовался

6. Можно ли предотвратить зоб?

- А. Да Б. Нет В. Не знаю Г. Это должны знать врачи

7. Как лечат зоб?

- А. Его лечат врачи Б. Его лечат молдо
В. Его лечат знахари Г. Напишите свой вариант лечения

8. Как Вы думаете, зоб –это болезнь?

- А. Да Б. Нет

9. Вы знаете к чему может привести зоб?

- А. Да зоб может привести к смерти
Б. Нет зоб не может привести к смерти
В. При нем увеличиваются только щитовидная железа
Г. При нем ничего не происходит

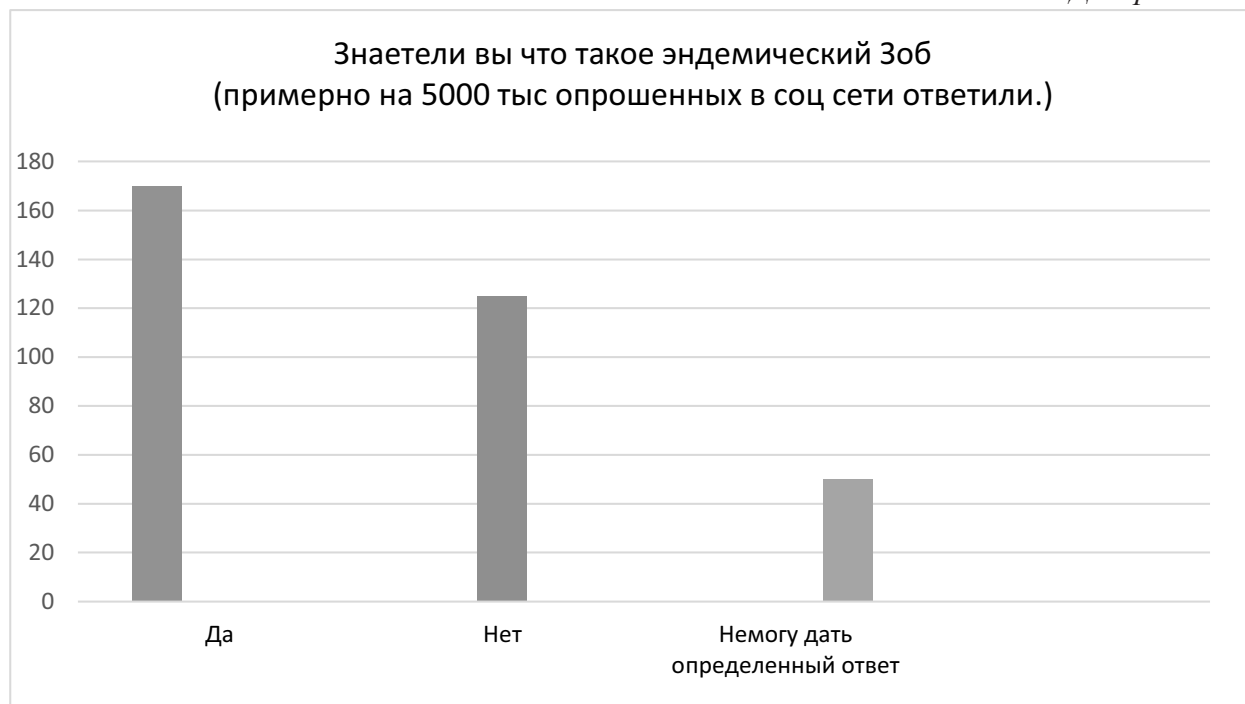
10. Как вы думаете, знают ли ваши близкие о зобе как вы?

- А. Да они знают столько сколько я.
Б. Нет они знают меньше чем я
В. Я не знаю, что они знают
Г. Понятия не имею

Заданный нами вопрос:

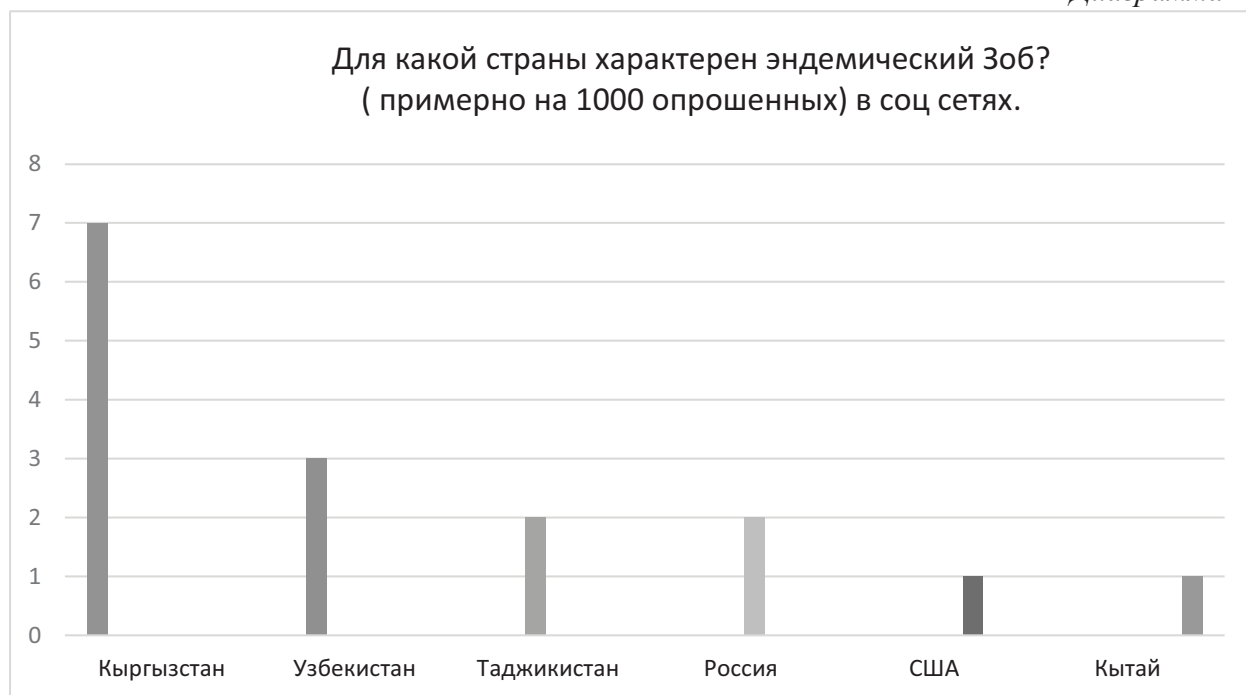
Знаете ли вы что такое эндемический Зоб?

• Диаграмма 1.

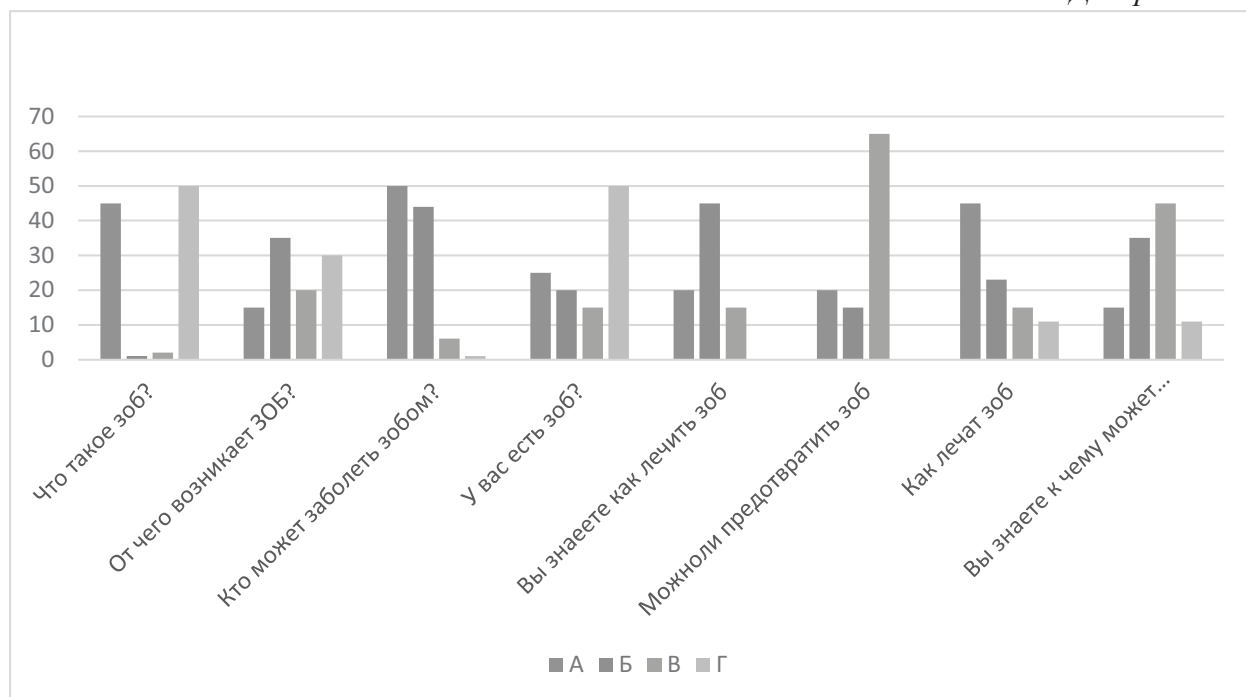
2. Для какой страны характерен эндемический Зоб?

• Диаграмма 2.

На вопросы ответили:

• Диаграмма 3.

При таком уровне оповещенности мы можем прийти к выводу что, оповещенность населения каком-то мере не соответствует к предполагаемому представлению. Информированность населения крайне низка и следует более тщательных мер оповещения, ведь можно просто предотвратить болезнь до его начала.

Выводы

1. Составлено тестовые вопросы о зобе;
2. Проведено устный опрос среди жителей и студентов г. Жалал-Абад;
3. Проведено опрос среди населения в социальных сетях;
4. Составлено диаграммы по результатами опроса;
5. Рекомендовано агитация среди населения эндемическим зобом на равне со СПИДом и другими заболеваниями через средства массовой информации в виде роликов или рекламы, в школах и селах в виде брошюрки и т.д..

Список использованной литературы

1. Матыев Э.С., Аденов Ж.А. и др. Роль химических элементов и их соединений в экологии, биологии и медицине. // Бишкек, Издательство «Технология», 2002. с. 90-91.
2. Бегалиев Ш.С., Абдуллабекова Р.М., Орозбаева Ж.М. и др. Лекарственные средства йодполимеров// Бишкек, Издательство «Салам», 2017. с. 7-8.
3. Материал из сайта Wikipedia.com.

УДК: 37.018.26(575.2)

СЕМЬЯ В НАШЕМ ОБЩЕСТВЕ И ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ РОДИТЕЛЯМИ И ШКОЛОЙ

Осмонова А.К.

Научно-исследовательский медико-социальный институт, преподаватель,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В статье описываются взаимоотношения родителей, сообщества и школы, семейные ценности, стиль жизни, взаимоотношения, описаны идеи использования традиционных и современных технологий в воспитании детей.

Ключевые слова: ценности, гений, наследник, эмоциональность, сотрудничество, компетентность, личностная философия, школа для родителей, день открытых дверей, сказочная терапия.

ҮЙ-БҮЛӨ БИЗДИН КООМДО ЖАНА АТА-ЭНЕ МЕНЕН МЕКТЕПТИН ОРТОСУНДАГЫ БАЙЛАНЫШ

Осмонова А.К.

Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, окутуучу,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада ата-эне, коомчулук менен мектептин ортосундагы байланыш, үй-бүлөдөгү баалуулуктар, жашоо образы, өз ара мамилелер, элдик нарк дөөлөттөр, балдарды тарбиялоодогу салттык жана заманбап тарбиялоонун технологияларын айкалыштырып пайдалануу идеялары баяндалган.

Түйүндү сөздөр: нарк-насил, данакери, мураскор, эмоционалдык, кызматташтык, компетенттүүлүк, инсандык философия, энелер мектеби, ачык эшик күнү, жомок терапиясы.

FAMILY IN OUR SOCIETY AND THE RELATIONSHIP BETWEEN PARENTS AND SCHOOL

Osmonova A.K.

Scientific-Research Medical-Social Institute, lecturer, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The article describes the relationship of parents, community and schools, family values, lifestyle, relationships, describes the ideas of using traditional and modern technologies in raising children.

Keywords: values, genius, heir, emotionality, cooperation, competence, personal philosophy, school for parents, open day, fabulous therapy.

Учурдагы коомдогу актуалдуу маселелердин бири үй-бүлө маселеси. Үй-бүлө – бул коомдун баштапкы ячейкасы, маданияттын булагы, улуттун каада салтын, нарк-насилин, тажрыйбаларын, мурасын, тукум улантуунун чөйрөсү. Үй-бүлөдөгү баалуулуктар, өз ара мамилелер, психикалык жагымдуу жагдайлардын болушу, муундар аралык мамилелер, адамдар ортосундагы карым-катнаштар, байланыштар, үй-бүлөнүн экономикалык абалы, социалдык абалы, көз-караштары, билим берүүгө кам көрүүсү канчалык деңгээлде болсо, коомдун абалы да ошондой болот. Ошондуктан үй-бүлөнүн баалуулугун сактоо ар бир үй-бүлө мүчөсүнүн милдети. “Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат”, - демекчи адам тур-

муш жолунда пайдалана турган баардык маалыматтарды үй-бүлөдөн алат. Демек, келечек балдардын колунда деп айтуу менен биз өлкөнүн тагдыры, үй-бүлөнүн руханий, социалдык, экономикалык жана тарбиялык жактан камсыздалышына көз каранды экендигин эске алышыбыз керек.

Үй-бүлө коомдон сырткары жашабайт. Үй-бүлөнүн ыйыктыгы, кылымдарды карыткан бай тажрыйбасы, баалуулуктары, ар бир үй-бүлөдөгү жазылбаган мыйзамын ыйык тутуу, анын бекемделип турушу, жашоо үчүн эң мыкты гармония жаратат. Ошондуктан көрүнүктүү педагог А.С. Макаренко: “Баланы үй-бүлөдө туура тарбиялоо ата-эненин бактылуу карылыгы, ал эми туура эмес тарбиялоо ата-эненин кайгысы, муңу жана келечектеги көз жашы”, [3, 15-б]- деп белгилейт. Үй-бүлө тарбиянын башаты бала менен турмуш уланат элдин учу узарат. Бала ата-эненин мураскору, ал атанын тегин улантат.

Элдик педагогикада “Балалуу үй базар”, “Балаата-эненин данакери”, –деп бекеринен айтылбаса керек. Демек таалим-тарбиянын каражаты да, булагы да кыймылдаткыч күчү да бала болуп саналат. Үй-бүлө түрдүү функцияларды ишке ашырат, алар төмөндөгүлөр:

- тарбиялык
- экономикалык
- чарбалык
- жаратмандык
- социалдык
- экологиялык
- мураскорлук

Коомдогу ар кандай кырдаалдар үй-бүлөлөргө да өз таасирин тийгизүүдө. Мисалы:

- зордук-зомбулук
- үй-бүлөдөгү келишпестиктер
- рекетчилик
- күч колдонуу
- эрте жаштан турмушка берүү
- кумар оюндары ж.б.
- балдар жана базар маселелери, окууну таштап араба түрткөн балдардын келечеги
- аз камсыз болгон үй-бүлөлөр
- миграция
- алкогольдук
- наркомания

Мунун баарынын туундусу социалдык кандайдыр бир жаратка айланып баланын жандүйнөсүнө таасирин тийгизүүдө. Азыркы учурда “социалдык жетимдер” деген термин пайда болуп, балдардын реабилитациялык борборлору уюштурулуп, ар кандай типтеги балдар менен иш алып баруу колго алынган.

Бала үчүн ата-эне күзгү жана үлгү болуу зарыл, бала ата-энеге карап калыптанат, өзүн түздөйт. Баланын көзүнчө ата-эне түрдүү окуяларды талкуулап, ар кандай эмоционалдык абалдарды көрсөтпөө керек, себеби балдар тез баамдап, анализи жок тез кабыл алышат. Балдардын жеке жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн аңдап билип, ага карай инсанга багыттап мамиле жасоо зарыл. Бала жогорку класста окуп калган учурда ата-эне, үй-бүлө үчүн анын пикири көз карашы да баалуу экендигин сезиши зарыл. Баланын социалдык маанилүү ишмердүүлүгүн стимулдаштыруу жана өнүктүрүү, бул социалдык демилгелерди, иш чараларды, программаларды колдоо менен баланын инсандык, кесиптик, социалдык жана руханий баалуулуктарынын калыптанышына көмөктөшөт. Баланы тарбиялоодо үй-бүлөнүн, мектептин биргелешкен кызматташтыктары татыктуунатыйжаларды жаратат. Андыктан мектеп менен үй-бүлөнүн байланышы төмөндөгү формаларда уюштурулат.

I. Жекече формалары

- Күндөлүк ата-эне менен байланышуунун бир формасы, күндөлүк башталгыч класстарда жана өспүрүм курактагы окуучулар күндөлүгүнө баа койдурат, ата-эне текшерип, мугалимдер менен байланышта болуп турушу зарыл, айрым ата-энелер кайдыгер да мамиле

кылышат. Ата-эне баласынын эмгегин баалашы окуучуга стимул болуп, мыкты окууга шыктандырат.

Ооган согушунан катышуучусунун апасы, орус кемпир:

“Менин балам мектепте мыкты окуган. Күндөлүгүндө 36 “5”, 1 гана “4” бар эле, азыр ал күндөлүк музейде сакталып турат”, [1, 58-б.] - деп эскерет, демек күндөлүккө болгон мамилени жөнгө салышыбыз керек, себеби: баланын акыл-эс таанымын үйрөнүүнүн, жетишүүнүн көрсөткүчүнүн бир каражаты болуп саналат.

Президент С.Ш.Жээнбеков быйылкы жылды “Региондорду өнүктүрүү, өлкөнү санарип-терштирүү жана балдарды колдоо жылы”, деп белгилегени ишке ашып, быйылкы 2019-2020-окуу жылында мектептерде электрондук күндөлүктөр киргизилип айрым мектептер электрондук күндөлүктөр менен иш алып барып жатат. Баланын акыл-эс таанымын үйрөнүүнүн бир каражаты күндөлүк болуп саналат.

- Ата-эне менен телефон аркылуу байланышуу. Баланын мектептен кийин үйүнө барган барбаганын билүү, тартиби, катышуу, жетишуу, психикасы жана башка маселелер боюнча байланыш түзүүсү.
- Ата-эне менен кат аркылуу байланышуусу.
- Окуучулардын үйүнө баруу. Үйүнө барууда окуучунун жашоо шарты менен таанышуу, окуучу карым-катнашта болгон адамдардын тарбиялык таасирин байкоо, кенеш берүү, окуучунун таануу процесстери, эрктик-эмоционалдык чөйрөсү, жеке психологиялык өзгөчөлүктөрү, мамилеси боюнча баарлашуу мүмкүнчүлүгү түзүлөт.
- Ата-энени мектепке чакыруу, кандайдыр бир конкреттүү тема же багыт боюнча маектешүү.

II. Ата-энелер менен байланыш тузүүнүн коллективдүү формалары

- Ата-энелердин жалпы мектеп чогулушу, жылына эки жолу өтүлөт. Бул чогулушта ата-энелердин милдеттери, укуктары, балдарды тарбиялоодо үй-бүлөнүн ролу, ийгиликтер, кемчиликтер, мектептин шарты, окуучуунун үйдөгү режими жана башкалар талкууланат.
- Класстык чогулуш, жылына төрт жолу, ар бир чейректен кийин уюштурулат. Мисалы: 5-класстын ата-энелеринин чогулушунун тематикалары:
 - Баланын ден-соолугун сактоо, гигиена, режим.
 - Баланын эрктик-эмоционалдык чөйрөсүн тарбиялоо.
 - Мекенчилдикке, достукка эмгекке тарбиялоо.
 - Китеп жана аны пайдалануу, окуучунун, үйдөгү китепканасы.
 - Баланы өз алдынчалыкка тарбиялоо жана өзүн алып жүрүүнүн эрежелери, баланын эс алуулары.
 - “Өз балаңызды жакшы билесизби?”
 - “Маданий баалуулуктардын үй-бүлө жана бала үчүн мааниси” [2,43-б.].

Ачык сабак, ата-энелер жылына эки жолу мугалимдердин сабагына катышууларын пландаштыруу зарыл.

“Сабак – мугалимдин бүтпөгөн чыгармасы. Ал чыгармага өмүр бою даярданат, жазат, толуктайт, түзөйт, өзү режиссер болот, өзү аткарат, сындатат, сындалат”, [1,54-б.] - деп белгилейт эмгек сиңирген мугалим А.Авазов. Ийгилигин көрүп, азыктанат, шыктанат, шыктандырат жана бүтпөгөн чыгармасын андан ары улантат. Эгер жыйынтыгы начар болсо, өкүнөт, анализдеп, синтездеп, изденет, кемчилдиктерин туздөйт, кыйналган сайын күчөп, изденип иштеши зарыл. Ата-энелер да мугалимдин баа жеткис эмгегин туура түшүнүп, жардам берүүлөрү зарыл, ата-энелер менен пикир алмашууда кылдат мамиле, жагымдуу психологиялык жагдай түзүү, туура түшүнүү мугалимдин жалпы жана кесиптик компетенттүүлүгүн далилдейт.

- “Энелер мектеби”, “Мыкты эне”, “Мыкты үй-бүлөө”, “Жылдын мыкты ата-энеси”, тегерек стол семинарлар “Мен ата-энемди кубантам”, “Ата-энелер клубу”, “Эне аман, бала аман”, “Педагогикалык окуулар” ж.б. конкурстар.
Мисалы: “Мыкты эне” конкурсу.
- Максаты: дени сак, зээндүү, акылдуу, таалим тарбиялуу, билимдүү, эмгекчил балдарды тарбиялоо биздин коомго кошкон үлүшүбүз, биздин бактыбыз.
- Көргөзмө уюштуруу
- Менин инсандык философиям
- Макал айтуу
- Көркөм окуу: “Болор жигит”, “Болбос жигит”, “Жакшы кыз”, “Өзү каар, тили заар кыз”
- Көркөм чыгармачылык
- Менин бала тарбиялоодогу тажрыйбам
- Көркөм номер аткаруу ыр, бий
- “Башталгыч мектептеги театр” [4,76-86-б.]
- Баланын бир күндүк иш аркетин уюштуруу жана байкоо
- “Өзүбүз жасайбыз” деген темада практикалык иш аткаруу
- Роль аткаруу
- Анкета толтуруу
- Конкурстун жыйынтыгын чыгаруу, сыйлоо.

Жеңүүчүлөргө мектептин фондунан моралдык колдоолор көрсөтүлөт. Мындай конкурстарды класстык чогулуш тибинде өткөрсө да болот, мугалим, ата-эне ортосундагы ишмердүүлүк болуп саналат. Анткени максат бир, ден-соолугу чың, саламаттыгы сак, келечекте турмушта ордун тапкан, коомго керектүү, мекенчил, эмгекчил, адамдык асылсапаттар калыптанган, инсандарды тарбиялоо.

“Энелер мектеби” конкурсун сабак-конференция, сабак-дискуссия, сабак-консультация, сабак-таймаш ж.б. формасында өткөрсө да болот. Ата-энелер менен уюштурулган мындай иш чараларда жаңы идеялардын жаралышы, демилгелүүлүк, идеянын актуалдуулугу, ишке ашыруу усулдары катары ар бир ата-эне өзүнүн аргументтерин беришет. Бирок тилеке каршы азыркы учурда айрым энелер ачуу сууга азгырылып балдарга болгон терс мамилелерди да кездештирүүгө болот. Мисалы: кыш мезгилинде энеси ичип 3 жаштагы кыз көчөдө калып ички иштер бөлүмүнүн кызматкерлери кызды балдардын реабилитациялык борборуна тапшырганы баарыбызга маалым. Балага болгон биздин сый урмат, тарбия, камылга ичкилик менен чектелип калганы өкүнүчтүү. Андан эч кандай руханий да, маданий да, материалдык да пайда таба албайт.

Мисалы: “Эне сүйсө баласын, айбандарча аясын”

“Бала – адамдын мөмөсү”

“Баланы жоктон бар кылган

Ата-эне жайы ушундай

Күн болуп, нур берет,

Жер болуп, эмчек эмизет

Суу болуп, кан жүргүзөт.

Аба болуп жан киргизет” [5, 183-б]– деген элдик ыр ымыркайга жан берген ата-эненин түйшүгүн, ымыркайды багып, тарбиялап инсан катарына кошкон, эне сүтүн эмизип, эр жеткирип, турмуш жолуна узатып, үй-жай күттүрүү, ата-энелик милдеткендиги сүрөттөлөт.

Мектептин ачык эшик күнү

Жылына бир жолу өткөрүлөт, мектептин, коом жана үй-бүлөнүн байланышын чыңдоодо ата-энелерге өз балдарынын билим деңгээлин, тарбиясын үйрөнүү, ата-эненин суроо талап-

тарын эске алат, мектептин бирдиктүү талабын сактоого багыттайт. Ачык эшик күнүндө мектептин бардык турмушу чагылдырылат, жана таанышат, сабакка киришет, мугалимдер менен пикирлешет, тегерек столго катышышат, көргөзмө уюштурулат, видео, аудио көрсөтүлөт, буклеттер, концерттик программалар даярдалат ж.б. уюштурулат.

Ошондуктан үй-бүлө менен байланыштарды чыңдап, баланы тарбиялоодо ата-энеге багыт берип, психикалык, социалдык, педагогикалык жардам берүү зарыл, ал үчүн төмөндөгүлөрдү эске алсак болот.

- Балада пайда болгон сезимдерди байкоо, эмне тынчсыздандырып жатканын билүү жана ага карай мамиле жасоо.
- Балага көп көңүл буруу. Мектепке чейинки жана кенже мектеп курагындагы балдарга музыка, аңгеме, жомок терапиясын пайдалануу.
- Балага эмоционалдуу мамиле кылуу.
- Бала үчүн маанилүү адамдар менен карым-катнашта болуу.
- Үй-бүлөлүк нарк-нуска, дөөлтөтгөрдү, баалулуктарды баалоону үйрөтүү.
- Үй-бүлө мүчөлөрүнө коюлган талаптарды түшүнүү, аны аткаруу.
- Баланын жамааттык, достук, бир туугандык, жоопкерчилик, мекенчилдик сезимдерин өстүрүү.
- Баланы өз алдынчалыка тарбиялоо.
- Баланын жеке өзгөчөлүгүн, жөндөмдүүлүгүн, кызыкчылыгын, мүнөзүн өстүрүү.
- Адептүүлүккө, толеранттуулукка тарбиялоо.
- Балдарды тарбиялоодо мугалимге жардам берүү менен мугалимдин түмөн түйшүк эмгектерин баалоого багыт берүү.
- Келечекте баланын кесип тандашына багыт берүү.
- Баланын билим алуусундагы, тарбиясындагы кемчилдигин аңдап билип, аны оңдоого мүмкүнчүлүк ачып, шыктандыруу.
- Класстан тышкаркы убакта эмнелер менен алектенип жүргөнүн: кружок, секция, кошумча сабак, олимпиадага даярдануу же клубда жүрөбү билүүгө болот.
- Баланын ата-энеге айтпай жүргөн сырын, кемчилдиктерин мугалим билсе болот ж.б.

Айрым ата-энелер мектеп менен байланышууга мугалим менен баарлашууга убакыт бөлө албайбыз, чогулушка да барбайбыз. Ошого байланыштуу мугалимдер баланын сумкасын алып калып, ата-энесин мектепке чогулушка чакырууну адатка айлантууга аргасыз болуп жатышат, демек баланын окууга кызыкпаганын, тартибинин начардыгынын бир себебин өзүбүздөн да издөөгө туура келип жатат. Ошондуктан жогоруда белгилеген талаптарга таянып мектеп менен үй-бүлөнүн байланышын чыңдасак тийиштүү натыйжага жетишебиз жана өз ара педагогикалык кызматташтык актуалдуу маселебодон калат. Демек балдарды окутуп тарбиялоодо ата-эне өзүнчө чоң мектеп.

Адабияттар

1. Авазов А. “Биз эңсеген мугалимдин бейнеси”. Ж-Абад 2016, 58,54-бет.
2. Акматов К. Зулуев Б. “Мектепте тарбиялык иштерди уюштуруунун технологиялары” Ош 2013.43-бет.
3. Гребенников И.В. “Мектеп жана үй-бүлө”. Фрунзе “Мектеп” 1988. 15-бет.
4. Койнова-Цельнер Ю.В. “Башталгыч мектепте активдүү окутуунун педагогикалык технологиялары” Giz,Б.,2011. 76-86 бет.
5. Арабаев И. атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. Б.2013. 183-бет.

УДК 130.2

ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ КОРРЕКЦИИ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Сарыбаева А.А.

Педагогический колледж Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева, преподаватель, г. Бишкек, Кыргызстан

Аннотация

Агрессивное поведение подростков в среде образовательного учреждения - одна из самых острых проблем не только для учителей, психологов и родителей, но и для общества в целом. Изучение агрессии особенно актуально в подростковом возрасте, который характеризуется трудностями адаптации, связанными с переходом от школы к взрослой жизни, подготовкой и преодолением переходного возраста. Трудности, испытываемые педагогами и родителями в выборе адекватных мер реагирования на агрессивные проявления подростков, отсутствие скоординированных усилий школьного образовательного учреждения, социума, семьи в вопросах профилактики агрессии дошкольников доказывают целесообразность организации системы педагогической работы школьного образовательного учреждения по профилактике подростковой агрессии. В статье изложен авторский подход к построению системы педагогической профилактики и коррекции агрессивности подростков. Автором исследованы педагогические условия устранения агрессивного поведения у подростков. Цель исследования - определить педагогические условия устранения агрессивного поведения у старшеклассников и проверить их эффективность посредством педагогического эксперимента.

Ключевые слова: агрессия, агрессивные действия, коррекция агрессивного поведения, методы коррекции агрессивного поведения, критерий, компонент, подросток, подростковый возраст, поведение, учебный процесс, воспитание.

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН АГРЕССИВДҮҮ ЖҮРҮМ-ТУРУМУН ТҮЗӨТҮҮЧҮ НЕГИЗГИ УСУЛДАР

Сарыбаева А.А.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин педагогикалык колледжи, окутуучу, Бишкек ш., Кыргызстан

Аннотация

Билим берүү мекемесинин чөйрөсүндө өспүрүмдөрдүн агрессивдүү жүрүм-туруму мугалимдер, психологдор жана ата-энелер үчүн гана эмес, бүтүндөй коом үчүн эң курч көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Агрессивдүүлүктү изилдөө өспүрүм курагында өзгөчө актуалдуулукка ээ болот, ал мектептеги билим берүү мекемесинен улуулардын жашоосуна аттануусу, өткөөл куракка даярдануу жана аны жеңе билүү менен байланышкан адаптациядагы кыйынчылыктар менен мүнөздөлөт. Өспүрүмдөрдүн агрессивдүү көрүнүштөрүнө адекваттуу жыйынтыктарды чыгарууда мугалимдердин жана ата-энелердин башынан өткөргөн кыйынчылыктары, мектеп жашына чейинки балдардын агрессиясынын алдын алууда мектептеги билим берүү мекемесинин, коомдун, үй-бүлөнүн координацияланган аракеттеринин жоктугу, мектептин билим берүү мекемесинин өспүрүмдөрдүн агрессивдүүлүгүн жоюу боюнча педагогикалык ишинин тутумун уюштуруунун максатка ылайыктуулугун далилдейт. Макалада өспүрүмдөрдүн агрессивдүүлүгүн педагогикалык жактан алдын алуу жана коррекциялоо тутумун түзүү боюнча автордун ой-пикирлери баяндалган. Автор өспүрүмдөрдүн агрессивдүү жүрүм-турумун жоюунун педагогикалык шарттарын изилдеген. Изилдөөнүн максаты – өспүрүмдөрдөгү агрессивдүү жүрүм-турумду жоюунун педагогикалык шарттарын аныктоо жана алардын натыйжалуулугун текшерүү.

Түйүндүү сөздөр: агрессия, агрессивдүү аракеттер, агрессивдүү жүрүм-турумду оңдоо, агрессивдүү жүрүм-турумду оңдоо ыкмалары, критерий, компонент, өспүрүм, өспүрүм курак, жүрүм-турум, билим берүү процесси, тарбиялоо.

BASIC METHODS FOR CORRECTING AGGRESSIVE BEHAVIOR OF ADOLESCENTS

Sarybaeva A.A.

Pedagogical College of the Kyrgyz State University named after I. Arabaev, teacher, Bishkek city, Kyrgyzstan

Abstract

Aggressive behavior of adolescents in the educational institution is one of the most acute problems not only for teachers, psychologists and parents, but also for society as a whole. The study of aggression is especially relevant in adolescence, which is characterized by difficulties in adaptation associated with the transition from school to adulthood, preparation and overcoming the transitional age. The difficulties experienced by teachers and parents in choosing adequate responses to aggressive manifestations of adolescents, the lack of coordinated efforts of the school educational institution, society, family in the prevention of aggression of adolescents prove the expediency of organizing a system of pedagogical work of a school educational institution to prevent adolescent's aggression. The article describes the author's approach to building a system of pedagogical prevention and correction of aggressiveness in adolescents. The author investigated the pedagogical conditions for eliminating aggressive behavior in adolescents. The purpose of the study is to determine the pedagogical conditions for eliminating aggressive behavior in senior pupils and to check their effectiveness through a pedagogical experiment.

Keywords: aggression, aggressive actions, correction of aggressive behavior, methods of correcting aggressive behavior, criterion, component, teenager, adolescent age, behavior, educational process, education.

Currently, the increased aggressiveness of adolescents is one of the acute and relevant problems of society. Cruelty spreading in adolescents' environment destroys morality, leaves a mark on a way of life in which aggressive attacks and coercion become the norm. Some forms of aggression are typical for most adolescents. However, it is known that in a certain category of adolescents, aggression as a stable form of behavior not only persists, but also develops, transforms into a stable personality quality. As a result, the adolescent's productive potential decreases, the possibilities of full-fledged communication are narrowed, and his personal development is deformed. An aggressive adolescent brings a lot of problems not only to others, but also to himself. Therefore, it is necessary to organize purposeful work with such adolescents to reduce the level of aggression. For this purpose, adolescents can be included in situations of "living", to feel their emotional state by modeling the relationships in which they are included in the process of their life. Proponents of the main approaches to explaining the nature of aggression offer various ways to overcome aggressive tendencies. E. Lenders strongly recommended that "Young people need to be taught to vent their anger" (1969), and the famous psychiatrist F. Perls echoed that "If a person is bursting with rage, we must find the valve and give him the opportunity to blow off steam" (1973) [10]. Both statements are based on instinctive approaches to explaining the nature of aggression (S. Freud, K. Lorenz), according to which the aggressive energy accumulated in the body is uncontrollably trying to break out. Believing that aggressive actions or fantasies "remove" aggressive energy from the body, contributing to the suppression of aggressiveness, some psychotherapists encourage their clients to ventilate the suppressed aggression by throwing it out. Some psychologists advise parents to encourage children's aggressive games as a way to release emotional stress.

In contrast to what the catharsis hypothesis asserts, numerous experiments show that the outward expression of aggression often nourishes rather than decreases it. Therefore, the most effective approach of overcoming aggressive tendencies is an approach from the standpoint of social learning, which proposes to control aggression by counteracting the factors that provoke it, namely "weakening aversive stimulation, encouraging and forming non-aggressive behavior and identifying and consolidating reactions which are incompatible with aggression".

Negative factors of the social situation of adolescent development (shortcomings of family upbringing, negative climate in the family, as well as in the system of formal and informal relations with the adult world, psychological discomfort in the student collective and the negative influence of asocial informal groups, tensions with teachers, etc.) create objective prerequisites for the emergence and manifestation of aggressive forms of behavior in adolescents, as well as for the formation of aggressiveness as a stable personality trait. The growth of destructive tendencies in the adolescent environment necessitates the development of the most effective methods for correcting adolescent aggressiveness, involving the impact not only on the violation itself, but primarily on the factors causing it.

Corrective work to overcome aggressive tendencies in the behavior of adolescents is based on the results of psychological and pedagogical diagnostics, which must be carried out in two main directions:

1) determination of the existing level of aggressive tendencies in adolescents, as well as the most typical forms of aggressive behavior used by them to overcome difficult (frustrating) situations;

2) identification of the main factors that causes the emergence and manifestation of aggressive behavior in adolescents.

To identify the presence of aggressive tendencies in the behavior of adolescents, various methods are used, such as observation, conversation, expert interviews with educators, parents, peers, various projective techniques and drawing tests.

The second direction of pedagogical diagnostics involves identifying the main factors that determine the emergence and manifestation of aggressiveness in the behavior of adolescents.

Considering all the variety of reasons for the emergence of aggressiveness at this age, there are a number of main tasks of the diagnostic work in this area:

- study of personality characteristics of aggressive adolescents (diagnostics of temperament, characteristic features, features of development of motivational, emotional and moral spheres);
- study of the features of family education (general family atmosphere, features of relationships between family members, features of educational influences, the leading type of family education, characteristic features of parents, attitudes of parents towards children);
- diagnostics of the adolescent's interpersonal relations with peers (the child's sociometric status in the peer group, the degree of satisfaction of his need for communication and interaction with them);
- study of the peculiarities of the adolescents' relationship with educators (style of relationships, features of pedagogical influences, features of attitudes towards each other, etc.).

As A.K.Osnitsky points out, pedagogical assistance to overcome and prevent aggressive behavior of adolescents, first of all, should be aimed at those factors of personality development and characteristics of the environment, which at this age can become its main causes [13. p. 66]. If the main reason for the emergence and manifestation of aggressiveness in the behavior of adolescents is the shortcomings of family education, then the leading direction of pedagogical correction should be work with the parents of an aggressive adolescent. The main tasks of this work are: harmonization of existing interpersonal relationships; enrichment and re-orientation of the joint emotional experience of the parents and the adolescent; correction of existing views, attitudes, positions of parents in relation to the adolescent; development of an effective style of interaction with adolescents, as well as correction of individual characterological characteristic features, which determine the choice of tactics for educating an adolescent.

Often, correctional work to overcome this or that personality disorder in adolescent is complicated by the parents' lack of elementary pedagogical knowledge. Therefore, in order to correct and

prevent aggressive behavior in adolescents, it is necessary to carry out pedagogical education of parents.

Difficulties in interpersonal relationships with peers play a special role in the emergence and manifestation of aggressive tendencies in the behavior of adolescents. As we have already noted, the aggressiveness of adolescents in this case can act as a way of self-affirmation, an attempt to occupy a certain status in a group that is significant for him, or as an emotional reaction to self-doubt, anxiety, and a feeling of loneliness [19].

In this regard, work on the harmonization of interpersonal relations in a peer group, creating conditions for expanding and deepening interpersonal ties, satisfying the status claims of adolescents, their needs for self-expression and self-affirmation, are of particular importance. First of all, this work should be carried out in the student collective.

The main tasks of corrective work with aggressive adolescents are: teaching methods of regulating the emotional state, beginning from breathing exercises to more complex forms of autogenic training, as well as the formation and consolidation of alternative ways of behavior in situations that provoke aggression, by demonstrating models of such behavior and playing critical and conflict situations. A great difficulty in carrying out corrective measures is the lack of personal interest of adolescents in changing their own behavior. In order to overcome this resistance, I.A. Furmanov recommends a discussion with adolescent of age-related problems, personal difficulties arising in relationships with others, and the proposal to provide pedagogical assistance in resolving them by eliminating the main obstacles that interfere with the achievement of goals [19].

After receiving the consent of the adolescent himself, correctional work must be built in stages, consistently carrying out the following tasks: expanding the adolescent's information about his own personality and the problem of aggressive behavior; awareness and assessment of one's own behavior and its consequences, both for the adolescent himself and for the people around him; formation and consolidation of a conscious intention to change their own undesirable behavior and strengthening the adolescent's confidence in his own ability to do this; search and training of alternative ways of behavior and emotional response in situations that provoke aggression; formation and consolidation of the adolescent's confidence in the ability to prevent the recurrence of aggressive behavior in any conditions.

In the prevention and correction of aggressive behavior, general methods of education are also used: the formation of consciousness, the formation of behavior, stimulation and special methods of pedagogical correction aimed at correcting deviant behavior: subjective-prognostic, natural consequences, the method of compensation, the labor method, the method of "explosion".

Therefore, in corrective work to overcome aggressive tendencies in adolescents need to pay great attention to expanding the actively used tools in their behavior and communication. The importance of group forms of work does not remove the principle of an individual approach to each adolescent in the process of group work. Of course, the correction of aggressiveness cannot be limited only by the framework of special pedagogical work. It is extremely important to reinforce the skills learned in the classroom by transferring them into everyday life. A significant role in this process is played by the parent's support of the efforts of the educator and the student.

So, the main tasks of correctional work with aggressive adolescents to overcome the violation itself are: teaching them methods of regulating the emotional state, as well as the formation and consolidation of alternative ways of behavior in situations that provoke aggression. The most effective psychological and pedagogical correction of aggressive tendencies in the behavior of adolescents is carried out in group forms of work.

Thus, the theoretical analysis of the state of the problem of correcting the aggressive behavior of adolescents showed the presence of fundamentally different approaches to understanding the essence and nature of aggression, which indicates the multidimensionality, diversity of the studied

phenomenon, the multifactorial conditioning of aggression as a behavioral act and aggressiveness as a personality trait. The most productive, in our opinion, is the approach based on the conditioning of aggressive manifestations in personal characteristics and behavior not so much organic as socio-psychological reasons. This circumstance is clearly revealed in adolescents, when the dependence of personal development is especially pronounced not on genetic predisposition, but on a qualitative change in social position.

Колдонулган адабияттар

1. Bandura. A. Teenage aggression. Exploring the impact of education and family relationship - M.: Eksmo-Press, 1999. - p.512.
2. Berkovis. L. Aggression: reason, effects and control. SPb.: Prime-Evroznak, 2001. p.512. Burkova V.N. finger index, aggression and personality traits in Russian adolescents// Vestnik NGU. Seriya: Psychology. 2008, Tom 2, 2nd ed., p.79-84.
3. Borytko N.M. In the space of educational activities : Monography/ Nauch. red. N. K. Sergeev – Volgograd: Peremena, 2001. – p.181 [p,127]
4. Beron. R. Richardson D. Aggression. - SPb., 1997. - p.336.
5. Djumabaeva.G.A. Features of working with aggressive adolescents [Text] / Djumabaeva.G.A // news of Kyrgyz Academy of education. - 2011. - №2 (18) - pp.103-109.
6. Methodical manual on conducting extracurricular activities on the program "School without violence". - Bishkek, 2013.
7. Imanbaev A. Problems of studying the motives of aggression in schoolchildren. [Text] / A. Imanbaev. Science, new technologies and innovations of Kyrgyzstan 2015, №5, pp.186-188.
8. Ishimov BB, OsmonovaCh.T. Prevention of non-social disorders and delinquency in adolescents: Training manual. / Academy of Internal Affairs of the Kyrgyz Republic named after E. Aliyev; Ministry of Education and Culture of the Kyrgyz Republic. B.: 2001 p.92.
9. Con I.S. Psychology of the senior class. M.: Enlightenment, 2004.192p.
10. Kurbatova, T. N. Emosionalno-povedencheskie osobennosti nesovershennoletnih pravonarushutelei: avtoref. dis.kand. psihol. nauk /— L., 1981. (2)
11. Levitov. I.D. Psychology of aggression // Questions of psychology.1976. №6. P.169-189.
12. Lorens. K. Aggression (so-called "evil"). - M., 1994. - 269p
13. Osniskiy, A. K. Psihologicheskiy analiz agressivnyh proyavleniy uchashihsya // Voprosy psihologii. — 1994. — №3. (4)
14. Rukavishnikova N.G. Prevention and correction of aggressive behavior of adolescents // In the book: Pedagogical and psychological problems of modern education materials of the scientific-practical conference "Readings of Ushinsky". Ya.SPU named by. K. D. Ushinsky; E.O. Ivanova. 2015.p.97-107
15. Rummyantseva T.G. Aggression and control // Questions of psychology. - 1992. - No. 5/6. - p.35-40.
16. Semenyuk L.M. Psychological features of aggressive behavior in adolescents and the conditions for its correction. - M., 1996.-- p.254
17. Smirnova T.P. Psychological correction of aggressive behavior in children. Roštov n / D.: Feniks, 2009. -432 p.
18. Turdubaeva R.Sh. Prevention and correction of aggressive behavior of adolescents. [Text], R.Sh. Turdubaeva // News of Universities of Kyrgyzstan, 2017, pp.158-160
19. Furmanov I.A. Child aggression. - M., 1996. - 192p (8)
20. Vachkov, I. V. Osnovy tehnologii gruppovogo treninga – M., 1999.

УДК 616-08-035

ОСТРЫЙ ТОНЗИЛЛОФАРИНГИТ В ПРАКТИКЕ ВРАЧА

Сулайманов Ш.А.¹, Дронов И.А.², Халмурзаев М.М.³, Бегалы уулу С.⁴
Кыргызско-Российский Славянский университет, профессор, г. Бишкек, Кыргызстан¹
Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования Первый Московский государственный медицинский университет имени И.М. Сеченова (Сеченовский Университет), доцент, г. Москва, Россия²
Ошский медицинский колледж, соискатель, г. Ош, Кыргызстан³
Научно-исследовательский медико-социальный институт, преподаватель, г. Жалал-Абад, Кыргызстан⁴

Аннотация

На основании актуальных научных данных рассмотрены этиология, клиническая картина, принципы диагностики и лечения данного заболевания. Особое внимание уделено возможности экспресс-диагностики стрептококкового острого тонзиллофарингита (ОТФ) и выбору этиотропной терапии. Статья адресована педиатрам, врачам общей практики, инфекционистам, оториноларингологам.

Ключевые слова: Острый тонзиллофарингит, диагностика, лечение.

ДАРЫГЕРДИН ПРАКТИКАСЫНДА КУРЧ ТОНЗИЛЛОФАРИНГИТ

Сулайманов Ш.А.¹, Дронов И.А.², Халмурзаев М.М.³, Бегалы уулу С.⁴
Кыргыз-орус Славян университети, профессор, Бишкек ш., Кыргызстан¹
Федералдык Мамлекеттик автономиялык жогорку билим берүү мекемеси И.М.Сеченов атындагы Биринчи Москва мамлекеттик медициналык университети (Сеченов университети), доцент, Москва ш., Россия²
Ош медициналык колледжи, изденүүчү, Ош ш., Кыргызстан³
Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, окутуучу, Жалал-Абад ш., Кыргызстан⁴

Аннотация

Актуалдуу илимий маалыматтардын негизинде курч мүнөздөгү тонзиллофарингиттин этиологиясы, клиникалык белгилери жана анны дарылоо каралган. Бул дартты экспресс-дарт аныктоо жана этиотроптук дарылоо жолун тандоо мүмкүнчүлүктөрүнө өзгөчө көңүл бурулган. Макалаларга, жалпы тажрыйбалык дарыгерлерге, инфекционисттерге, оторинларингологдорго арналат.

Түйүндүү сөздөр: Курч тонзиллофарингит, дарт аныктоо, дарылоо.

ACUTE TONSILLOPHARYNGITIS IN A DOCTORS PRACTICE

Sulaimanov Sh. A.¹, Dronov I.A.², Khalmurzaev M.M.³, Begaly uulu S.⁴
Kyrgyz-Russian Slavic University, professor, Bishkek, Kyrgyzstan¹
Federal State Autonomous Educational Institution of Higher Education First Moscow State Medical University named after I.M. Sechenov (Sechenov University), docent, Moscow, Russia²
Osh medical college, Osh city, Kyrgyzstan

Annotation

The etiology, clinical manifestations, principles of diagnosis and treatment of this disease are presented on the basis of current scientific data. Particular attention is paid to the possibility of rapid diagnosis of streptococcal ATP and the choice of etiotropic therapy. The article is addressed to pediatricians, general practitioners, infectious diseases specialists, and otorhinolaryngology.

Keywords: Acute tonsillopharyngitis, diagnosis, treatment.

Острый тонзиллит (воспаление небных миндалин) и острый фарингит (воспаление слизистой оболочки глотки) – очень частые заболевания в педиатрической практике.

Поскольку в реальной клинической практике в большинстве случаев сочетается воспаление глотки и миндалин, актуальным является термин острый тонзиллофарингит (ОТФ) или фаринготонзиллит.

Клиническая картина

Системными проявлениями ОТФ являются лихорадка и интоксикация, которые выражены в различной степени.

Наиболее характерной жалобой при ОТФ является боль в горле, которая может усиливаться при глотании (одинофагия). У детей первых лет жизни боль в горле может проявляться в виде отказа от еды.

Другие типичные местные проявления ОТФ включают:

- гиперемию и отек небных миндалин, задней стенки глотки и окружающих тканей (небных дужек, мягкого неба и язычка),
- энантема на мягком небе и язычке,
- налеты на небных миндалинах и задней стенке глотки,
- увеличение, уплотнение, болезненность шейной группы лимфоузлов [1].

Клиническая картина ОТФ вирусной и стрептококковой этиологии в целом имеет некоторые различия (таблица 1). Также в пользу стрептококковой этиологии заболевания указывают:

- развитие зимой и ранней весной,
- контакт с больным стрептококковым ОТФ в анамнезе,
- возраст от 5 до 15 лет [5].

Несмотря на указанные различия, достоверно верифицировать этиологию заболевания на основании клинических и эпидемиологии особенностей заболеваний не возможно.

• Таблица 1.

Характерные проявления ОТФ в зависимости от этиологии

Вирусный ОТФ	Стрептококковый ОТФ
конъюнктивит	внезапное начало с сильной боли в горле
острый ринит	выраженная лихорадка
кашель	головная боль
диарея	тошнота, рвота, боль в животе
осиплость голоса	изолированные признаки воспаления в ротоглотке
афтозный стоматит	островчатые налеты на миндалинах
экзантема	петехиальная энантема на мягком небе
	передне-шейный лимфаденит
	скарлатиноподобная сыпь

Бактериологическое обследование является «золотым стандартом» выявления БГСА. Однако, для его проведения требуется в сжатые сроки направить материал в специализированную лабораторию, а окончательный результат анализа может быть получен только через 48-72 часа.

Общий анализ крови (ОАК), уровень С-реактивного белка и прокальцитонина обладают низкой диагностической ценностью при ОТФ и должны использоваться только в отдельных случаях – тяжелое состояние пациента, подозрение на развитие осложнения.

Дифференциальная диагностика

ОТФ необходимо дифференцировать с другими заболеваниями, которые проявляются воспалением глотки. Наиболее актуальные из них представлены в таблице 3. Также необходимо учитывать, что ОТФ является ключевым проявлением скарлатины.

Таблица 2. Заболевания с воспалением ротоглотки

Заболевание	Характерные отличительные признаки
Дифтерия ротоглотки	постепенное начало, боль в горле незначительная, гиперемия ротоглотки с фиолетовым оттенком, плотный фибриновый налёт сероватого цвета с ровными краями, склонный к распространению за пределы миндалин, который плохо снимается и оставляет после снятия кровотокащую поверхность.
Инфекционный мононуклеоз	умеренная гиперемия ротоглотки, значительное увеличение небных миндалин, рыхлые, бугристые налёты в виде островков или полос, которые легко снимаются, системная лимфаденопатия с преимущественным вовлечением заднешейной группы лимфоузлов, гепатоспленомегалия, заложенность носа, затруднение носового дыхания, храпящее дыхание полукрытым ртом (увеличение носоглоточной миндалины), в ОАК - лейкоцитоз, лимфоцитоз, атипичные мононуклеары.
Орофарингеальный кандидоз	умеренная выраженность воспалительной реакции, творожистые наложения, которые выходят за пределы небных миндалин, при удалении которых образуется эрозивная поверхность.

Лечение

В большинстве случаев пациенты с ОТФ могут получать медицинскую помощь амбулаторно. Ведение пациента осуществляет врач общей практики или педиатр, при подозрении на ранние осложнения необходимо отправить ребенка к оториноларингологу. На время лихорадки пациенту рекомендуется постельный режим. Также рекомендуются обильное питье (молоко, чай, минеральная вода, морс), механически и термически щадящая диета [1, 8].

• Таблица 3

Медикаментозная терапия ОТФ

Этиотропная терапия	Симптоматическая терапия
системные антибиотики,	местные анестетики,
противовирусные препараты,	противовоспалительные препараты.
местные антимикробные препараты.	

Показаниями для проведения системной антибактериальной терапии (АБТ) при ОТФ являются:

- выделение *S. pyogenes* при бактериологическом исследовании,
- положительный результат экспресс-теста на БГСА,
- клинические признаки стрептококковой инфекции (≥ 2 баллов по шкале Центора-МакАйзека) в случае невозможности проведения микробиологической диагностики,
- развитие осложнений [1, 9].

Применение системной АБТ при стрептококковом ОТФ позволяет предотвратить развития как ранних, так и поздних осложнений [1].

Расчет дозы антибиотиков у детей проводится на вес ребенка. У детей до 3 лет пероральные антибиотики должны использоваться только в жидких формах – суспензия, растворенная диспергируемая таблетка. По сравнению с суспензией при использовании диспергируемых таблеток практически отсутствует риск ошибок, связанных с приготовлением, хранением и дозированием препарата. У детей старше 3 лет также целесообразно использовать жидкие лекарственные формы. Это не только облегчает пероральный прием препарата, но повышает эффективность и безопасность АБТ за счет лучшей фармакокинетики [1].

Важную роль при ОТФ играют местные средства – антимикробные (антисептики, антибиотики), болеутоляющие (анестетики, противовоспалительные средства), некоторые местные средства сочетают одновременно болеутоляющий и антимикробный эффекты. Цели топической терапии - уменьшение боли в горле и профилактика вторичного инфицирования [1-2]. Местные противомикробные препараты обладают различной активностью против бактерий. Некоторые местные средства также имеют противогрибковую и противовирусную активность. Местные препараты при ОТФ применяются в форме растворов, спреев, аэрозолей, таблеток, драже и пастилок для рассасывания. Необходимо помнить, что многие местные препараты имеют возрастные ограничения [1].

При высокой лихорадке или выраженной боли в горле используются ибупрофен и/или парацетамол. В качестве противовоспалительного и иммуномодулирующего средства при ОТФ может быть использован комбинированный растительный препарат, содержащий корень алтея, цветки ромашки, трава хвоща, листья грецкого ореха, трава тысячелистника трава, кора дуба и трава одуванчика лекарственного [1].

При наличии 7 и более эпизодов стрептококкового ОТФ в течение 1 года или 5 и более эпизодов ежегодно в течение 2 лет или 3 и более эпизодов ежегодно в течение 3 лет необходимо рассмотреть вопрос о проведении тонзиллэктомии.

• Таблица 4

Алгоритм антибактериальной терапии при остром стрептококковом тонзиллофарингите у детей

Препараты 1 линии (выбора)	Показания для назначения препаратов 2 линии	Препараты 2 линии	Показания для назначения препаратов 3 линии	Препараты 3 линии
Феноксиметилпенициллин Амоксициллин	Аллергия на пенициллины	Цефиксим1	Аллергия на цефалоспорины	Джозамицин2 Мидекамицин2 Спирамицин2 Азитромицин
	Прием антибиотиков в предшествующие 3 месяца	Амоксициллин/ клавуланат Амоксициллин/ сульбактам Сультамициллин Цефалексин Цефаклор Цефуроксимаксетил Цефиксим	Прием антибиотиков в предшествующие 3 месяца и аллергия на цефалоспорины	Линкомицин Клиндамицин Джозамицин2 Мидекамицин1 Спирамицин2
	Рецидивирующий тонзиллофарингит		Рецидивирующий тонзиллофарингит и аллергия на цефалоспорины	
	Низкая приверженность терапии	Бензатинабензилпенициллин Цефиксим3		

1. С осторожностью у пациентов с анафилактической реакцией в анамнезе.
2. Резистентность БГСА к 16-членным макролидам (джозамицин, mideкамицин, спирамицин) ниже, чем к 14- и 15-членным.
3. Эффективность 5-дневных курсов цефалоспоринов 3 поколения сопоставима по эффективности с 10-дневным курсом пенициллина, поэтому данные препараты целесообразно использовать в случае низкой приверженности терапии.

Список литературы

1. Острые инфекции дыхательных путей у детей. Диагностика, лечение, профилактика: клинические рекомендации/Геппе Н.А. и др. - М.: МедКом-Про, 2018 – 200 с.
2. Острый тонзиллофарингит. Клинические рекомендации – 2016 – 24 с.
3. Bisno A.L. Acute pharyngitis//N. Engl. J. Med. - 2001 – Vol. 344, N 3 – p. 205-211.
4. Linder J.A., Bates D.W., Lee G.M., Finkelstein J.A. Antibiotic treatment of children with sore throat// JAMA - 2005 – Vol. 294, N 18 – p. 2315-2322.
5. Shulman S.T., Bisno A.L., Clegg H.W., et al. Clinical practice guideline for the diagnosis and management of group A streptococcal pharyngitis: 2012 update by the Infectious Diseases Society of America//Clin. Infect. Dis.-2012 – Vol. 55, N 10 - e86-102.
6. Учайкин В.Ф., Харламова Ф.С., Шамшева О.В., Полеско И.В. Инфекционные болезни: атлас руководство. – М. :ГЭОТАРМедиа, 2010 –384 с.
7. Дронов И.А., Геппе Н.А. Роль экспресс-диагностики в выборе рациональной терапии тонзиллофарингита у детей//Доктор.Ру – 2012 – N 9 - с. 43–48.
8. Пирожкова Н.И., Елкина Т.Н., Кондюрина Е.Г., Грибанова О.А. Острый тонзиллофарингит на педиатрическом участке. Новосибирск. - 2016. - 76 с.
9. Дронов И.А., Малахов А.Б. Показания для применения и выбор антибактериальной терапии при острых респираторных инфекциях у детей в амбулаторных условиях//Вопросы современной педиатрии, 2016.-N 4.-С.79-84.
10. Шпынев К.В., Кречикова О.И., Кречиков В.А., Козлов Р.С. Streptococcuspyogenes: характеристика микроорганизма, выделение, идентификация и определение чувствительности к антибактериальным препаратам//КМАХ – 2007 – Т. 9 N 2.-с.104-120.
11. Онлайн платформа анализа данных резистентности к антимикробным препаратам в России. URL.: <http://map.antibiotic.ru> Обращение 01.12.2017.

УДК 517.927

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОГРАНСЛОЙНЫЕ ЛИНИИ ДЛЯ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫХ УРАВНЕНИЙ ВТОРОГО ПОРЯДКА С АНАЛИТИЧЕСКИМИ ФУНКЦИЯМИ

Тампагаров К.Б.¹, Нарбаев М.Р.²Научно-исследовательский медико-социальный институт, профессор¹, доцент², г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

На основе принятых ранее с участием автора определений погранслойных линий для одномерных сингулярно возмущенных обыкновенных дифференциальных уравнений (с.в.у.) в комплексной плоскости, введены соответствующие определения для с.в.у. второго порядка с аналитическими функциями. Приведены примеры, показывающие специфику двумерных уравнений. Доказано существование погранслойных линий.

Ключевые слова: сингулярно возмущенные уравнения, погранслойная линия, промежуточная погранслойная линия, аналитическая функция, гармоническая функция, линии уровня.

АНАЛИТИКАЛЫК ФУНКЦИЯЛУУ ЭКИНЧИ ТАРТИПТЕГИ СИНГУЛЯРДЫК КОЗГОЛГОН ТЕНДЕМЕЛЕР ҮЧҮН ЧЕК АРАЛЫК КАТМАР СЫЗЫКТАРДЫ ИЗИЛДӨӨ

Тампагаров К.Б.¹, Нарбаев М.Р.²Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, профессор¹, доцент², Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Комплекстик тегиздикте биринчи тартиптеги сингулярдуу козголгон кадимки дифференциалдык тендемелер (с.к.т.) үчүн автордун катышуусу менен мурда кабыл алынган чек аралык катмар сызыктарынын аныктамаларынын негизинде, экинчи тартиптеги с.к.т. үчүн тиешелүү аныктамалар киргизилген. Экинчи тартиптеги тендемелердин өзгөчөлүгүн көрсөткөн мисалдар келтирилген. Чек аралык катмар сызыктарынын жашашы далилденген.

Ачкыч сөздөр: сингулярдык козголгон тендемелер, чек аралык сызык, аралык чек аралык катмар сызыгы, аналитикалык функция, гармоникалык функция, деңгээл сызык.

STUDY OF BOUNDARY LAYER LINES FOR SINGULARLY PERTURBED SECOND-ORDER EQUATIONS WITH ANALYTIC FUNCTIONS

Tampagarov K.B.¹, Narbaev M.R.²Scientific-Research Medical-Social Institute, professor¹, docent², Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

On the basis of previously adopted by the authors of the definitions of boundary layer lines for one-dimensional singularly perturbed ordinary differential equations (s.p.e.) in the complex plane, introduced the relevant definitions for s.p.e. second order with analytic functions. Examples showing the specifics of two-dimensional equations are given. The existence of boundary layer lines is proved.

Keywords: singularly perturbed equations, boundary layer line, intermediate boundary layer line, analytical function, harmonic function, level lines.

Введение

В работе [1] для одного линейного с.в.у. с аналитическими функциями, в комплексной области изменения независимой переменной доказано существование области, простирающейся вдоль некоторой линии, имеющую форму петли. Такая область, авторами названа простирающийся пограничный слой.

В [2] доказано, что существование таких линий являются специфическими свойствами с.в.у. с аналитическими функциями и предложено называть их погранслойными линиями.

В [3] доказано, что для любого конечного набора точек на комплексной плоскости существует такое линейное с.в.у. с полиномиальным коэффициентом с начальным условием, что его решение имеет погранслойные линии, содержащие все эти точки. В [4] найдены условия, когда погранслойные линии являются гладкими.

В данной статье некоторые из введенных ранее [2] определений расширены и уточнены для систем уравнений.

Определения и постановка задачи.

Объектом исследования данной работы будут линейные с.в.у. второго порядка следующего вида

$$\varepsilon z'(t, \varepsilon) = A(t)z(t, \varepsilon) + f(t) \quad (1)$$

С начальным условием

$$z(t_0, \varepsilon) = z^0 \quad (2)$$

где, $t_0 \in \Omega \subset \mathbb{C}$, $A(t) = (a_{mk}(t))$, $m, k = 1, 2$.

$$z(t, \varepsilon) = (z_1(t, \varepsilon), z_2(t, \varepsilon)), f(t) = (f_1(t), f_2(t)).$$

Пусть выполняются следующие условия:

U.1. Пусть $a_{mk}(t) \in Q(\Omega)$, $f(t) \in Q(\Omega)$.

U.2. Матрица $A(t)$ имеет различные собственные значения $\lambda_1(t)$, $\lambda_2(t)$.

U.3. $\forall t \in \Omega: \det A(t) \neq 0$.

Введем положительную вещественнозначную функцию от решения

$$U(t, \varepsilon) = z_1(t, \varepsilon)z_1^*(t, \varepsilon) + z_2(t, \varepsilon)z_2^*(t, \varepsilon),$$

(для тех значений t , для которых она существует и однозначно определена)

* – означает комплексную сопряженность.

Определения и примеры

Определение 1. Если $U(t_1, \varepsilon)$ ограничено при $\varepsilon \rightarrow 0$, то точка $t_1 \in \Omega$ называется сингулярной для задачи (1)–(2).

Определение 2. Если $U(t_1, \varepsilon)$ органичено, но не стремится к нулю при $\varepsilon \rightarrow 0$, то точка $t_1 \in \Omega$ называется «промежуточной» для задачи (1) – (2).

Определение 3. Если $U(t_1, \varepsilon) \rightarrow 0$ при $\varepsilon \rightarrow 0$, то точка $t_1 \in \Omega$ называется регулярной для задачи (1) – (2).

Определение 4. Точка, в любой окрестности которой существуют как регулярные, так и нерегулярные точки, называется погранслойной точкой.

Примечание. Данные определения введены, потому что в двумерном случае, в отличие от одномерного [2], есть различия между «промежуточными» и погранслойными точками.

Определение 5. Любое множество промежуточных точек, в любой окрестности которых существуют только нерегулярные (сингулярные) точки называются промежуточными множествами.

Определение 6. Любое множество промежуточных точек в любой окрестности, которых существуют регулярные так и сингулярные точки называются погранслойными множествами.

Определение 7. Промежуточное (погранслоинное) множество, являющееся непрерывным, локально взаимно-однозначным образом отрезка, называется промежуточной (погранслоинной) линией.

Определение 8. Для промежуточной (погранслоинной) точки $t_1 \in \mathbb{C}$ число $\theta \in \mathbb{C}_1$ называется промежуточным (погранслоинным) направлением, если для любого малого $\sigma > 0$ существует такое малое $\delta > 0$, что множество

$$\{t \in \mathbb{C} \mid |\text{Arg}(t - t_1) - \text{Arg}\theta| < \sigma, |t - t_1| = \delta\}$$

содержит промежуточные (погранслоинные) точки.

Определение 9. Если в промежуточной (погранслоинной) точке имеются два промежуточных (погранслоинных) направления, составляющие угол, отличный от 180° , то она называется точкой ветвления. Количество таких направлений, каждое из которых составляет угол, отличный от 180° , с каким-либо другим направлением, будем называть количественным показателем ветвления.

Пример 1. (наличие промежуточной, но не погранслоинной линии).

$$\begin{aligned} \varepsilon z_1'(t, \varepsilon) &= z_1(t, \varepsilon), \quad \varepsilon z_2'(t, \varepsilon) = -z_2(t, \varepsilon), \quad z_{10} = 1, \quad z_{20} = 1. \\ U(u + iv, \varepsilon) &= \exp((u + iv)/\varepsilon) \exp((u - iv)/\varepsilon) + \\ &+ \exp(-(u + iv)/\varepsilon) \exp(-(u - iv)/\varepsilon) = \exp(2u/\varepsilon) + \exp(-2u/\varepsilon). \end{aligned} \quad (3)$$

При $u = 0$ получаем промежуточную линию: $U \equiv 2$. Вместе с тем, при $u \neq 0$ получаем, что $U(u + iv, \varepsilon) \rightarrow \infty$ при $\varepsilon \rightarrow 0$. Таким образом, регулярных точек не существует. Следовательно, не существует погранслоинных точек и погранслоинных линий.

Отметим, что в одномерном случае погранслоинные линии (как частные случаи линий Стокса), а также точки ветвления и др. получаются из условий вида $\text{Re} \int_{t_0}^t a_{11}(\tau) d\tau = 0$. В двумерном случае такой связи уже нет: погранслоинные и промежуточные линии не определяются каким-либо одним равенством.

Пример 2. (2-ветвление погранслоинных линий).

$$\begin{aligned} \varepsilon z_1'(t, \varepsilon) &= z_1(t, \varepsilon), \quad \varepsilon z_2'(t, \varepsilon) = iz_2(t, \varepsilon), \quad z_{10} = 1, \quad z_{20} = 1. \\ U(u + iv, \varepsilon) &= \exp((u + iv)/\varepsilon) \exp((u - iv)/\varepsilon) + \\ &+ \exp(i(u + iv)/\varepsilon) (\exp(i(u - iv)/\varepsilon))^* = \exp(2u/\varepsilon) + \\ &+ \exp((-v + iu)/\varepsilon) \exp((-v - iu)/\varepsilon) = \exp(2u/\varepsilon) + \exp(-2v/\varepsilon). \end{aligned} \quad (4)$$

Итак, получаются два луча: $\{u < 0; v = 0\}$ и $\{u = 0; v > 0\}$, составляющие угол 90° .

Пример 3. (4-ветвление погранслоинных линий).

$$\begin{aligned} \varepsilon z_1'(t, \varepsilon) &= 2tz_1(t, \varepsilon), \quad \varepsilon z_2'(t, \varepsilon) = 2itz_2(t, \varepsilon), \quad z_{10} = 1, \quad z_{20} = 1. \\ U(u + iv, \varepsilon) &= \exp((u + iv)^2/\varepsilon) (\exp((u + iv)^2/\varepsilon))^* + \\ &+ \exp(i(u + iv)^2/\varepsilon) (\exp(i(u + iv)^2/\varepsilon))^* = \\ &= \exp((u^2 - v^2 + 2iuv)/\varepsilon) \exp((u^2 - v^2 - 2iuv)/\varepsilon) + \\ &+ \exp((-2uv + i(u^2 - v^2)/\varepsilon) \exp((-2uv - i(u^2 - v^2)/\varepsilon) = \\ &= \exp(2(u^2 - v^2)/\varepsilon) + \exp((-4uv)/\varepsilon). \end{aligned} \quad (5)$$

Здесь получаются четыре луча:

$$\{u = 0; v > 0\}, \{u = 0; v < 0\}, \{u = v > 0\}, \{u = v < 0\},$$

Постановка задачи

Пусть $z(t, \varepsilon)$ решение задачи (1)-(2).

Задача.

1. Для $z(t, \varepsilon)$ доказать существование погранслойных линий.
2. Найти достаточные условия для системы (1), при которых возникают явления, аналогичные перечисленным в примерах.
3. Найти другие явления для системы (1), отличных от перечисленных явлений, а также найти достаточные условия для их возникновения.

Приведение системы к стандартному виду

При выполнении условия U.3 вырожденная система, соответствующее (1) имеет единственное решение. Действительно в (1) полагая $\varepsilon = 0$ получим вырожденную систему

$$A(t)\xi(t) + f(t) = 0. \quad (6)$$

По условию $\forall t \in \Omega: \det A(t) \neq 0$, тогда $\forall t \in \Omega$ существует обратная матрица $A^{-1}(t)$. Учитывая это, из (6) получим $\xi(t) = -A^{-1}(t)f(t) = 0$. Согласно U.1 $\xi(t) \in Q(\Omega)$.

В (1) произведем замену

$$z(t, \varepsilon) = x(t, \varepsilon) + \xi(t), \quad (7)$$

где $x(t, \varepsilon)$ – новая неизвестная функция. (7) поставив в (1) будем иметь

$$\varepsilon x'(t, \varepsilon) + \varepsilon \xi'(t) = A(t)x(t, \varepsilon) + A(t)\xi(t) + f(t).$$

Отсюда учитывая (6), получим

$$\varepsilon x'(t, \varepsilon) = A(t)x(t, \varepsilon) - \varepsilon \xi'(t). \quad (8)$$

Если учесть условие U.2, то существует матрица $T(t)$ и преобразовании

$$x(t, \varepsilon) = T(t)y(t, \varepsilon) \quad (9)$$

Систему (8) приводит к виду

$$\varepsilon y'(t, \varepsilon) = \Lambda(t)y(t, \varepsilon) + \varepsilon b(t) + \varepsilon B(t)y(t, \varepsilon). \quad (10)$$

Действительно, подставляя (9) в (8), имеем

$$\varepsilon T(t)y'(t, \varepsilon) = A(t)T(t)y(t, \varepsilon) - \varepsilon \xi'(t) - \varepsilon T'(t)y(t, \varepsilon). \quad (11)$$

$T(t)$ унитарная матрица для которой существует обратная. Учитывая это из (11) имеем

$$\varepsilon y'(t, \varepsilon) = T^{-1}(t)A(t)T(t)y(t, \varepsilon) - \varepsilon T^{-1}(t)\xi'(t) - \varepsilon T^{-1}(t)T'(t)y(t, \varepsilon).$$

Введя обозначения

$$\Lambda(t) \equiv T^{-1}(t)A(t)T(t), T^{-1}(t)\xi'(t) \equiv b(t), T^{-1}(t)T'(t)y(t, \varepsilon) \equiv B(t),$$

получим (10), где

$$\Lambda(t) = \text{diag}(\lambda_1(t), \lambda_2(t)), b(t) = (b_1(t), b_2(t)), B(t) = (b_{km}(t)), k, m = 1, 2.$$

Условие (2) будет иметь вид $z^0 = x^0 + \xi(0)$, $x^0 = x(t_0, \varepsilon)$. Далее $x^0 = z^0 - \xi(0)$ и $z^0 - \xi(0) = T(t_0)y^0$. Отсюда $y^0 = T^{-1}(t_0)(z^0 - \xi(0))$.

Таким образом, для системы (10) задается начальное условие

$$y(t_0, \varepsilon) = y^0. \quad (12)$$

Вследствие проведенных преобразований вместо задачи (1)-(2) будем рассматривать задачу (10)-(12).

Рассмотрим задачу (10)-(12) в предположении $b_{km} \equiv 0$.

Тогда имеем

$$\begin{aligned} y_1(t, \varepsilon) &= y_1^0 \exp \frac{F_1(t)}{\varepsilon} + \int_{t_0}^t \exp \frac{F_1(t)-F_1(\tau)}{\varepsilon} b_1(\tau) d\tau, \\ y_2(t, \varepsilon) &= y_2^0 \exp \frac{F_2(t)}{\varepsilon} + \int_{t_0}^t \exp \frac{F_2(t)-F_2(\tau)}{\varepsilon} b_2(\tau) d\tau. \end{aligned} \quad (13)$$

Введем понятие решетки.

Пусть заданы функции $\lambda_j(t)$ и выполняются условия:

1. $\lambda_j(t) \in Q(\Omega)$ ($j = 1, 2$);
2. $\forall t \in \Omega : \operatorname{Im} \lambda_1(t) \neq 0, \operatorname{Re} \lambda_2(t) \neq 0$.

Определим функции

$$F_j(t) = \int_{t_0}^t \lambda_j(\tau) d\tau \text{ и } F_{1j}(t) = \operatorname{Re} F_j(t)$$

где t_0 внутренняя точка области Ω . Согласно заданному условию $F_{1j}(t)$ являются гармоническими функциями. По определению $F_{1j}(t) = 0$.

Известно, что гармонические функции свои заданные значения принимают на некоторых линиях уровнях. Если исходить из этого, то существует линии уровня $(L_{0j}) = \{t \in \Omega \mid F_{1j}(t) = 0\}$ проходящие через точку t_0 . Линии (L_{0j}) некоторую окрестность точки t_0 разбивают на четыре части, за исключением некоторых случаев.

В силу произвольности выбора точек \tilde{t}_j ($j = 1, 2, 3, 4$) линии $(\tilde{L}_{1j}), (\tilde{L}_{2j})$ ($j = 1, 2$) пересекаются и линии уровня $(\tilde{L}_{11}), (\tilde{L}_{12}), (\tilde{L}_{21}), (\tilde{L}_{22})$ определяют область, которую обозначим $\Omega_0(t_0)$.

Определение. $\Omega_0(t_0)$ – назовем решеткой. Это решетка определяется применением линии уровня функции $F_{11}(t)$ и $F_{22}(t)$.

Каждую клетку решетки $\Omega_0(t_0)$ обозначим Ω_{0j} ($j = 1, 2, 3, 4$). Эти произвольные точки можно двигать до тех пор пока линии уровня проходящие через эти точки образуют решетку или решетка вырождается в некоторую область содержащуюся в Ω . Вышеописанный процесс назовем расширением решетки.

Для определенности будем считать, что справедливы следующие соотношения:

$$\begin{aligned} \forall t \in \Omega_{01} (F_{11}(t) < 0, F_{12}(t) < 0); \\ \forall t \in \Omega_{02} (F_{11}(t) > 0, F_{12}(t) < 0); \\ \forall t \in \Omega_{03} (F_{11}(t) > 0, F_{12}(t) > 0); \\ \forall t \in \Omega_{04} (F_{11}(t) < 0, F_{12}(t) > 0). \end{aligned} \quad (14)$$

(13) будем рассматривать в $\Omega_0(t_0)$.

Теорема. Пусть выполняются условия U.1, U.2, U.3. Тогда существует решетка $\Omega_0(t_0)$ и часть линии (L_{01}) и (L_{02}) – (границы областей $\Omega_{01}, \Omega_{02}, \Omega_{03}, \Omega_{04}$) являются погранслойными линиями.

Доказательство. Воспользуемся методом равномерного спуска (подъема) [5]. При выполнении условий U.1 и U.2 существует решетка $\Omega_0(t_0)$. Решетка состоит из частей Ω_{0j} ($j = 1, 2, 3, 4$). Функции $y_j(t, \varepsilon)$ ($j = 1, 2$) будем рассматривать в $\Omega_0(t_0)$. Сначала рассмотрим $y_1(t, \varepsilon)$. Пусть

$$\operatorname{Re} F_1(t) = F_{11} \text{ и } F_{11}(\tau) = a\tau_1 + b. \quad (15)$$

Возьмем произвольную точку $t \in \Omega_0(t_0)$ и определим линию уровня

$$(L_1(t)) = \{t \in \Omega_0(t_0) \mid F_{11}(t) = L_1(t)\}$$

Линии уровня $L_1(t)$ полностью заполняют решетку.

По соглашению (14) $\forall t \in \Omega_{01} \cup \Omega_{04}$ ($F_{11}(t) < 0$), тогда $\forall t \in \Omega_{01} \cup \Omega_{04}$ ($L_1(t) < 0$). Из равенства определяем a и b . Так как кривая определяемая (15) должна соединять t_0 и t , то

$$F_{11}(t_0) = at_{10} + b = 0, F_{11}(t) = at_1 + b = L_1(t).$$

Отсюда получим $a = \frac{L_1(t)}{t_1 - t_{10}}$, $b = -\frac{t_{10} L_1(t)}{t_1 - t_{10}}$. Таким образом,

$$F_{11}(\tau) = \frac{L_1(t)}{t_1 - t_{10}} (\tau_1 - t_{10}).$$

Из равенства (16) в силу условия U.2 ($\forall t \in \Omega : Jm\lambda_1(t) \neq 0$) определяется однозначная, бесконечно дифференцируемая функция $t_2 = \varphi_1(t_1)$ с областью определения $\alpha_1 \leq t_1 \leq \alpha_2$.

В (13) для $y_1(t, \varepsilon)$, в качестве пути интегрирования возьмем кривую определяемую функцией $t_2 = \varphi_1(t_1)$. Учитывая выбранный путь интегрирования, имеем

$$\begin{aligned} |y_1(t, \varepsilon)| &\leq |y_1^0| \exp \frac{L_1(t)}{\varepsilon} + M_0 \left| \int_{t_{10}}^{t_1} \exp \frac{L_1(t)}{t_1 - t_{10}} \frac{t_1 - \tau_1}{\varepsilon} d\tau_1 \right| = \\ &= |y_1^0| \exp \frac{L_1(t)}{\varepsilon} + M_0 \frac{|t_1 - t_{10}|}{|L_1(t)|}. \end{aligned}$$

Таким образом, для всех t , когда $L_1(t) \ll 0$, имеем $|y_1(t, \varepsilon)| = O(\varepsilon)$.

Доказано справедливость оценки $\forall t \in \Omega_{01} \cup \Omega_{04}$ ($y_1(t, \varepsilon)$ ограничена).

Пусть $\forall t \in \Omega_{02} \cup \Omega_{03}$. Путь интегрирования для $y_1(t, \varepsilon)$ оставим таким же, как и в предыдущем случае. Имеем

$$\begin{aligned} |y_1(t, \varepsilon)| &\geq \exp \frac{L_1(t)}{\varepsilon} \left(|y_1^0| - M_0 \left| \int_{t_{10}}^{t_1} \exp \frac{-L_1(t)}{t_1 - t_{10}} \frac{\tau_1 - t_{10}}{\varepsilon} d\tau_1 \right| \right) = \\ &= \exp \frac{L_1(t)}{\varepsilon} \left| |y_1^0| - \frac{M_0 |t_1 - t_{10}|}{\varepsilon |L_1(t)|} \left(1 - \exp \left(-\frac{L_1(t)}{\varepsilon} \right) \right) \right|. \end{aligned}$$

По определению $\forall t \in \Omega_{02} \cup \Omega_{03}$ ($L_1(t) > 0$). Таким образом $|y_1(t, \varepsilon)| \rightarrow +\infty$ при $\varepsilon \rightarrow 0$.

Пусть $t \in (L_{01})$. Кривую (L_{01}) определяет некоторая функция $t_2 = \varphi_0(t_1)$, которая определяется из уравнения $F_{11}(t) = 0$. Согласно условия $\forall t \in \Omega$ ($Jm\lambda_1(t) \neq 0$). $\forall t \in (L_{01})$ путь интегрирования состоит из части (L_{01}) соединяющего точки t_0 и t . Теперь, учитывая выбранный путь интегрирования, $y_1(t, \varepsilon)$ можно записать в виде.

$$y_1(t, \varepsilon) = y_1^0 \exp \frac{iJmF_1(t)}{\varepsilon} + \int_{t_{10}}^{t_1} \exp \frac{i}{\varepsilon} (JmF_1(\tau) b(\tau) (1 + i\varphi'_0(\tau_1))) d\tau_1.$$

В (17) $\tau_2 = \varphi_0(\tau_1)$, $t_2 = \varphi_0(t_1)$, а интеграл имеет порядок ε , в этом можно убедиться, проведя интегрирование по частям.

Следовательно $y_1(t, \varepsilon)$ имеет следующее асимптотическое представление

$$y_1(t, \varepsilon) = y_1^0 \exp \frac{iJmF(t)}{\varepsilon} + O(\varepsilon).$$

Отсюда следует, что для $\forall t \in (L_{01})$ функция $y_1(t, \varepsilon)$ не имеет предела при $\varepsilon \rightarrow 0$, но ограничена. Из результатов проведенных вычислений следует, линия (L_{01}) является погранслошной линией для $y_1(t, \varepsilon)$.

Возьмем $y_2(t, \varepsilon)$. Как и в предыдущем случае, введем в рассмотрение уравнение

$$F_{12}(\tau) = a\tau_2 + b. \quad (18)$$

Кривая определяемая (18) соединяет t_0 и t . Подставляя эти значения в (18) определяем a и b . Имеем $at_{20} + b = 0$, $at_2 + b = L_2(t)$, где $(L_2(t)) = \{t \in \Omega_0(t_0) \mid F_{12}(t) = L_2(t)\}$. Отсюда получаем

$$a = \frac{L_2(t)}{t_2 - t_{20}}, \quad -b = -\frac{t_{20}L_2(t)}{t_2 - t_{20}}.$$

Итого

$$F_{12}(\tau) = \frac{L_2(t)}{t_2 - t_{20}}(\tau_2 - t_{20}). \quad (19)$$

В силу условия $\forall t \in \Omega (Jm\lambda_2(t) \neq 0)$ из (19) определяется функция $\tau_1 = \varphi_1(\tau_2)$ с областью определения $\beta_1 \leq \tau_2 \leq \beta_2$.

По определению справедливы

$$\forall t \in \Omega_{01} \cup \Omega_{02} (F_{12}(t) < 0), \quad \forall t \in \Omega_{03} \cup \Omega_{04} (F_{12}(t) > 0).$$

Таким образом,

$$\forall t \in \Omega_{01} \cup \Omega_{02} (L_2(t) < 0), \quad \forall t \in \Omega_{03} \cup \Omega_{04} (L_2(t) > 0).$$

Пусть $t \in \Omega_{01} \cup \Omega_{02}$. Для $y_2(t, \varepsilon)$ путь интегрирования есть кривая определяемая функцией $\tau_1 = \varphi_1(\tau_2)$. Тогда имеем

$$\begin{aligned} |y_2(t, \varepsilon)| &\leq |y_2^0| \exp \frac{L_2(t)}{\varepsilon} + M_0 \left| \int_{t_{20}}^{t_2} \exp \frac{L_2(t)}{t_2 - t_{20}} \frac{t_2 - \tau_2}{\varepsilon} d\tau_2 \right| \leq \\ &\leq |y_2^0| \exp \frac{L_2(t)}{\varepsilon} + \varepsilon M_0 \frac{|t_2 - t_{20}|}{|L_2(t)|} \left(1 - \exp \frac{L_2(t)}{\varepsilon} \right). \end{aligned}$$

Отсюда следует ограниченность $|y_2(t, \varepsilon)|$ в области $\Omega_{01} \cup \Omega_{02}$.

Пусть $t \in \Omega_{03} \cup \Omega_{04}$. В этом случае путь интегрирования определяется как кривая определяемая функцией $\tau_1 = \varphi_1(\tau_2)$. Только в этом случае $L_2(t) > 0$. Имеем

$$\begin{aligned} |y_2(t, \varepsilon)| &\geq \exp \frac{L_2(t)}{\varepsilon} \left(|y_2^0| - M_0 \left| \int_{t_{20}}^{t_2} \exp \frac{-L_2(t)}{t_2 - t_{20}} \frac{\tau_2 - t_{20}}{\varepsilon} d\tau_2 \right| \right) \geq \\ &\geq \exp \frac{L_2(t)}{\varepsilon} \left(|y_2^0| - M_1 \varepsilon \right), \end{aligned}$$

где $0 < M_1$ – некоторая постоянная не зависящая от ε .

$\forall t \in \Omega_{03} \cup \Omega_{04} (L_2(t) > 0)$, тогда $|y_2(t, \varepsilon)| \rightarrow +\infty$ при $\varepsilon \rightarrow 0$.

Пусть $t \in (L_{02})$. Кривая (L_{02}) определяется некоторой функцией $t_1 = \varphi_{02}(t_2)$, определяемую из уравнения $F_{12}(t) = 0$, согласно условия $\forall t \in \Omega (Re\lambda_2(t) \neq 0)$.

Путь интегрирования состоит из части (L_{02}) соединяющего точки t_0 и t . С учетом выбранного пути интегрирования $y_2(t, \varepsilon)$ можно представить в виде

$$\begin{aligned} y_2(t, \varepsilon) &= y_2^0 \exp \frac{iJmF_2(t)}{\varepsilon} + \int_{t_{20}}^{t_2} \exp \frac{i}{\varepsilon} (JmF_2(t) - JmF_2(\tau)) \times \\ &\times b_2(\tau) (\varphi'_{02}(\tau_2) + i) d\tau_2. \end{aligned}$$

Далее учитывая, что в полученном для $y_2(t, \varepsilon)$ выражении интеграл имеет порядок ε , получим

$$y_2(t, \varepsilon) = y_2^0 \exp \frac{iJmF_2(t)}{\varepsilon} + O(\varepsilon).$$

$\forall t \in (L_{02})$ $y_2(t, \varepsilon)$ – ограничен, но при $\varepsilon \rightarrow 0$ предела не имеет. Из проведенных вычислений следует, что (L_{02}) является погранслошной линией для $y_2(t, \varepsilon)$.

Объединив полученные оценки для $y_1(t, \varepsilon)$ и $y_2(t, \varepsilon)$ получим, что для $y(t, \varepsilon)$ области Ω_{01} , Ω_{02} смежные области (Ω_{01} – регулярная, Ω_{02} – сингулярная область) и области Ω_{03} , Ω_{04} смежные области (Ω_{04} – регулярная, Ω_{01} – сингулярная область). Отсюда следует, общие границы Ω_{01} и Ω_{02} (часть (L_{01})), Ω_{01} и Ω_{04} (часть (L_{02})) являются погранслошными линиями. Теорема доказана.

Список литературы

1. Алыбаев К.С., Нарбаев М.Р. Явление простирающегося симметричного пограничного слоя для сингулярно возмущенных уравнений при потере устойчивости//Вестник ЖАГУ.-Жалал-Абад, 2008.№ 1.-с. 122-126.
2. Панков П.С., Алыбаев К.С., Тампагаров К.Б., Нарбаев М.Р. Явление погранслоевых линий и асимптотика решений сингулярно возмущенных линейных обыкновенных дифференциальных уравнений с аналитическими функциями//Вестник ОшГУ, 2013.-№1.-с.227-231.
3. Тампагаров К.Б. Свойства погранслоевых линий решений сингулярно возмущенных линейных дифференциальных уравнений с полиномиальным коэффициентом //Естественные и математические науки в современном мире: сб.ст.матер. XLIV Междунар.научно-практ.конф. – Новосибирск: СиБАК, 2016. -с.106-112.
4. Тампагаров К.Б. Гладкость погранслоевых линий решений сингулярно возмущенных линейных дифференциальных уравнений с аналитическими функциями.//Естественные и математические науки в современном мире: сб.ст.матер. XLIV Междунар.научно-практ.конф. – Новосибирск: СиБАК, 2016.- с.112-117.
5. Алыбаев К.С., Тампагаров К.Б. Метод равномерного спуска (подъема).//Вестник ЖАГУ, спец. вып. 2012. -с.44-48.

УДК 811.124

ЛАТИНСКИЙ ЯЗЫК КАК МЕРТВЫЙ ЯЗЫК

Ташиева Н.А.¹, Эсенова А.Г.²Научно-исследовательский медико-социальный институт, преподаватель,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан¹Жалал-Абадский государственный университет, преподаватель,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан²

Аннотация

Несмотря на то, что латинский язык считается мертвым языком, то есть, не употребляемым людьми в обиходной жизни, латынь занимает совершенно особое место среди прочих языков планеты.

Ключевые слова: Латинский язык, мёртвый язык, древний язык, классическая латынь, термин.

ЛАТЫН ТИЛИ ӨЛҮК ТИЛ КАТАРЫ

Ташиева Н.А.¹, Эсенова А.Г.²Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, окутуучу,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан¹Жалал-Абад мамлекеттик университети, окутуучу, Жалал-Абад ш., Кыргызстан²

Аннотация

Латын тили өлүк тил болуп эсептелгенине карабастан, калкты күнүмдүк жашоодо колдонулбаса деле, латын тили планетанын башка тилдеринин арасында өзгөчө орунду ээлейт.

Ачкыч сөздөр: латын тили, өлүк тил, байыркы тил, классикалык латын, термин.

LATIN IS LIKE A DEAD LANGUAGE

Tashieva N.A.¹, Esenova A.G.²Scientific-Research Medical-Social Institute, lecturer, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan¹
Jalal-Abad State University, lecturer, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan²

Annotation

Despite the fact that Latin is considered a dead language, that is, not used by people in everyday life, Latin occupies a very special place among other languages of the planet.

Keywords: Latin language, dead language, ancient language, classical Latin, term.

В мире сегодня уже никто не говорит на латыни. Однако это не значит, что ее окончательно забыли. Корни многих слов имеют латинское происхождение, равно как и у множества языков в основе письма присутствует латынь. Можно сказать, что этот древний язык в настоящий момент просто немного поменял специфику и область использования. Культура, наука, политические термины – на планете в любой из этих сфер обнаруживаются следы латыни. Люди разных профессий активно задействуют ее на профессиональном уровне общения.

И так почему латынь стал мертвым языком. Мёртвый язык - это язык, не существующий в живом употреблении и, как правило, известный лишь по письменным памятникам, или находящийся в искусственном регламентированном употреблении. Обычно такое происходит, когда один язык полностью заменяется другим языком, как, например, коптский

язык был заменён арабским, а множество исконных американских языков были вытеснены английским, французским, испанским и португальским языками. Мёртвый язык может продолжить эволюцию в других языках, образованных на его основе. Примерами такого развития являются: латинский язык - мёртвый язык, который является предком современных романских языков; старославянский язык развившийся в современные языки славянских стран, древнегреческий язык - развившийся в современные новогреческие языки и диалекты. В некоторых случаях вымерший язык продолжает использоваться в научных и религиозных целях.

Среди многих мёртвых языков, использующихся подобным образом, санскрит, латинский, коптский, авестийский и др. К примеру, когда мёртвый язык вновь стал живым, как это произошло с ивритом. Чаще всего литературный язык отрывается от разговорного и застывает в каком-то своем классическом облике, далее почти не изменяясь; когда же разговорный язык вырабатывает новую литературную форму, старую можно считать превратившейся в мёртвый язык (примером такой ситуации может быть турецкий язык, сменивший в 20-х годах XX века османский язык как язык образования и делопроизводства в Турции) В.Н. Ярцева. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. - М: Большая Российская энциклопедия, 1998, [С.341].

Латынь - живой или мертвый язык? Рассмотрим один из языковых примеров - латынь. Латинский язык (*lingualatina*), или латынь входит в число языков индоевропейской семьи как самый древний письменный язык. От него произошли итальянский, французский, португальский, испанский и другие языки. Современные языки содержат слова, которые пришли с латинского. На сегодняшний день это единственный активно употребляемый итальянский язык (является мёртвым языком)

Если говорить об истории латинского языка, то латинский язык вместе с оскским и умбрским языками составлял итальянскую ветвь индоевропейской семьи языков. В процессе исторического развития древней Италии латинский язык вытеснил другие итальянские языки и со временем занял господствующее положение в западном Средиземноморье.

В историческом развитии латинского языка отмечается несколько этапов. Архаическая латынь. Появление латыни как языка относят к середине II тыс. до н. э. В начале I тыс. до н. э. на латинском языке говорило население небольшой области Лаций (лат. *Latium*) расположенной на западе средней части Апеннинского полуострова, по нижнему течению Тибра. Племя, населявшее Лаций, называлось латинами (лат. *Latini*), его язык - латинским. Центром этой области стал город Рим (лат. *Roma*), по имени которого объединившиеся вокруг него итальянские племена стали называть себя римлянами (лат. *Romani*) [с.6-8]. Крупнейшим представителем архаического периода в области литературного языка является древнеримский комедиограф Плавт (245-184 до н. э.), от которого до нашего времени дошло 20 комедий целиком и одна - в отрывках. Классическая латынь. Под классической латынью подразумевается литературный язык, достигший наибольшей выразительности и синтаксической стройности в прозаических сочинениях Цицерона (106-43 до н. э.) и Цезаря (100-44 до н. э.) и в поэтических произведениях Вергилия (70-19 до н. э.), Горация (65-8 до н. э.) и Овидия (43 до н. э. - 18 н. э.). «*Fluminajam lactis, jam fluminanectaris ibant...*» - «Реки текли молоком, текли нектаром», - Овидий о «золотом веке» человечества (Метаморфозы, I). Период формирования и расцвета классического латинского языка был связан с превращением Рима в крупнейшее рабовладельческое государство Средиземноморья, подчинившее своей власти обширные территории на западе и юго-востоке Европы, в северной Африке и Малой Азии.

Средневековая латынь. Средневековая, или христианизированная латынь - это прежде всего литургические (богослужбные) тексты - гимны, песнопения, молитвы. В конце IV

века святой Иероним перевел всю Библию на латинский язык. С тех пор латинский, наряду с древнееврейским и древнегреческим, считается одним из священных языков Библии. После этого язык приобрел схожие черты с романскими языками. В 14 веке возник средневековый латинский язык, на который значительно повлияла христианская религия. После того, как Библию перевели на латынь, язык стал священным. Вся дальнейшая литература была на этом языке. Во время эпохи Возрождения такие деятели культуры, как Петрарка, Леонардо да Винчи также пользовались языком в своих трудах. Писатели проявляли особый интерес к античности и старались подражать известным древним литераторам.

Эпоха Возрождения оставила нам огромное количество научных трудов на латинском языке. Это медицинские трактаты медиков итальянской школы XVI века: «О строении человеческого тела» Андреаса Везалия (1543), «Анатомические наблюдения» Габриэля Фаллопия (1561), «Анатомические сочинения» Бартоломея Эустахио (1552), «О заразных болезнях и их лечении» Джироламо Фракасторо (1546) и другие. На латинском языке создал свою книгу «Мир в картинках» «Orbissensualiumpictus. Omniumrerumpicturaetnomenclatura» педагог Ян Амос Коменский (1658), в которой с иллюстрациями описан весь мир, от неодушевленной природы до устройства общества. По этой книге учились многие поколения детей из различных стран мира. Её последнее русское издание вышло.

Влияние на другие языки. Латинский язык в его народной (разговорной) разновидности - явился языком-основой для новых национальных языков, объединяемых под общим названием романских. К ним принадлежит итальянский язык, французский и провансальский языки, развившиеся в бывшей Галлии, испанский, каталанский и португальский - на Пиренейском полуострове, румынский - на территории римской провинции Дакии (нынешняя Румыния), молдавский и некоторые другие, из которых следует особо отметить сардинский язык, как наиболее близкий к классической латыни из всех современных романских языков. Попытки римлян подчинить себе германские племена, не имели успеха, но экономические связи римлян с германцами существовали длительное время. Об этом напоминают названия немецких городов: Кёльн (нем. Kцln, от лат. colonia -поселение), Регенсбург (нем. Regensburg, от лат. reginacastra), Вена (от лат. vindobona) и др. В Британии наиболее древними следами латинского языка являются названия городов с составной частью -chester, -caster или -castle от лат. castra - военный лагерь и castellum -- укрепление, foss- от лат. fossa -- ров, col(n) от лат. colonia -- поселение: Манчестер (англ. Manchester), Ланкастер (англ. Lancaster), Ньюкасл (англ. Newcastle), Фосбрук (англ. Fossbrook)[7-8с.].

В России до XVIII в. как источник терминологии использовался церковнославянский и (в меньшей степени) греческий язык; однако начиная с времен Петра I начинается усиленное проникновение латинской лексики и в русский язык, в меньшей степени непосредственно, в большей - через новоевропейские языки. Следует отметить впрочем, что в самом древнерусском языке есть несколько очень ранних заимствований из латыни: «Ululam Alhenas ferre» - «Везти сову в Афины», сравним с русской поговоркой: «Ехать в Тулу со своим самоваром».

Вплоть до XVIII века латинский язык оставался международным языком науки. В латинском переводе стал в 1503 широко известен в Европе отчёт Америго Веспуччи об открытии Нового света; на латинском языке составлен первый документ в истории русско-китайских отношений - Нерчинский договор 1689. По-латыни писали свои сочинения голландский философ Спиноза (1632-1677), английский учёный Ньютон (1643--1727), русский учёный Ломоносов (1711-1765) и многие др. Однако после французской революции университетское преподавание было переведено с латыни на новые языки, и это решительно подорвало статус латыни как основного языка науки. В результате в XIX в. латынь почти вышла из употребления; дольше всего она продержалась в филологии (особенно классической) и

медицине. В XX веке латынь осталась по сути лишь языком католической церкви, но и в этом качестве была сильно потеснена во второй половине столетия, с разрешением служб на национальных языках. В последние годы в странах Западной Европы и Южной Америки возникло движение за возрождение использования латинского языка в качестве международного языка науки. Состоялось несколько конгрессов созданной для этой цели международной организации, выходит специальный журнал.

Латынь была и в значительной степени остается живым языком, который так или иначе знают тысячи или даже миллионы людей - хотя никто не говорит на нем как на родном языке. «Мертвое» состояние классической латыни означает то, что нам неизвестны некоторые слова (потому что литература их для нас не сохранила); что мы плохо представляем себе диалекты; мы не знаем особенностей латинского произношения и довольно мало можем сказать о живой разговорной речи. Почему же язык стал мертвым? Существует несколько версий, почему латинский язык стал мертвым. Одна из них – как только перестает существовать народ, исчезает язык. После разрушения Римской империи ее жители постепенно ассимилировались среди других людей и латинский стал постепенно исчезать из повседневного обихода. Нации постепенно перемешались и необходимость в латинском разговорном отпала. К тому же это был язык со сложной грамматической системой, множеством исключений и неправильных глаголов. Еще одна из причин, непосредственно связанная с предыдущей – отсутствие возможностей для полноценного развития. Любой язык в таких условиях погибает. Да, он широко используется в католических обрядах и называется официальным языком Ватикана, но широкого распространения больше нигде не имеет. И все же латынь – мертвый язык весьма и весьма условно. До 16 века для составления значимых международных соглашений наравне с французским использовался и латинский.

В настоящее время он приобретает даже некоторую популярность, его учат в университетах, латинский язык обогатил многие языки мира. Ряд знаковых произведений литературы написан на латыни, как и многие фразы, с древних времен ставшие крылатыми. Латынь используется в дипломатии, юриспруденции, лингвистике, химии, в медицине, биологии, фармацевтике (и некоторых других научных дисциплинах) для обозначения названий лекарственных форм, общепринятых в научном мире латинских терминов, названий биологических форм жизни от простейших одноклеточных и заканчивая венцом творения природы самим человеком везде употребляют латынь. Хотя латинский язык считается мертвым языком, то есть, не употребляемым людьми в обиходной жизни, латынь занимает совершенно особенное место среди прочих языков планеты. Этот язык позволяет соприкоснуться с древней культурой, почувствовать ее многообразие и неповторимость. След, который он оставил, уже не пропадет никогда.

Используемая литература

1. Ю.Ф. Шульц, С.Д. Захарина, Т.В. Мерцалова, Л.Л. Савельева, Е.С. Сизякина, Л.А. Хмель «Латинский язык и основы терминологии» - М.: «Медицина», 1982.
2. Ю.Ф. Панасенко «Основы латинского языка с медицинской терминологией» - М.: «ГЭОТАР - Медиа», 2011.
3. А.Г. Авксентьева «Латинский язык и основы медицинской терминологии» - Ростов-на-Дону, «Феникс», 2002.
4. Знаменская С.В. История латинского языка и медицинской терминологии. Общекультурное значение латинского языка. М.:ФГОУ «ВУНМЦ Росздрава», 2007.
5. Чернявский М.Н. Латинский языки основы медицинской терминологии. М.: Медицина, 2002.

УДК 616.1

РЕЗУЛЬТАТЫ МОНИТОРИНГА И ОЦЕНКИ ИНФЕКЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В ЮЖНОМ РЕГИОНАЛЬНОМ НАУЧНОМ ЦЕНТРЕ СЕРДЕЧНО-СОСУДИСТОЙ ХИРУРГИИ ГОРОДА ЖАЛАЛ-АБАД КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Темиров Н.М.¹, Жуманалиева М.Б.², Абдилкасимов А.А.³Жалал-Абадский государственный университет, доцент, г. Жалал-Абад, Кыргызстан¹Научно-исследовательский медико-социальный институт, доцент², преподаватель³, г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика.

Аннотация

Проведен мониторинг и оценка состояния инфекционного контроля в Южном региональном научном центре сердечно-сосудистой хирургии (ЮРНЦССХ), с использованием разработанного оценочного инструмента. В южном региональном научном центре сердечно-сосудистой хирургии, находящимся в городе Жалал-Абад, оказывают стационарную-хирургическую помощь сердечно-сосудистым больным. Последовательное и рациональное осуществление мониторинга позволило вычислить процентное соотношение фактических результатов деятельности работы южного регионального центра сердечно-сосудистой хирургии по профилактике инфекций, связанных с оказанием медицинской помощи населению и даны рекомендации.

Ключевые слова: Южный региональный научный центр сердечно-сосудистой хирургии, стационарная хирургическая помощь, инфекционный контроль, мониторинг и оценка, инфекции, связанные с оказанием медицинской помощью.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНДАГЫ ТҮШТҮК АЙМАКТЫК ЖҮРӨК-КАН ТАМЫР ХИРУРГИЯ ИЛИМИЙ БОРБОРУНУНДАГЫ ЖУГУШТУУ ОРУУЛАРДЫН МОНИТОРИНГИНИН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

Темиров Н.М.¹, Жуманалиева М.Б.², Абдилкасимов А.А.³Жалал-Абад мамлекеттик университети, доцент, Жалал-Абад ш., Кыргызстан¹Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, доцент², окутуучу³, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Түштүк аймактык жүрөк кан тамыр хирургия илимий борборунда, инфекциялык көзөмөл абалына мониторинг жана балоо жүргүзүү үчүн атайын баа берүүчү инструмент даярдалган. Жалал-Абад шаарында жайгашкан, түштүк аймактык жүрөк кан тамыр хирургия илимий борборунда, стационардык хирургиялык медициналык жардам, жүрөк кан тамыр оорулар менен жабыркаган бейтаптарга көрсөтүлөт. Калыптуу жана рационалдуу жүргүзүлгөн мониторинг жана балоо, Жалал-Абад шаарында жайгашкан, түштүк аймактык жүрөк кан тамыр хирургия илимий борборунда медициналык жардам көрсөтүүдө жугуучу ооруларды алдын алууда аткарылган пайыздарын чыгарып жана сунуш берилет.

Ачык сөздөр: Түштүк аймактык жүрөк кан тамыр хирургия илимий борбору, стационардык-хирургиялык медициналык жардам, инфекциялык көзөмөл, мониторинг жана балоо, медициналык жардам көрсөтүүдөгү жугуучу оору.

RESULTS OF MONITORING AND ASSESSMENT OF INFECTION CONTROL IN THE SOUTH REGIONAL SCIENTIFIC CENTER OF CARDIOVASCULAR SURGERY IN JALAL-ABAD CITY OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Temirov N.M.¹, Jumanaliev M.B.², Abdilkasimov A.A.³Jalal-Abad State University, docent, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan¹Scientific-Research Medical-Social Institute, docent², lecturer³, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The monitoring and assessment of infection control in the southern Regional Scientific Center of Cardiovascular Surgery (SRSCVS), using the developed assessment tool. In the southern regional scientific center of cardiovascular surgery, located in the city of Jalal-Abad, provide inpatient and surgical care for cardiovascular patients. Consistent and rational monitoring allowed calculating the percentage of the actual results of the southern regional center for cardiovascular surgery for the prevention of infections associated with the provision of medical care to the population and recommendations are given.

Keywords: Southern regional scientific center of cardiovascular surgery, inpatient surgical care, infection control, monitoring and evaluation, infections associated with the provision of medical care.

Инфекционный контроль – это система эффективных организационных, профилактических и противоэпидемических мероприятий, направленных на предупреждение возникновения и распространения инфекционных заболеваний в организациях здравоохранения. Инфекционный контроль является одним из стандартов качества медицинской помощи и неотъемлемой частью безопасности и благополучия, как пациентов, так и медицинского персонала. Внедренная система инфекционного контроля позволит предотвратить развитие и распространение большинства инфекций путем выполнения достаточно простых мероприятий. Инфекции, связанные с оказанием медицинской помощи (ИСМП, внутрибольничные, нозокомиальные инфекции) представляют очень острую проблему для лечебных учреждений во всем мире, в том числе и в Кыргызской Республике. Поскольку, наслаиваясь на основное заболевание, они увеличивают показатели смертности и заболеваемости пациентов и снижают качество медицинской помощи в целом. Эти категории инфекций имеют свои особенности эпидемиологии, отличающие их от так называемых «классических» инфекций. Они выражаются в своеобразии механизмов и факторов передачи, особенностей течения эпидемического и инфекционного процессов, а также в возникновении, поддержании и распространении инфекции, с оказанием медицинской помощи, важную роль играет медицинский персонал. Примерно половина всех внутрибольничных инфекций связана с проведением инвазивных диагностических и терапевтических процедур (например, с постановкой мочевыводящих и внутрисосудистых катетеров, с подключением аппаратов искусственной вентиляции легких, инъекций и др.) [1].

В связи с этим в Кыргызской Республике Республиканским Центром Инфекционного Контроля НПО (научно производственное объединение) «Профилактическая медицина» Министерство Здравоохранение Кыргызской Республики, были разработаны ряд профилактических мероприятий направленных на профилактику инфекций связанных с оказанием медицинской помощи. Одним из мероприятий является внедрение и организация инфекционного контроля в систему здравоохранения Кыргызской Республики. Для оценки эффективности внедренных мероприятий был проведен мониторинг с использованием оценочного инструмента, для определения динамики состояния инфекционного контроля в организации здравоохранения [4]. Проведение мониторинга и оценки системы инфекционного контроля на регулярной основе является важным разделом работы любой организации здравоохранения. Это обусловлено необходимостью коррекции существующих планов и оперативного принятия управленческих решений, целью которых служит предупреждение распространения инфекций, связанных с оказанием медицинской помощи, снижение профессиональной заболеваемости медработников и предотвращение перекрестной заболеваемости пациентов. Своевременное внесение изменений в планы инфекционного контроля способствует экономии целевых средств финансирования путем перераспределения материальных ресурсов между приоритетными группами мероприятий.

Цель исследования – сравнительная оценка состояния инфекционного контроля, для разработки профилактических мероприятий по предупреждению инфекций, связанных с оказанием медицинской помощи и дальнейшего усовершенствования системы инфекционного контроля в стационарах.

Задачи исследования

1. Оценка состояния инфекционного контроля в стационаре
2. Анализ основных причин не исполнения требований инфекционного контроля в зависимости от уровня оказываемой помощи и компонентов инфекционного контроля.
3. Анализ различий в исполнении требований инфекционного контроля в городе.
4. Разработка практических рекомендаций по дальнейшему усовершенствованию системы инфекционного контроля и улучшению состояния инфекционного контроля в стационаре.

Материалы и методы

Оценка и мониторинг проводилось с использованием оценочного инструмента методом прямого наблюдения, работа с нормативной документацией:

- истории болезни;
- журналы регистрации инфекции, с оказанием медицинской помощи, инфекционных заболеваний персонала, аварийных ситуаций, постановки катетеров, перевязок, манипуляций, работы стерилизационного оборудования и т.д.;
- данные статистических отчетов организации;
- внутренние приказы и административная документация организации здравоохранения: утвержденные планы работ, состав и положение о Комитете качества медицинской помощи, протоколы заседаний, семинарских занятий, тестирования уровня знаний медицинских работников, внутренние инструкции, акты проверок оборудования и т.д.;
- документация по закупкам изделий медицинского назначения;
- годовые отчеты;
- отчеты по результатам ранее проведенных исследований.

Оценочный инструмент состоит из четырех граф, куда вводится оценка об исполнении или неисполнении критерия инфекционного контроля, по минимальному количеству отделений или кабинетов в одной организации здравоохранения.

Каждый критерий содержит от двух до шести минимальных требований инфекционного контроля. На против каждого требования выставляется «ДА» или «+» если требование исполняется, «НЕТ» или «-» если требование не исполняется, а также н/п – «не применимо» если для исполнения данного требования необходимы условия, которых в данном учреждении нет.

В конце каждого критерия выставляется общая оценка. Если хоть одно требование, включенное в критерий, не исполняется, то весь критерий оценивается как не исполненное. По окончании оценки для подведения итогов подсчитывают процент выполняемых критериев по подразделениям и в целом по организации здравоохранения путем деления количества исполняемых критериев (n) на общее число наблюдаемых критериев (N) по блокам и по всей стоматологической организации: % исполнения инфекционный контроль = n/N . Индикатор имеет значение от 0% до 100%. Чем больше значение данного показателя, тем полнее и качественнее проводятся мероприятия по профилактике инфекций, связанных с оказанием медицинской помощи среди пациентов и медицинского персонала стоматологической организации.

С помощью оценочного инструмента собираются данные для подсчета индикаторов:

1. Процент мед персонала, прошедшего специальное обучение в рамках сертифицированных программ.
2. Процент специалистов инфекционного контроля, прошедшего специальное обучение в рамках сертифицированных программ.
3. Процент обеспеченности одноразовыми медицинскими перчатками:
 - а. процент обеспеченности одноразовыми стерильными перчатками,
 - б. процент обеспеченности смотровыми медицинскими перчатками.
 - в. процент обеспеченности техническими перчатками.
4. Процент обеспеченности одноразовыми шприцами.
5. Процент обеспеченности одноразовыми подключичными катетерами.
6. Процент обеспеченности одноразовыми мочевыми катетерами.

Материалами для сбора информации являлись

Для оценки состояния инфекционного контроля использовался «Оценочный лист состояния инфекционного контроля в организациях здравоохранения», утвержденный приказом МЗ КР от 28.03.2016 № 214, который включал 64 оценочных критерия по 10 функциональным и клиническим подразделениям организации здравоохранения (таблица 1). Каждый критерий состоял из 3-6 минимальных требований инфекционного контроля.

• Таблица 1

Количество оценочных критериев состояния инфекционного контроля в Южном региональном научном центре сердечно-сосудистой хирургии.

№	Отделения/функции организации здравоохранения	Количество критериев
1	Административные меры	6
2	Больничная гигиена	5
3	Системы изоляции	2
4	Безопасность медицинских процедур	9
5	Операционный блок	8
6	Акушерское отделение	11
7	Отделение реанимации и палаты интенсивной терапии	4
8	Управление медицинскими отходами	7
9	Централизованное стерилизационное отделение	8
10	Прачечные	4
Общее количество критериев		64

Оценка проводилась с использованием «Оценочного листа состояние инфекционного контроля в организации здравоохранения», утвержденного приказом МЗ КР от 28.03.2016г. №214. Оценка проводилась в южном региональном научном центре сердечно-сосудистой хирургии 2016-2017 и 2018 годах, следующих клинических и вспомогательных подразделениях: приемное отделение, отделения реанимации и палаты интенсивной терапии, операционный блоке, централизованное стерилизационная отделения, пункте управления медицинскими отходами, прачечном. Мощность организации: 85 коек. Численность штата: 122 медработников, из них 25 врачей, 19 ординаторы, 54 медсестер, младший медперсонал 24.

При анализе данных мониторинга и оценки, проведенного в южном региональном научном центре сердечно-сосудистой хирургии (ЮРЦССХ), оказывающих стационарную-хирургическую помощь, было выявлено, что среднее значение процента исполнения требо-

ваний инфекционного контроля при базовом составило 30% и при 2-м 53% и 3-м 56,5%. Общий процент исполнения требований инфекционного контроля вырос в 1,8 раза, или на 26,5% (Таблица 2)

• Таблица 2

Среднее значений процента соответствия критериям ИК по функциональным блокам, в ЮРЦССХ

№	Критерий оценки	1 МиО	2 МиО	3МиО
1	Административные меры	16,6%	50,0 %	50,0 %
2	Больничная гигиена	0%	0 %	0 %
3	Безопасность медицинских процедур	12,5%	85,7 %	71,4%
4	Операционный блок	37,5%	62,5 %	75,0 %
5	Отделение реанимации и палаты интенсивной терапии	0	50%	75,0 %
6	Управление медицинскими отходами	85,7%	85,7 %	100%
7	Централизованное стерилизационное отделение	37,5%	50 %	62,5%
8	Прачечные	0	0 %	0 %
	ИТОГО	30%	53 %	56,5 %

По функциональным блокам инфекционного контроля, наибольший процента исполнения требований инфекционного контроля по результатам 1,2,3 мониторинге и оценке (МиО) отмечался по разделам «Управления медицинским отходами» (100%), «Операционный блок» и «Отделения реанимация и палаты интенсивной терапии» (по 75%). «Безопасность медицинских процедур» (71,4%). Самыми слабо исполняемыми функциональными блоками системы инфекционного контроля в южном региональном научном центре сердечно-сосудистой хирургии, являлись больничная гигиена (0%) и прачечная (0%). Наибольший рост процента исполнения требований инфекционного контроля отмечался по разделу «Операционный блок» – в 2,0 раз. По результатам 2-3 МиО без роста, на том же уровне остались «Административный контроль» (50,0%), По разделу «Безопасность медицинских процедур» по сравнению со вторым, на третьем снижено на 14,3% (с 85,7% до 71,4%).

• Таблица 3

Сравнительная характеристика индикаторов обеспеченности инфекционного контроля 1, 2, 3 Мониторига и Оценки

№	Критерий оценки	1 МиО	2 МиО	3МиО
1	% мед.персонала прошедший специальное обучение по ИК	4,3%	6,6 %	0,8%
2	% обеспеченности одноразовыми стерильными мед перчатками.	96,4%	264,2%	291,7%
3	% обеспеченности одноразовыми смотровыми мед перчатками.	43,6%	269,6 %	152,3%
4	% обеспеченности техническими перчатками	100%	55,5 %	55,3 %
5	% обеспеченности одноразовыми шприцами	66%	432,8%	285,7%
6	% обеспеченности одноразовыми подключичными системами	100%	574 %	474,4%
7	% обеспеченности одноразовыми мочевыми катетерами	100%	282 %	326,3%
8	% обеспеченности одноразовыми стерильными системами	0	110,2%	122,6 %

При сравнении индикаторов обеспеченности (Таблица 3) 1,2,3 мониторинга и оценки «Процент медицинского персонала, прошедшего специальное обучение в рамках сертифицированных программ» (0,8%) и процент обеспеченности техническими перчатками - 55,3%, Остальные индикаторы по итогам 3-го мониторинга и оценки 100% и больше.

Основные несоответствие критерия инфекционного контроля

Административные меры: не проведено мониторинга и оценки инфекционный контроль в стационаре, не проводится регулярный опрос (не реже 2 раза в год) на наличие симптомов туберкулеза среди медработников, медицинский работник не вакцинирован трехкратно против вирусного гепатита В, не имеется в наличии иммуноглобулин для постконтактной профилактики при биоавариях вирусному гепатиту В.

Больничная гигиена: кабинеты требующие особого режима не установлен водонагреватели, нет отдельные санузлы для пациентов и медработников, в здании организации здравоохранения, не функционирует механическая приточно - вытяжная вентиляция, операционных и реанимационных отделениях не предусмотрен самостоятельные системы приточно-вытяжное вентиляции, во всех местах организации здравоохранения лампочки не прикрыты рассеивателями (плафонами), площадь помещений палаты, перевязочный и процедурный не соответствует по требованиям СанПиНа, палаты не оборудован тумбочками и стульями по числу коек.

Безопасность медицинских процедур: медперсонал не знает показания для мытья рук и антисептик, не соблюдает алгоритм обработки рук, использует шовное устройство для закрепление катетера.

Операционный блок: в операционном не предусмотрены самостоятельные системы приточно-вытяжной вентиляции, нет внутренний (утвержденный приказом директора) протокол по проведению периоперационная антибиотико профилактика (ПАП).

Отделение реанимации: на входе в отделении отделения реанимации и палаты интенсивной терапии, не имеются настенные дозаторы с антисептиком.

ЦСО (централизованно-стерилизационный отделения): не соблюдается поточность, набор и размер помещения не соответствует по требованиям СанПиНа.

Прачечная: не организовано отдельное помещение для прачечной.

Выводы

В ходе проведенного 3-го мониторинга и оценки (МиО) были выявлены определенные достижения в развитии системы инфекционного контроля. В частности, в южном региональном научном центре сердечно-сосудистой хирургии, имеются медсестры и специалист по инфекционному контролю, созданы Комитеты качества безопасности медицинской помощи и планы по инфекционному контролю, обеспечены полным пакетом нормативных документов по инфекционному контролю, обеспеченность одноразовыми изделиями медицинского назначения (перчатки, шприцы, системы для в/в вливаний и др.) выросла более чем на 100 %.

В стационаре начато вакцинация сотрудников против вирусного гепатита В (вакцинировано однократно). Улучшился процесс дезинфекции и стерилизации медицинского оборудования и инструментария, система управления медицинскими отходами. Медицинские работники стали соблюдать безопасные алгоритмы при выполнении медицинских манипуляций и процедур.

Однако, наряду с отмеченными достижениями имеются проблемы. Так общий процент соответствия требованиям инфекционного контроля составляет всего 56,5%. Результаты первой, второй и третьей МиО стационара обсуждены на заседаниях комитета качества и коллектива, с анализом причин несоответствия критериев инфекционного контроля. Вопрос

подготовлен и обсужден на координационном совете здравоохранения области с принятием конкретных рекомендаций.

Рекомендации по усовершенствованию системы инфекционного контроля в южном региональном научном центре сердечно-сосудистой хирургии

1. Проводить мониторинг и оценки инфекционного контроля, рассмотреть на комитете качества безопасности медицинской помощи (ККБМП).
2. Проводить регулярный опрос (не реже 2 раза в год) на наличие симптомов туберкулеза среди медработников.
3. Вакцинировать медицинский работник 3-хкратно против вирусного гепатита В.
4. Приобрести иммуноглобулин для постконтактной профилактики при биоавариях вирусного гепатита В.
5. Кабинеты, требующие особого режима - установить водонагреватель.
6. Организовать отдельную санузел для медработников.
7. В здании организации здравоохранения отремонтировать механическая приточно - вытяжная вентиляция.
8. В помещении стационара, все лампочки прикрыть плафонами.
9. Организовать состав и площадь помещений перевязочный и процедурный кабинета по требованиям постановления правительства КР №201 от 11.04.2016г.
10. Оборудовать палаты стульями по числу коек.
11. Проводит обучения по показания для мытья рук, антисептик и соблюдение алгоритм обработки рук.
12. Использовать бесшовное устройство для закрепление катетера
13. В операционном предусмотреть самостоятельные системы приточно-вытяжной вентиляции.
14. Утвердить внутренний (утвержденный приказом директора) протокол по проведению периоперационная антибиотико профилактика (ПАП).
15. На входе в отделении отделение реанимации и палаты интенсивной терапии (ОРИПИТ) установить настенные дозаторы с антисептиком.
16. Организовать централизованное стерилизационное отделения (ЦСО) набор и площади помещений по требованиям СанПиНа.
17. Организовать прачечные помещение по требованиям СанПин.

Литература

1. Покровский В.И., Акимкин В.Г., Брико Н.И. и др. Национальная Концепция профилактики инфекций, связанных с оказанием медицинской помощи и информационный материал по ее положениям/ –Н.Новгород.: Ремедиум Приволжье, - 2012. - 84с.
2. Джумалиева Г.А., Кравцов А.А., Соромбаева Н.О. и др. Руководство по эпидемиологическому надзору за гемоконтактными инфекциями в организациях здравоохранения. - Бишкек. -2015. -97С.
3. Мазуренко О.А., Старухина И.Н., Бутакова А.Е., Аксютин В.А Стандартизация подходов к проведению мониторинга инфекционной безопасности в ЛПУ// Дальневосточный журнал инфекционной патологии. -2008. - №12. - С.138-142.
4. Джумалиева Г.А. Экономическая эффективность программ инфекционного контроля //Медицина Кыргызстана. – 2007. - № 3. – С 71-74.
5. Джумалиева Г.А., Касымов О.Т., Кравцов А.А. Современные проблемы организации эпидемиологического надзора за внутрибольничными инфекциями в Кыргызской Республике// Медицина Кыргызстана. – 2010. - №8. – С. 35 – 44.
6. Основы инфекционного контроля: практическое руководство/АМСЗ – Перевод с англ, 2 изд, Москва, Альпина Паблшер, 2003 г., 478 с.
7. Руководство по эпидемиологическому надзору за гемоконтактными инфекциями в организациях здравоохранения, Бишкек, 2014 г., 97 с.

УДК 614.4

РЕЗУЛЬТАТЫ 1, 2, 3 МОНИТОРИНГА И ОЦЕНКИ СИСТЕМЫ ИНФЕКЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В ОРГАНИЗАЦИЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ

Темиров Н.М.¹, Жуманалиева М. Б.², Темирова В.Н.³, Абдилажанов Б.Ш.⁴
Жалал-Абадский государственный университет, доцент, г.Жалал-Абад, Кыргызстан¹
Научно-исследовательский медико-социальный институт, доцент,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан²
Национальный центр охраны материнства и детства, г.Бишкек, Кыргызстан³
Научно-исследовательский медико-социальный институт, преподаватель,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан⁴

Аннотация

Проведен мониторинг и оценка состояния инфекционного контроля в организациях здравоохранения Жалал-Абадской области, с использованием разработанного оценочного инструмента. В ОЗ области оказывают первично медико-санитарную, стационарную и стоматологическую помощь населению. Последовательное и рациональное осуществление мониторинга позволило вычислить процентное соотношение фактических результатов деятельности работы ОЗ по профилактике инфекций, связанных с оказанием медицинской помощи населению и даны рекомендации.

Ключевые слова: Первично медико-санитарная помощь, территориальная больница, инфекционный контроль, мониторинг и оценка, инфекции, связанные с оказанием медицинской помощи.

ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛУСУНУН САЛАМАТТЫКТЫ САКТОО УЮМДАРЫНДАГЫ ИНФЕКЦИЯЛЫК КОНТРОЛЬ ТУТУМУНУН 1, 2, 3 МОНИТОРИНГИНИН ЖАНА БААЛОСУНУН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

Темиров Н.М.¹, Жуманалиева М. Б.², Темирова В.Н.³, Абдилажанов Б.Ш.⁴
Жалал-Абад мамлекеттик университети, доцент, Жалал-Абад ш., Кыргызстан¹
Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, доцент, Жалал-Абад ш, Кыргызстан²
Эне жана баланы коргоо улуттук борбору, Бишкек ш. Кыргызстан³
Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, окутуучу,
Жалал-Абад ш, Кыргызстан⁴

Аннотация

Жалал-Абад областык, саламаттыкты сактоо мекемелеринде, инфекциялык көзөмөл абалына мониторинг жана балоо жөргөзүү үчүн атайын баа берүүчү инструмент даярдалган. Жалал-Абад областык саламаттыкты сактоо мекемелеринде амбулаториялык, стационардык жана стоматологиялык медициналык жардам элге көрсөтүлөт. Калыптуу жана рационалдуу жүргүзүлгөн мониторинг жана балоо, Жалал-Абад областык саламаттыкты сактоо мекемелеринде медициналык жардам көрсөтүүдө жугуучу ооруларды алдын алууда аткарылган пайыздарын чыгарып жана сунуш берилет.

Түйүндүү сөздөр: Амбулаториялык медициналык жардам, аймактык оорукана, инфекциялык көзөмөл, мониторинг жана балоо, медициналык жардам көрсөтүүдөгү жугуучу оору.

RESULTS 1, 2, 3 OF MONITORING AND EVALUATION OF THE INFECTION CONTROL SYSTEM IN HEALTHCARE ORGANIZATIONS OF JALAL-ABAD REGION

Temirov N.M. Jumanalieva M.B. Temirova V.N. Abdilazhanov B.Sh.
Jalal-Abad State University, docent, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan¹
Scientific-research medical-social Institute, docent, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan²
National center for maternal and child health, Bishkek city, Kyrgyzstan³
Scientific-research medical-social Institute, lecturer, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan⁴

Annotation

The monitoring and assessment of the status of infection control by general medical practice of Jalal-Abad oblast was carried out, using the developed evaluation tool in health care organizations of Jalal-Abad region. In HCO of region are provided primary health care, stationary and dental care to the population. Consistent and rational monitoring allowed to calculate the percentage of the actual results of the work in HCO for the prevention of infections associated with the provision of medical care. After the results, recommendations were given.

Keywords: Primary health care, stationary and dental care, territorial hospital, family medicine center, infection control, monitoring and evaluation, health care-related infections.

Введение

Инфекции, связанные с оказанием медицинской помощи (ИСМП, внутрибольничные, нозокомиальные инфекции) представляют очень острую проблему для лечебных учреждений во всем мире, в том числе и в Кыргызской Республике, поскольку, наслаиваясь на основное заболевание, они увеличивают показатели смертности и заболеваемости пациентов и снижают качество медицинской помощи в целом.

Эти категории инфекций имеют свои особенности эпидемиологии, отличающие их от так называемых «классических» инфекций. Они выражаются в своеобразии механизмов и факторов передачи, особенностей течения эпидемического и инфекционного процессов, а также и в том, что в возникновении, поддержании и распространении ИСМП важную роль играет медицинский персонал.

Примерно половина всех внутрибольничных инфекций связана с проведением инвазивных диагностических и терапевтических процедур (например, с постановкой мочевыводящих и внутрисосудистых катетеров, с подключением аппаратов искусственной вентиляции легких, инъекций и др.) [1].

Внедренная система инфекционного контроля позволит предотвратить развитие и распространение большинства инфекций путем выполнения достаточно простых мероприятий.

Инфекционный контроль – это система эффективных организационных, профилактических и противоэпидемических мероприятий, направленных на предупреждение возникновения и распространения инфекционных заболеваний в организациях здравоохранения. Инфекционный контроль является одним из стандартов качества медицинской помощи и неотъемлемой частью безопасности и благополучия, как пациентов, так и медицинского персонала.

В связи с этим в Кыргызской Республике Республиканским Центром Инфекционного Контроля Научно производственное объединение (НПО) «Профилактическая медицина» министерство здравоохранения (МЗ) Кыргызской Республики (КР) были разработаны ряд профилактически мероприятий направленных на профилактику инфекций, связанных с оказанием медицинской помощи (ИСМП). Одним из мероприятий является внедрение и организация инфекционного контроля в систему здравоохранения КР. Для оценки эффективности внедренных мероприятий был проведен мониторинг с использованием оценочного инструмента (МиО), для определения динамики состояния инфекционного контроля (ИК) в организации здравоохранения (ОЗ) [4].

Проведение мониторинга и оценки (МиО) системы инфекционного контроля на регулярной основе является важным разделом работы любой организации здравоохранения (ОЗ). Это обусловлено необходимостью коррекции существующих планов и оперативного принятия управленческих решений, целью которых служит предупреждение распространения инфекций, связанных с оказанием медицинской помощи (ИСМП), снижение профессиональной заболеваемости медработников и предотвращение перекрестной заболеваемости пациентов. Своевременное внесение изменений в планы инфекционного контроля способ-

ствуется экономии целевых средств финансирования путем перераспределения материальных ресурсов между приоритетными группами мероприятий.

Цель исследования – сравнительная оценка состояния инфекционного контроля, для разработки профилактических мероприятий по предупреждению инфекций, связанных с оказанием медицинской помощи (ИСМП) и дальнейшего усовершенствования системы инфекционного контроля в организациях здравоохранения.

Задачи исследования

1. Оценка состояния инфекционного контроля (ИК) в организациях здравоохранения области.
2. Анализ основных причин не исполнения требований инфекционного контроля в зависимости от уровня оказываемой помощи и компонентов инфекционного контроля.
3. Анализ различий в исполнении требований инфекционного контроля организации здравоохранения (ОЗ) области.
4. Разработка практических рекомендаций по дальнейшему усовершенствованию системы инфекционного контроля и улучшению состояния инфекционного контроля в области.

Материалы и методы

Оценка и мониторинг проводилось с использованием оценочного инструмента методом прямого наблюдения, работа с нормативной документацией:

- истории болезни/родов;
- журналы регистрации ИСМП, инфекционных заболеваний персонала, аварийных ситуаций, постановки катетеров, перевязок, манипуляций, работы стерилизационного оборудования и т.д.;
- данные статистических отчетов организации;
- внутренние приказы и административная документация ОЗ: утвержденные планы работ, состав и положение о Комитете качества медицинской помощи, протоколы заседаний, семинарских занятий, тестирования уровня знаний медицинских работников, внутренние инструкции, акты проверок оборудования и т.д.;
- документация по закупкам изделий медицинского назначения (ИМН);
- годовые отчеты;
- отчеты по результатам ранее проведенных исследований.

Оценочный инструмент состоит из четырех граф, куда вводится оценка об исполнении или неисполнении критерия инфекционного контроля, по минимальному количеству отделений или кабинетов в одной организации здравоохранения.

Каждый критерий содержит от двух до шести минимальных требований инфекционного контроля. На против каждого требования выставляется «ДА» или «+» если требование исполняется, «НЕТ» или «-» если требование не исполняется, а также н/п – «не применимо» если для исполнения данного требования необходимы условия, которых в данном учреждении нет.

В конце каждого критерия выставляется общая оценка. Если хоть одно требование, включенное в критерий, не исполняется, то весь критерий оценивается как не исполненное. По окончании оценки для подведения итогов подсчитывают процент выполняемых критериев по подразделениям и в целом по организации здравоохранения путем деления количества исполняемых критериев (n) на общее число наблюдаемых критериев (N) по блокам и по всей стоматологической организации: % исполнения ИК= n/N . Индикатор имеет значение от 0% до 100%. Чем больше значение данного показателя, тем полнее и качественнее прово-

дятся мероприятия по профилактике инфекций, связанных с оказанием медицинской помощи среди пациентов и медицинского персонала стоматологической организации

Материалами для сбора информации являлись

Оценка проводилась с использованием «Оценочного листа состояние ИК в стационарного и амбулаторного ОЗ» утвержденного приказа МЗ КР от 28.03.2016г. №214 и для стоматологической помощи «Инструкции по мониторингу и оценка инфекционный контроль в стоматологических организациях» утвержденного приказа МЗ КР от 15.04.2016г. №251.

• Таблица №1

Критерий ИК по функциональным блокам стационара (ТБ) и амбулаторной учреждении (ЦСМ).

№	Отделения/функции организации здравоохранения	Количество критериев
1.	Административные меры	6
2.	Больничная гигиена	5
3.	Системы изоляции	2
4.	Безопасность медицинских процедур	9
5.	Операционный блок	8
6.	Акушерское отделение	11
7.	Отделение реанимации и палаты интенсивной терапии	4
8.	Управление медицинскими отходами	7
9.	Централизованное стерилизационное отделение	8
10.	Прачечные	4
Общее количество критериев		64

• Таблица №2

Критерий ИК по функциональным блокам стоматологической помощи.

№	Отделения/функции организации здравоохранения	Количество критериев
1.	Административные меры	6
2.	Санитарно-гигиенические требования	4
3.	Безопасность медицинских процедур	4
4.	Дезинфекция	2
5.	Дезинфекция и пред стерилизационная очистка стоматологических инструментов, оборудования и материалов	6
6.	Стерилизация стоматологического инструментария и материалов	5
7.	Управление медицинскими отходами	4
Общее количество критериев		31

В Жалал-Абадской области проживает 1152489 населения. Для оказания медицинской помощи население области оказывает 38 государственные организация здравоохранения, в том числе 6 областных структур (областная клиническая больница, центр крови, центр семейной медицины, центр по охране репродуктивного здоровья человека, центр психического здоровья и южный региональный научный центр сердечно-сосудистой хирургий), 32 районные и городские организации (территориальные больницы (ТБ)-9, центре общей

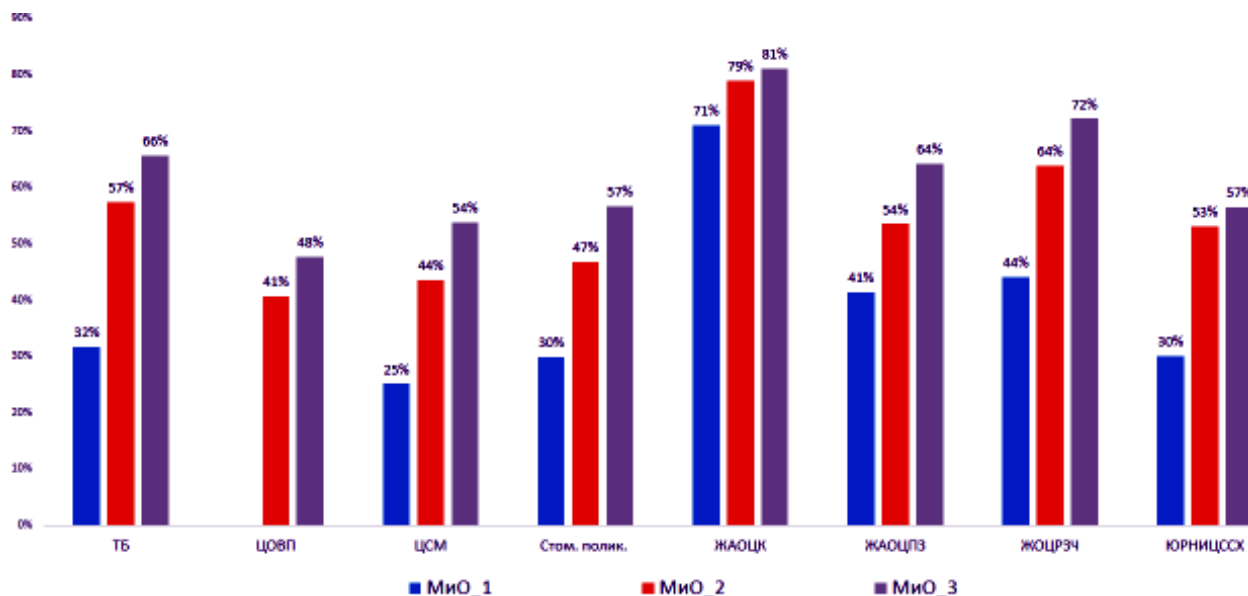
врачебной помощи (ЦОВП)-7, центре семейной медицины (ЦСМ)-9, стоматологические поликлиники-7.

В мониторинг и оценку (МиО) не было включено противотуберкулезное организации здравоохранение и на различных уровнях оказание медицинские помощи ФТБ, ГСВ (группа семейных врачей) и ФАПы (фельдшерско-акушерские пункты).

В статью включено результаты 1,2 и 3 мониторинга и оценки (МиО) организованный в 2016-17 годы По области общий процент соответствия требованиям ИК для 38 организации здравоохранения, вошедших в оценку вырос в 1,6 раз, относительно оценки, по сравнению с первым МиО (Рис 1). При этом наибольший рост процента соответствия требованиям ИК был выявлен в центре семейной медицины (ЦСМ) – в 2,1 раза, территориальной больнице (ТБ) – в 2,0 раза, в стоматологической поликлиники 1,8 раза, центре общей врачебной помощи (ЦОВП) в – 1,5 раза.

• Рис.1

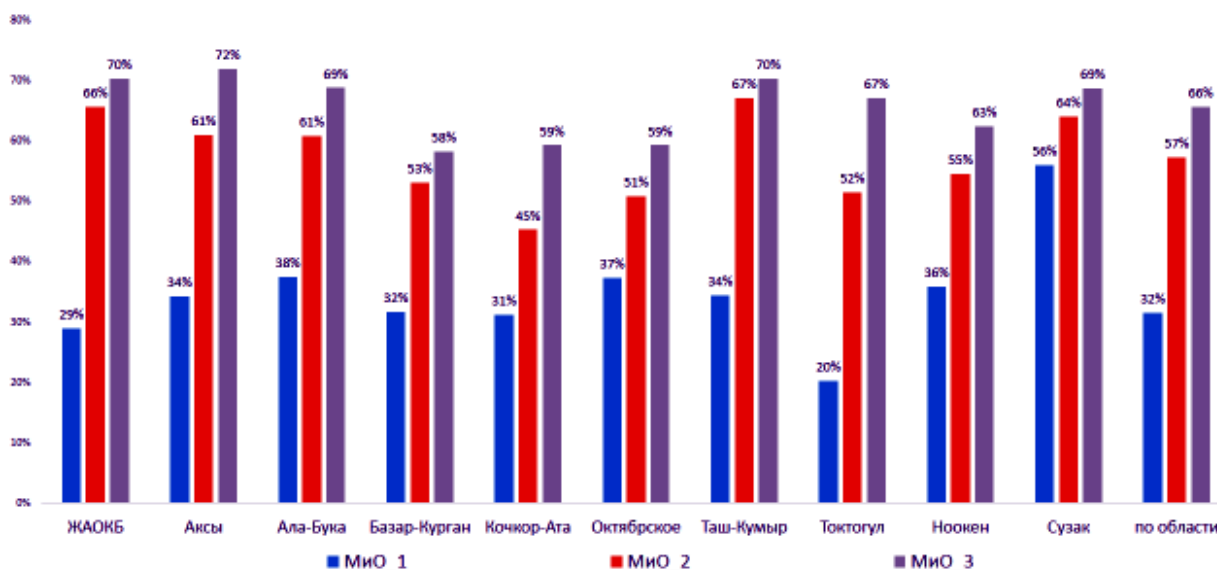
Сравнительный анализ % исполнения критериев ИК в ОЗ области, в зависимости от типа оказываемой медицинской помощи, при 1, 2, 3 МиО система ИК.

Наибольший процент исполнения критериев ИК в результате проведенного 1,2 и 3 МиО, был выявлено (Рис. 1) в Жалал-Абадской областной центр крови (ЖАОЦК)-82%, Жалал-Абадской областной центр репродуктивной здоровья человека(ЖОЦРЗЧ)- 72% и Жалал-Абадской областной клинической больницы (ЖОКБ)- 70%. Наименьший процент исполнения критериев ИК было в центре общей врачебной практики (ЦОВП) области - 48%. В результате проведенного МиО было установлено, что общий процент соответствия требованиям ИК для 9 – территориальных больниц (ТБ) области, вошедших в оценку, вырос по области в 2,1 раза, относительно базовой оценки (с 32% до 66%) (Рис.2).

• Рис. 2

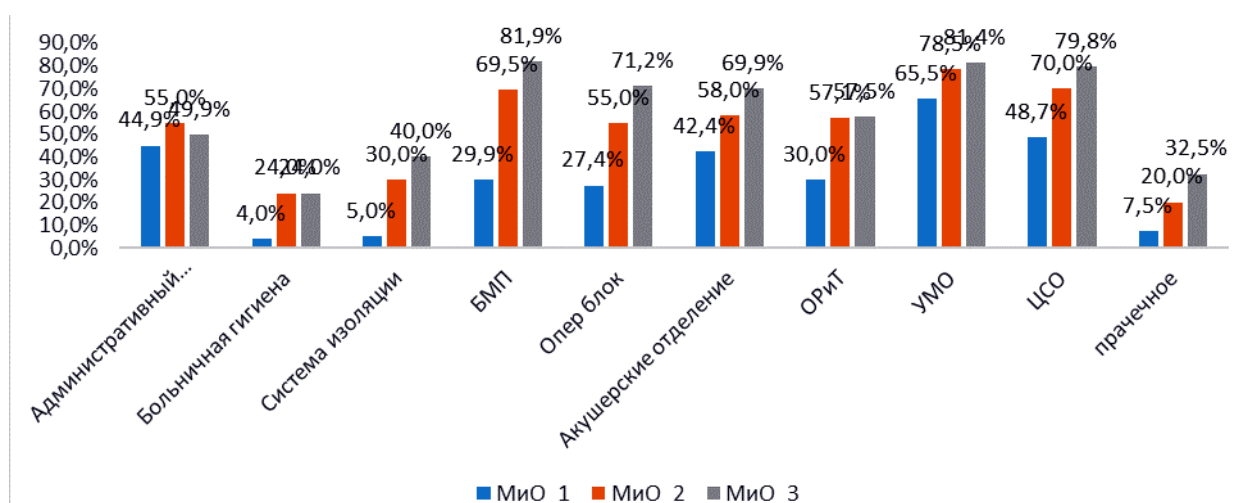
Среднее значение % исполнение итогов критериев по районам и городам территориальной больницы (ТБ) области

Показатели общего процента исполнения критериев ИК в ОЗ, оказывающих стационарную помощь по районам и городам области, наибольший процента исполнения требований ИК отмечался (Рис 2) в стационарах: -Аксы ТБ – 72%, Таш – Комур ТБ и ЖОКБ по 70%, Ала – Бука ТБ и Сузак ТБ по – 69% и ТБ Токтогул – 67%. При этом наименьший процента соответствия требованиям ИК был выявлено в ТБ Базар-Коргон 58% и ТБ Октябрьское и Кочкор-Ата по 59%.

• Рис. 3

Среднее значение % исполнение критериев ИК по функциональным блокам, выявленные во всех ТБ области оказывающих стационарного помощи

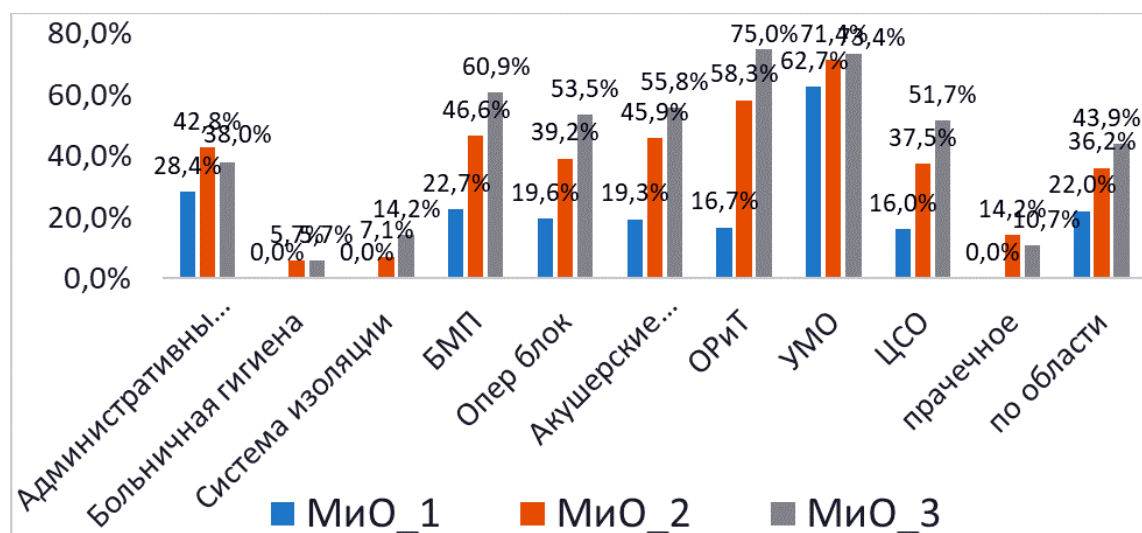
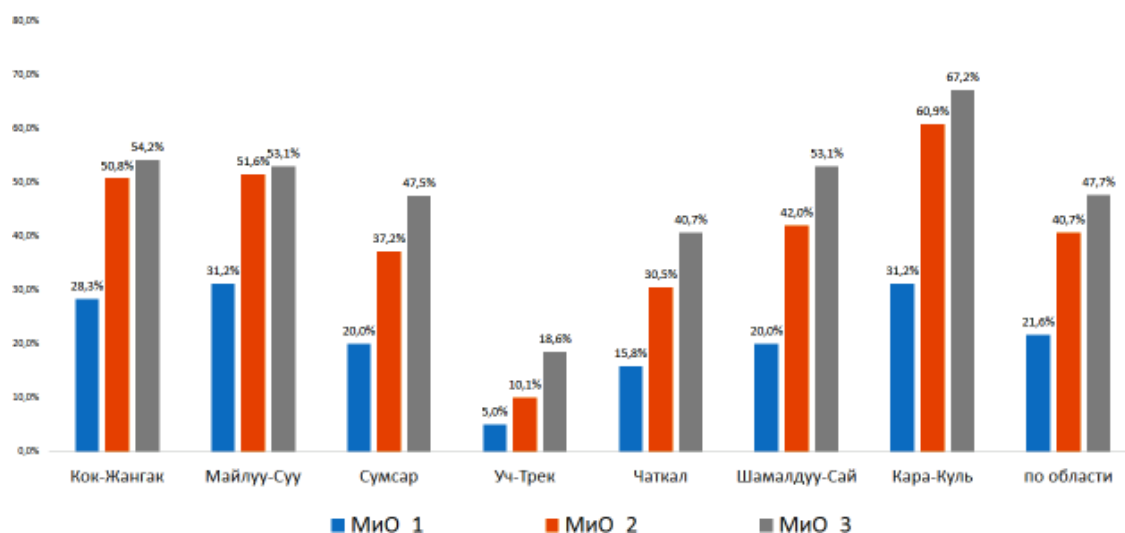
При этом, по функциональным блокам ИК наибольший процента исполнения требований ИК отмечался (Рис 3) по разделам: -Безопасности медицинских процедур(БМП) – 81,9%, управления медицинскими отходами (УМО) – 81,4%, централизованно-стерилизационное отделения (ЦСО) – 79,8%, Самыми слабо исполняемыми функциональными блоками систе-

мы ИК в ОЗ, оказывающих стационарную помощь на областном уровне, являлась: -Больничная гигиена – 24%. Прачечная – 32,5%, Рост по сравнению с вторым и третьим МиО не отмечено, по блоку Больничная гигиена(24%) и отделения реанимации и палаты интенсивной терапии (ОРИПТ) -57,5%, наоборот снижено на 6% в по блоку «административный контроль» (с 55% до 49%).

Общего процента исполнения критериев ИК в ОЗ, оказывающих первично медико-санитарную и стационарную помощь (ПМСП) по районам и городам области, по результатам 1,2,3 МиО вырос на 1,9 раза или 23,2%, (Рис 4). Наибольший процента исполнения требований ИК отмечался(Рис4) в центре общей врачебной помощи (ЦОВП) города Кара-Куль – 67,2%. При этом наименьший процента соответствия требованиям ИК был выявлено в центре общей врачебной помощи (ЦОВП) Уч-Терек 18,6%. По результатам 2 и 3 МиО, наименьший рост исполнение требования ИК отмечено в ЦОВП Майлуу-Суу -1,5% (с51,6% до 53,1%) и Кок-Жангак -3,4%(59,8% до 54,2%)

• Рис. 4, 5

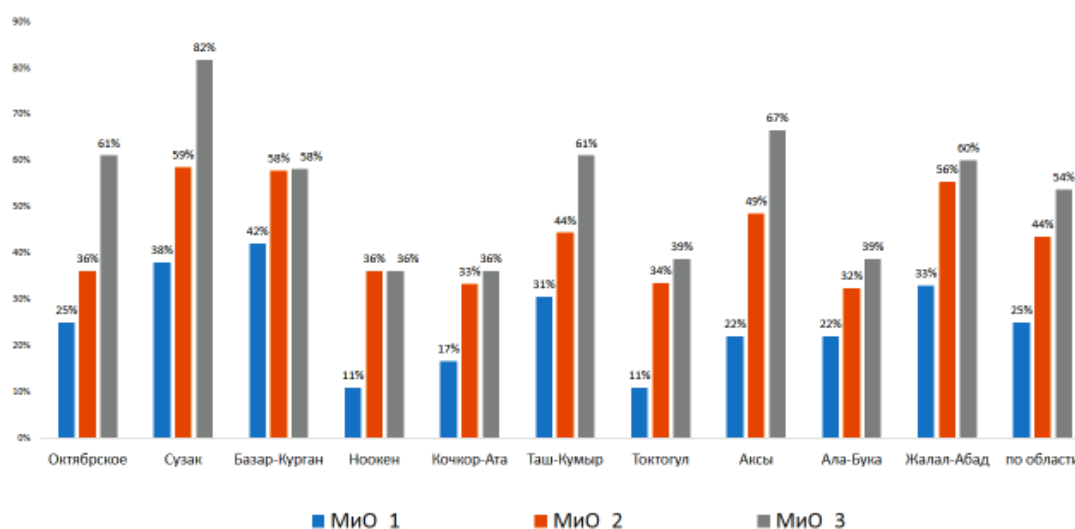
Среднее значение % исполнение критериев ИК по функциональным блокам, выявленные во всех ЦОВП области

По функциональным блокам ИК ЦОВП, наибольший процента исполнения требований ИК отмечался (Рис 5) по блоку: Отделение реанимации и палаты интенсивной терапии – 75%, Управления медицинскими отходами – 73,4% и Безопасность медицинских процедур -60,9%. Самыми слабо исполняемыми функциональными блоками системы ИК в ЦОВП, являлась: -Больничная гигиена – 5,7%. Прачечная – 10,7% и система изоляция -14,2%, Рост по сравнению с вторым и третьим МиО не отмечено, по блоку Больничная гигиена (5,7%), наоборот снижено на 3,5% в по блоку прачечная (с 14,2% до 10,7%) и на 4,8% Административный контроль (с 42,8% до 38%).

• Рис. 6

Среднее значение % исполнение критериев по районам и городам ЦСМ области

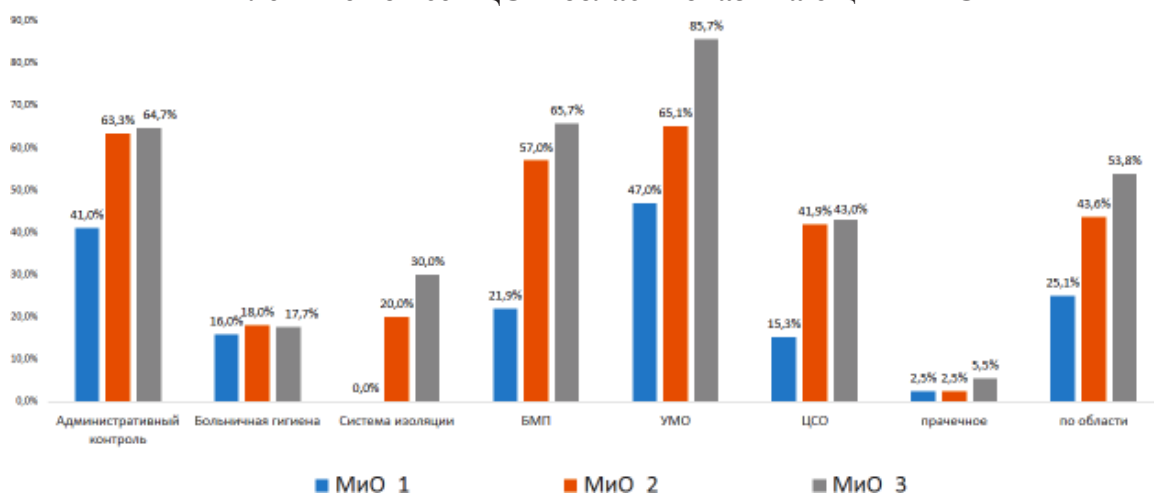

Общего процента исполнения критериев ИК в центре семейной медицины (ЦСМ), оказывающих первично медико- санитарную помощь (ПМСП) по районам и городам области, по результатам 1,2,3 МиО вырос на 2,1 раза или 29% (с 25% до 54%) (Рис 6). Наибольший процента исполнения требований ИК отмечался (Рис. 6) в ЦСМ Сузакского района – 84%, Аксынского района -67% и по 61% ЦСМ Октябрьское и города Таш-Кумур. При этом наименьший процента соответствия требованиям ИК был выявлено в ЦСМ Ноокен и Кочкор-Ата по 36%, Ала-Бука и Токтогуль по 38,8%. По результатам 2и 3 МиО, нет роста процента исполнения критериев ИК в ЦСМ Ноокен(36%). Наибольший рост процента соответствия требованиям ИК был выявлен по результатам 1 и 3 МиО, отмечено в ЦСМ Токтогульского и Аксынского района – 3,5 раза, Октябрьское ЦСМ – 2,4 раза, Сузакский ЦСМ – 2,2 раза, ЦСМ города Таш-Кумур – 2 раза (Рис. 6).

В ЦСМ области общий процент исполнения требований ИК вырос в 2,1 раза, или на 13,1% (Рис.7). По функциональным блокам ИК наибольший рост отмечался по разделам управления медицинскими отходами «УМО» и безопасности медицинским процедурам «БМП» - в 2,0 и 3,0 раза. Наименьший рост был выявлен по разделам «Больничная гигиена и прачечная» - в 1,1 раза. Самыми слабо исполняемыми функциональными блоками системы ИК в ЦСМ области являлись прачечные (5,5%), больничная гигиена (18,0%) и система изоляции (30%), а наибольший процент исполнения критериев ИК, был выявлен по Управлению медицинским отходам (85,7%) и административным мерам ИК (64,7%) и Безопасности медицинским процедурам (БМП) (65,7%)

• Рис. 7

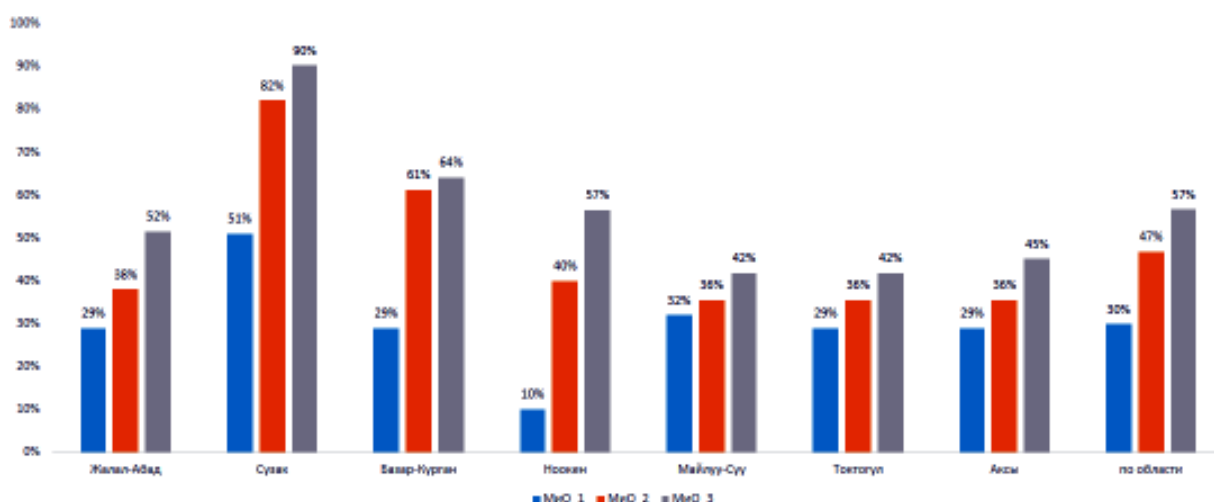
Среднее значение % исполнение критериев ИК по функциональным блокам, выявленные во всех ЦСМ области оказывающих ПМСП

Общий процент соответствия критериям ИК в стоматологической поликлинике (СП) областного уровня, вырос в 1,9 раза, или на 12,5%, Наибольший процент исполнения критериев ИК отмечался по стоматологической поликлинике Сузакского района (90,3% и Базар-Коргонского района (64,1%). Наименьший исполнение по 41,9% в стоматологической поликлинике города Майлуу-Суу и Токтогульского района. Отмечено наименьший рост выполнения критериев ИК в стоматологической поликлинике Аксыйского, Токтогульского района и города Майлуу-Суу в 1,2 раза.

• Рис. 8

Среднее значение % исполнение критериев по районам и городам, стом. поликлиники области

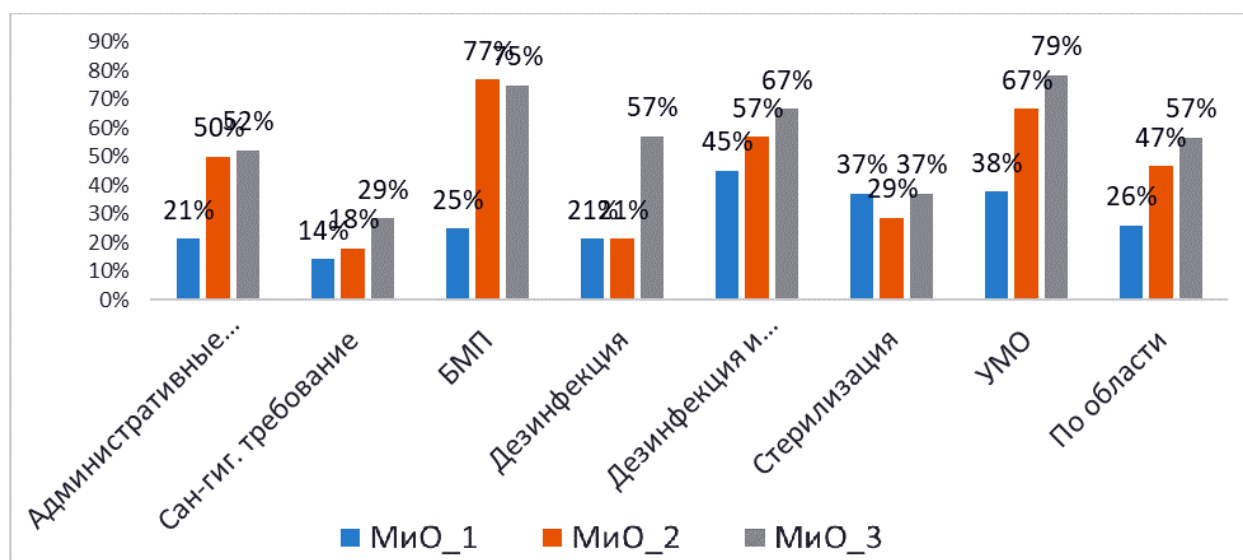

Наибольший процент исполнения критериев ИК в стоматологическом поликлинике области был отмечен (Рис 9) по управление медицинскими отходами (УМО) - 78,5% и Безопасности медицинскими процедур (БМП) - 75%. При этом наибольший рост общего процента исполнения требований ИК, по блокам стоматологической поликлиники был выявлен в административному контролю - 2.4 раза и управления медицинскими отходами (УМО) - 2,0

раза. Уменьшилось рост по блоку: -Стерилизация – 1,3 раза (с сравнении 1 и 2 МиО), и блок Стерилизация – с сравнении 1 и 3 МиО рост не отмечено.

• Рис. 9

Среднее значение % исполнение критериев ИК по функциональным блокам, выявленные во всех стоматологической поликлиники области оказывающих стоматологической помощи.

Блок БМП (безопасности медицинской процедур)(Рис.9) по сравнению с 2и3 МиО уменьшено на 2%(с 77% до 75%). Как видно самыми слабо исполняемыми функциональным блоком системы ИК в 7 стоматологической поликлиники организации здравоохранения области являлись -санитарно-гигиенические требования – 28,5%.

Заключение

В ходе проведенного МиО были выявлены определенные достижения в развитии системы инфекционного контроля. В частности, выявлено, что во всех организациях здравоохранения имеются специалисты ИК – 100%, во всех ОЗ имеются Комитеты качества (с функциями по ИК) и планы по ИК, большая часть ОЗ обеспечены полным пакетом нормативных документов по ИК, обеспеченность ОЗ одноразовыми изделиями медицинского назначения (перчатки, шприцы, системы для в/в вливаний, периферические сосудистые катетеры и др.) выросла более чем на 100%. обеспеченность стационаров антисептиком также значительно выросла.

Во многих ОЗ проводится вакцинация сотрудников против вирусного гепатита В. Улучшилось соблюдение мероприятий по гигиене рук и безопасности медицинских процедур. Улучшился процесс дезинфекции и стерилизации медицинского оборудования и инструментария, и система управления медицинскими отходами. Медицинские работники во многих ОЗ стали соблюдать безопасные алгоритмы при выполнении медицинских манипуляций и процедур.

Однако наряду с отмеченными достижениями имеются проблемы. Так общий процент соответствия требованиям ИК в ОЗ области, включенных в МиО составляет всего по ТБ -66%, ЦОВП -47,7%, ЦСМ 54%, СП -56%. Результаты базовой. второй и третьей МиО обсуждены на заседаниях комитета качества и коллектива на районных и городских учреждениях, с анализом причин несоответствия критериев инфекционного контроля. Вопрос подготовлен и обсужден на совете здравоохранения области с принятием конкретных рекомендаций.

Литература

1. Покровский В.И., Акимкин В.Г., Брико Н.И. и др. Национальная Концепция профилактики инфекций, связанных с оказанием медицинской помощи и информационный материал по ее положениям/ –Н.Новгород.: Ремедиум Приволжье, - 2012. - 84с.
2. Суранбаева Г.С. Вирусные гепатиты в Кыргызстане. Международный дом «Ламберт», -Германия. –Берлин, - 2015
3. Джумалиева Г.А., Кравцов А.А., Соромбаева Н.О. и др. Руководство по эпидемиологическому надзору за гемоконтактными инфекциями в организациях здравоохранения. - Бишкек. -2015. -97 С.
4. Мазуренко О.А., Старухина И.Н., Бутакова А.Е., Аксютин В.А Стандартизация подходов к проведению мониторинга инфекционной безопасности в ЛПУ// Дальневосточный журнал инфекционной патологии. -2008. - №12. - С.138-142.
5. Джумалиева Г.А. Экономическая эффективность программ инфекционного контроля //Медицина Кыргызстана. – 2007. - № 3. – С 71-74.
6. Джумалиева Г.А., Касымов О.Т., Кравцов А.А. Современные проблемы организации эпидемиологического надзора за внутрибольничными инфекциями в Кыргызской Республике// Медицина Кыргызстана. – 2010. - №8. – С. 35 – 44
7. Основы инфекционного контроля: практическое руководство/АМСЗ – Перевод с англ, 2 изд, Москва, Альпина Паблишер, 2003 г., 478 с.
8. Основы инфекционного контроля: практическое руководство. Под ред. Бурганской Е.А., 1997.
9. Руководство по эпидемиологическому надзору за гемоконтактными инфекциями в организациях здравоохранения, Бишкек, 2014 г., 97 с
10. Вагнер В.Д. Митянина Т.В. Савельева С.В. Санитарно- эпидемиологический режим в стоматологии. М. Н. Новгород. 2001.-С.

УДК 130.2

НЫНЭШНИИ СЕМЕЙНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Токтогулова Г.Т.¹, Аманкулова А.Т.²
Жалал-Абадский государственный университет, доцент¹, преподаватель²,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье семейная философия в современном мире и некоторые актуальные проблемы в виде домашнего насилия, которое является одной из наиболее острых проблем в обществе, а также способы его предотвращения были проанализированы на научном аспекте. При составлении научной статьи были использованы социологический опрос, анализ и синтез, индукция и дедукция, историческое сравнение, методы логического анализа. В статье подчеркиваются семейные ценности, насилие в семье и особенности семьи в кыргызском обществе. Так как в последние годы число жертв домашнего насилия в нашей стране возросло, эта тема становится объектом специальных исследований и проектов. В связи с этим, в данной научной статье результаты социологических исследований, проведенных в областях, использовались в качестве метода исследования, и результаты были представлены обществу. Семейные ценности, традиционные знания и исследования, принадлежащие кыргызскому обществу, использовались в качестве теоретической и методологической основы. Были выяснены причины изменений в семейной культуре трансформированного кыргызского общества. Были выделены причины и мотивы наиболее распространенных случаев семейного насилия в последние годы, и были предложены научные способы их предотвращения. Несмотря на то, что законодательство Кыргызской Республики по пресечению семейного насилия постоянно изменяется и вступает в силу, предлагается принять меры по предотвращению семейного насилия на глобальном уровне.

Ключевые слова: семья, семейное насилие, гендер, феминизм, маскулинность, брак, общество, общественное сознание, традиционное знание, нуклеарная семья.

УЧУРДАГЫ ҮЙ-БҮЛӨ МАСЕЛЕЛЕРИ

Токтогулова Г.Т.¹, Аманкулова А.Т.²
Жалал-Абад мамлекеттик университети, доцент¹, окутуучу², Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада учурдагы кыргыз коомундагы үй-бүлө философиясы жана учурдагы айрым жагдайлар, коомдо байма-бай кездешип жаткан актуалдуу маселелердин бири болуп саналган үй-бүлөлүк зомбулуктар жана анын алдын алуу жолдоруна илимий анализ жүргүзүлдү. Илимий макаланы жазууда социологиялык сурамжылоо, анализ жана синтез, индукция жана дедукция, тарыхый салыштыруу, логикалык анализ методдору колдонулду. Макалада үй-бүлө баалуулуктары, үй-бүлө зомбулуктары, кыргыз коомуна таандык үй-бүлөнүн спецификалык өзгөчөлүктөрү баса белгиленди. Акыркы учурларда үй-бүлөлүк зомбулукка кабылгандардын саны биздин өлкөдө да көп кездешкендиктен, актуалдуу маселе катары атайын илимий изилдөөлөрдүн, долбоорлордун объектисине айланып келет. Ошого байланыштуу бул илимий макалада областа жүргүзүлгөн социологиялык изилдөөнүн жыйынтыктары изилдөөнүн бир методу катары пайдаланылып, натыйжалары коомчулукка сунушталды. Кыргыз коомуна таандык үй-бүлөлүк баалуулуктар, салттык билимдер, илимий изилдөөлөр теориялык жана методологиялык негиз катары пайдаланылды. Трансформацияланган кыргыз коомунун үй-бүлө маданиятындагы өзгөрүүлөрдүн себептери такталды. Акыркы учурларда көп катталган үй-бүлөлүк зомбулуктардын себептери, түрткү болгон жагдайлар баса белгиленип, анын алдын алуунун илимий жолдору сунушталды. Кыргыз Республикасында үй-бүлөлүк зомбулукту ооздуктоого каршы мыйзамдар байма-бай өзгөртүлүп, күчүнө кирип жаткандыгына карабастан, күч алган үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу иш-чараларын дүйнөлүк деңгээлде колго алуу сунушталды.

Түйүндүү сөздөр: үй-бүлө, үй-бүлөлүк зомбулук, гендер, феминизм, маскулинность, нике, коом, коомдук аң-сезим, салт билими, нуклеардык үй-бүлө.

CURRENT FAMILY PROBLEMS

Toktogulova G.T.¹, Amankulova A.T.²
Jalal-Abad State University, docent¹, lecturer², Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

In this article, family philosophy in the modern world and some urgent problems in the form of domestic violence, which is one of the most acute problems in society, as well as ways to prevent it, were analyzed from a scientific perspective. When compiling a scientific article, a sociological survey, analysis and synthesis, induction and deduction, historical comparison, methods of logical analysis were used. The article highlights family values, domestic violence and family characteristics in Kyrgyz society. Since in recent years the number of victims of domestic violence in our country has increased, this topic becomes the object of special research and projects. In this regard, in this scientific article, the results of sociological research carried out in the fields were used as a research method, and the results were presented to the public. Family values, traditional knowledge and research belonging to Kyrgyz society were used as a theoretical and methodological basis. The reasons for the changes in the family culture of the transformed Kyrgyz society were found out. The causes and motives of the most common cases of domestic violence in recent years were identified, and scientific ways to prevent them were proposed. Despite the fact that the legislation of the Kyrgyz Republic on the suppression of domestic violence is constantly changing and coming into force, it is proposed to take measures to prevent domestic violence at the global level.

Keywords: family, domestic violence, gender, feminism, masculinity, marriage, society, public consciousness, traditional knowledge, nuclear family.

Учурдагы ааламдашкан саясат кээ бир мамлекеттертердин кылымдар бою сакталып келген үй-бүлөлүк баалуулуктарына өз кедергисин тийгизип жаткандыгы коомчулукка белгилүү болууда. Анын жана коомдук аң-сезимдин төмөндөөсүнүн таасири менен үй-бүлөлүк зомбулук көйгөйлөрү актуалдуу жана көйгөйлүү маселе катары белгилүү боло баштады. Үй-бүлөлүк зомбулук көйгөйү бир гана кыргыз коомунда эле эмес, дүйнө элдериндеги көйгөйлүү көрүнүштөрдөн. Мындай көйгөйдүн курчуусунун негизги себептери катары трансформацияланган кыргыз коому, үй-бүлө жашоосун жөнгө салуучу салттык маданияттагы өзгөрүүлөр, социалдык-экономикалык шарттарды белгилей кетүүгө болот. Үй-бүлө маселелерин изилдөөгө чет элдик жана Ата Мекендик бир катар окмуштуулар эмгектерин арнашкан. Алардын катарында XVIII кылымдарда эле белгилүү болгон нике жана үй-бүлө маселесине өтө көп көңүл бурган Ф.Ле-Пле, Л.Г.Морган, Ф.Энгельс, Б.Расселди, М.М.Ковалевский, П.А.Сорокиндерди, Э.Дюркгейма, Т.Парсонса, П.Сорокина и др. Т.Парсонсторду ал эми Ата Мекендик окмуштуулардан Р.Ачылова, К.А.Бектурганова, М.М.Эдилова, А.К.Эшиев жана башкаларды белгилөөгө болот.

Н.О.Плешкова П.Сорокиндин эмгегин өзгөчө белгилөө менен: “Неоценимый вклад в изучение семьи внес П.Сорокин, который, анализируя институциональные характеристики семьи, рассматривал семью как базовую структурную единицу общества. При таком подходе институциональные функции семьи определяются как глубоко специфичные и незаменимые аналогичными функциями других социальных институтов дейт [3.3]. Ата Мекендик окмуштуу Р.Ачылова советтик мезгилдеги үй-бүлөнү философиялык анализден өткөрүп, өзүнүн бир катар илимий сунуштарын берген. Алардын арасынан улуттар аралык нике багытындагы илимий сунуштары жана социологиялык изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары илимий теория катары баалуу. Ал эми К.А.Бектурганова Кыргызстандын маданий жана социалдык-экономикалык жашоосундагы аялдардын тарыхый ролун изилдөө менен, кыргыз аялдарынын абалына, алардын коомдун ар түрдүү кырдаалындагы ролуна илимий баа берген. М.М.Эдилова гендердик теңчилик темасын изилдеп, гендердик теңдик жалпы эле жашоодогу зомбулукка алып келбей турган өзгөчөлүк экендигине токтолот. А.К.Эшиев маскулинность да коомдогу негизги көйгөйлөрдүн бири экендигин, мындай зомбулукка бир эле

аялдар эле эмес эркектер да кабыла тургандыгын жана андан чыгуунун жолдорун илимий негиздүү сунуштаган. Үй-бүлөлүк зомбулук дүйнө элдеринин көйгөйлүү проблемасы болуп саналгандыктан бул маселенин айланасында бир катар окмуштуулардын илимий эмгектери жаралган. Маселен, үй-бүлөлүк зомбулук менен байланышкан эмгектер Н.Ю.Егорова, Г.Н.Киреев, Н.И.Китаев, Н.И.Ловцова жана башкалар тарабынан жазылса, зомбулук жана нравалуулук темасын И.А.Ильин, Р.Г.Апресян, А.А.Гусейнов, А.П.Назаретяндар карашкан.

Үй-бүлө социалдык институт болуу менен сөзсүз коомдун көзөмөлүндө турат жана коомдун негизги ячейкасы болуп саналат. Коомдук өзгөрүүлөргө, коомдо болуп жаткан көрүнүштөргө, коомдук аң-сезимдин деңгээлине байланыштуу үй-бүлө мыйзам ченемдүү өзгөрүүлөргө дуушар болоору жалпыга маалым. Ички үй-бүлөлүк өзгөрүүлөрдүн жана мыйзамдуу өнүгүүлөрдүн негизинде үй-бүлө эволюциялык өзгөрүүгө туш келээри белгилүү.

Учурда кыргыз коомундагы үй-бүлө индустриалдашуу, өндүрүш процесстеринин татаалдашуусу, урбанизация, геосаясат, калктын мобилдүү өсүүсүнө туш болду. Анда да жекече эркиндик, аялдардын эмансипациясына, балдардын ата-энеден эмансипациясына, социализациянын татаалдашуу ыкмасына алып келгендиги илимий эмгектерде «маданияттагы жекелик баалуулугунун өсүүсү» катары анализденет [1.80]. Бирок мындай көрүнүш үй-бүлөгө терс таасирин тийгизип, бир көйгөйдү чечсе экинчисин жаратуусу талаш жаратпайт.

XX кылымдын орто ченинен баштап үй-бүлө институтунда маанилүү өзгөрүштөр жана жылыштар болуп өткөндүгү чет элдик жана Ата Мекендик илимий эмгектерде баса белгиленип келет. Ал эми бул өзгөрүүлөр салттык үй-бүлөлүк тажрыйбалардын жана андагы баалуулуктардын кризисине дуушар болгондугун белгилеп кетүүгө болот. Кыргыз коомундагы өмүр бою бир нике менен жашоочу салт-адат артта калып, толук эмес үй-бүлөлөр, жат ата-эне менен жашаган үй-бүлөлөр жана бойдон алдыруулар, аялдарга же эркектерге карата зомбулук көрсөтүүлөр көбөйдү.

Кыргыз коомундагы үй-бүлөлүк баалуулуктардын өзгөрүүсүн кыргыз элинин жашоо циклинин бардык этаптарынан (жаралгандан аягына чейин) байкоого болот. Башка кээ бир мамлекеттер сыяктуу эле кыргыз коомунун аң-сезиминде да нике түшүнүгү өзүнүн аксиологиялык маанисин жогото баштагандыгы байкалат. Мунун себептери катары никеге туруучу жубайды тандоодогу пландоо көз караштарынан, никеге болгон салкын көз караштардан, жубайлык милдетке таандык жүрүм-турумдардан байкоого болот.

Кыргыз коомунда үй-бүлө куруу мыйзамдарынын ишке ашуусундагы кээ бир өзгөчөлүктөр бүгүнкү күнгө чейин сакталган. Этнографиялык булактарга ылайык, никеге туруучу жубайды тандоодо атайын ортомчулар (свахи, жакын туугандары ж.б.) салт боюнча кудалашып, көп мезгил ала качуу сыяктуу варианттарды колдонушуп келгендиги маалым. Кыргыз коомунда үй-бүлөнүн башчысы катары – «атанын» ролу жогору болгондуктан, атанын макулдугу дайыма чоң мааниге ээ болуп келген жана атанын макулдугу көбүнчө жаштарга нике союзун түзүүгө негиз болуп берген. Кыргыз коомунда узак мезгил бою күйөө, келиндин өз алдынча таанышып, нике маселелерин чечүүсү жокко эсе көрүнүш экендигин салттык билим ырастап келет. Ошондой эле үй-бүлөлөрдүн экономикалык, тиричилик, атактуулугу да эске алынуучу маселелерден экендиги белгилүү.

Учурдагы кыргыз коомунда нике алдындагы ырым-жырымдар трансформацияланууда. Коомдун алдыга карай өнүгүшү, дүйнөлүк өнүгүүнүн таасирлери жаштардын нике маселелерин өздөрү талкуулашып, өз алдынча чечүү аракеттерине көмөкчү болууда. Кыргыздын салт билимине ылайык бул көрүнүштү эки тараптуу баалоого болот. Биринчиден, өз алдынчалуулук жубайлардын бирин-бири тандоосуна шарт жаратса, экинчиден ошол жубайлар курган үй-бүлө союзу тез эле талкаланып, ажырашуулардын катарын толуктаганы коомчулукту, ата-энелерди ойлондуруучу маселе болуп саналат. Ошого байланыштуу ата-энелер

мурдагыдай эле үй-бүлө куруучу балдарын көзөмөлгө алуу аракеттерин көрүп, ага түздөн-түз катышып, кээде басым жасашып келишет, өздөрүнүн оюн жана чечимдерин таңуулашат. Жыйынтыгында, талаш-тартыштар жаралат, түшүнбөстүктөр пайда болуп, үй-бүлө конфликттери тутанат. Жаштар албетте социалдык, этникалык, билимдүүлүк көрсөткүчтөрү менен айрымаланысуу менен жаштардын мамилелеринин функциясы алмашат да милдеттүү түрдө никеге туруу керек дегендин ордуна, жекелик мамилелешүүдөгү партнерлорунан интимдик өнөктөштүктү гана көрүшөт да, эч убакта жубайлыкты максат кылып коюшпайт. Ошондуктан, үй-бүлөдөгү чыр-чатактын, түшүнбөстүктүн, зомбулуктун көрүнүшүн жаратышат. Окмуштуулардын пикирине ылайык: “Семья нередко рассматривается как частная сфера жизни людей, однако насилие в отношении супруги представляет собой нарушение прав человека, поэтому государственные органы должны предпринимать шаги по оптимизации ситуации в этой области” [2.267].

Үй-бүлөлүк зомбулук жубайлык мамилеге жарака кетүүнүн негизинде келип чыгат. Мезгилдин алга жылышы менен үй-бүлөлүк зомбулуктун түрү өзгөрүп, коомдо кездешүү динамикасы жогорулады. Согласно Н.О.Плешкова: “однако лишь в прошлом столетии насилие в семье стало осознаваться в качестве социальной проблемы и получило негативную оценку специалистов и ученых, занимающихся данной проблемой. Изучение семейного насилия в социологии осуществляется только с 60-х гг. прошлого столетия. Благодаря женским организациям в России в начале 90-х гг. в средствах массовой информации появились статьи, которые были посвящены проблеме семейного насилия, затем повсеместно стали возникать кризисные центры, телефоны доверия, убежища для потерпевших от семейного насилия. В то же время в официальных документах и общественном сознании российского общества утвердилось мнение, что семейное насилие – это применение грубой физической силы. Вместе с тем насилие в семье представляет собой многогранное социальное явление, представляющее в различных формах (психологическое, экономическое, физическое, бытовое, сексуальное и т.д.) [2.3].

Жогоруда белгилегендей үй-бүлөлүк зомбулук маселесин бир катар окмуштуулар бүгүнкү күнгө чейин жана бүгүнкү күндө да илимий анализге алып, өз сунуштарын берип келгендигине карабастан, көп түрү, көптөгөн себептери, курч абалы менен кулачын жайууда. Ошого байланыштуу бул илимий макалада учурдагы кыргыз коомунда кездешип жаткан үй-бүлө зомбулуктарынын түрлөрүн тактоо, себептерин аныктоо жана жоюу, алдын алуу жолдорун коомчулукка сунуштоо максаты көздөлдү. Бул максатты орундатууда үй-бүлөлүк зомбулук маселесин илимий анализден өткөргөн илимпоздордун эмгектерин теориялык-методологиялык негиз катары колдонуп, “үй-бүлө зомбулугу” терминин маани-мазмунун ачып көрсөтүп, акыркы учурларда кыргыз коомунда өтө көп кездешип жаткан үй-бүлөлүк зомбулуктардын себептерин тактап, толуктап, ММКна, социалдык тармактарга берилген материалдарды иргеп, өзгөчөлүктөрүн изилдөө менен аналогиялык анализ жүргүзүү аракетин жасадым. Негизинен илимий макала окмуштуулар колдонуучу илимий методдорду пайдалануу менен ишке ашты. Тактап айтсам, үй-бүлөлүк зомбулукту анализдөөнүн институционалдык, социомаданий жана конфликтологиялык багыттарынын жардамынын негизинде ишке ашыруу жолдорун белгилей кетейин. Бул багыттардын шайкештиги үй-бүлө зомбулугунун себептерин изилдөөгө негиздүү булак болуп саналат. Бул багыттарды ишке ашырууда колдонулуучу эмпирикалык база болуп, социологиялык сурамжылоо жүргүзүү усулдарын айтууга болот. Кыргыз коомундагы аялдарга көрсөтүлүп жаткан зомбулуктар тууралуу социалдык тармактарда сурамжылоо жүргүзүү менен бир катар жыйынтыктарды алууга болот. Ал эми автордун жеке салымы пандемия жана карантин шартындагы үй-бүлөлүк зомбулуктар жана психологиялык абал боюнча онлайн сурамжылоо жүргүзүп, мындай шарт көптөгөн үй-бүлөлөргө терс таасир берген жана кээ бир аялдар ошондой эле эркектер

зомбулукка кабылгандыгы тууралуу жоопторду алган. Негизи үй-бүлө зомбулуктарын изилдөөнүн социологиялык жана криминалогиялык методдору белгилүү. Ал эми автор илимий макаланы даярдоодо социологиялык сурамжылоо жүргүзүүнүн өзгөчө ынанымдуу экендигин баса белгилейт. Автор катышкан социологиялык сурамжылоонун жыйынтыгына ылайык, Кыргызстандын Жалал-Абад областында үй-бүлө зомбулуктары катталып, физикалык, сексуалдык, психологиялык, экономикалык, моралдык, ачык жана жабык зомбулуктар бар экендиги жана алардын ар түрдүү себептери такталган. Маселен Жалал-Абад областынын Сузак районуна караштуу Бек-Абад айлында катталган жубайынын мойнуна дөңгөлөктү илип, колдоруп байлар, уруп-согуу фактылары [9]. Кыргыз Республикасынын ички иштер министрлигинин маалыматына ылайык, 2012-жылдан 2018-жылга чейин үй-бүлөлүк зордук-зомбулукка кабылгандардын саны 2415тен 7114кө чейин өскөн [7]. КСДП фракциясынын депутаты Айнуру Алтыбаева соңку учурда өлкөдө жаш балдарга жана аялдарга болгон зомбулук күчөп жаткандыгын айтты [8]. Ошондой эле “аял ыйлаган коом бактысыз” экендиги коомдук көз карашта көп айтылууда [10].

Негизинен үй-бүлө зомбулугун социологиялык изилдөөдөн өткөрүү көйгөйдү комплекстүү изилдөөгө чоң жардам берет. Социология илими үй-бүлө конфликтерин изилдөөнүн төмөндөгүдөй булактарын бөлүп көрсөтөт. Зомбулукка кабылган субъектинин жеке психологиялык мүнөздөрүн, үй-бүлөдөгү ички чөйрөнүн табиятын, коомдогу коомдук-маданий деңгээлди. Үй-бүлө куруу маданиятын салт билиминин көзү менен карасак, ар бир улутка таандык баалуулуктар акырындык менен өзгөрүүгө дуушар болуп олтуруп, азыркы мезгилде экономикалык, социалдык жана улуттук тоскоолдуктар алынып, жаштардын, үй-бүлө куруучулардын бири-бири таануусунун потенциалы кеңейди. Бул кеңейүү оң гана натыйжаларды бербестен тескерисинче терс жактары көбүрөөк байкала баштады. Айрыкча адамдардын жекеленүүсүнүн өсүүсү жашоосуна каршы келген терс тенденцияларды жаратып, башкача айтканда ал аял менен эркектин бири-бирине аткара алгыс, адам чыдагыс талаптарды коюусунун өсүшү менен шартталып, мунун арты жубайды тандоодо, нике союзун түзүүдө көп убакытты талап кылып, көбүнчө мүнөзү, деңгээли, көз карашы бири-бирине дал келген үй-бүлө куруучулардын эки айрылыш жолго түшүүсүнө да түрткү болууда. Демек, бири-бирин толуктап турган, бири-бирине төп келген үй-бүлө куруучулардын санынын азайуусу, тескерисинче, бири-бирине шайкеш келбеген адамдардын үй-бүлө куруусу көпчүлүк учурларда үй-бүлө мүчөлөрүнүн биринин зомбулукка кабылуусуна түрткү болууда десем жаңылбайм. Ошондой эле учурдагы кыргыз коомунда жубайлык милдетти аткаруудагы жүрүм-турумдардын өзгөрүүсү, адам үчүн интимдик мамилелер ырахаттануунун булагы деген түшүнүктөр жана сексуалдык өзүнө тартуу, баалуу мүнөздөрдүн бири деген жоромолдор маанилүү жана баалуулук катары өсүүдө. Анткени бул сексуалдык өзгөрүүлөрдөн байкалат, биринчиден, сексуалдык мамилелер учурда ачык эле никеге чейин да никеде да байкалат. Экинчиден, сексуалдык мамилелер эркек үчүн да аял үчүн да чоң мааниге ээ болуу менен ал жубайлык милдеттерден да балалуу болуудан да бошотот.

Учурдагы кыргыз коомунда төрөлүүнүн саны да салыштырмалуу азая баштагандыгы белгилүү. Аялдар же эркектер балалуу болууну калашса да никеге турушпагандыгы көп кездешүүдө. Бул процессти ишке ашырууну тактап айтканда, никеге турууну улам жылдырып отуруп (себептери, кесиптик карьера, материалдык кызыкчылык ж.б.) жашы улгайып кеткен учурлары көп эле кездешет. Курактык улгаюу менен коомдук аң-сезиминде жогорулоо байкалат жана өздүк “Мени” да күчтөнөт. Мен жашай алам, мен аткара алам, мен өзүм үчүн жашайм ж.б. Көз караштырындагы “Мен” сезиминин жогорулоосу үй-бүлөлүк ийкемдүүлүккө ткарама-каршы келет. Демек, мындай шартта салттык баалуулук, салт билими тууралуу сөз да кылууга болбойт. Ошондой эле аялдын же эркектин өздүк “Менинин” жогорулоосу үй-бүлө конфликтерине, зомбулуктарына айлануу мүмкүндүгүн жаратат. Ан-

дан сырткары азыркы кыргыз коомунда ролдорду бөлүштүрүү мамилелеринде да баалуулук системалары өзгөрүлүүдө. Үй-бүлө куруу, аны сактоо, бала төрөө, жубайлык милдеттерди никенин рамкасында чектөө, үй-бүлөлүк ролду бөлүштүрүү (аялдык, эркектик) ж.б. багыттарда алсыроо жана алсыздык байкалууда. Анын натыйжасы да бири-бирине болгон зомбулукка шарт жаратууда.

Нуклеардуу үй-бүлөлөрдө, бүлө мүчөлөрүнүн саны өзгөрүп, балдардын саны азайууда, бүгүнкү кыргыз коомунун көпчүлүк үй-бүлөлөрүндө экиден ашык бала төрөлбөй калган фактылар кездешип жатат. Кээ бир жубайлар такыр баласыз үй-бүлө жашоосун кечиришип, аны идеалдуу деп эсептешкен учурлар да жок эмес. Мындан, төрөлүүнүн азайтуусун, аз балалуу болууну, аң-сезимдүү жакырлануу тенденцияларын байкоого болот.

Үй-бүлөдөгү өзгөрүүлөр менен байланышкан дагы бир тенденция патриархалдык укладдын жоюлушу. Аялдын экономикалык өз алдынчалыгы патриархалдык моногамиянын кризисине алып келди. Кээ бир Европа мамлекеттеринде 2-3 жашка чейинки балдарга кам көрүү ата-эненин экөөнө бирдей тиешелүү болуп, кимисинин кесиптик квалификациясы (эмгек маянасы, финансы табуу мүмкүнчүлүгү ж.б.) жогору болсо ошонусу иштей берет да, экинчиси пособие алып баланы карай берет. Ал эми учурдагы кыргыз коомунда бул вариант жолго коюла элек. Тескерисинче, бала төрөө аны багуу, тарбиялоо, чоңойтуу аялдарга гана таандык көрүнүш сыяктуу кабылданат.

Баалуулуктар системасынын өзгөрүүсү ролдорду бөлүштүрүүдө салттык өзгөрүүлөргө да алып келди. Эркектин эркектик функциялары, аялдын аялдык функциялары аткарылбай калууда, кээде алмашып калганын байкайбыз. ХХ кылымдын башында өз алдынча бышып-жетилген эркек өзүнөн бир топ жаш кыздар менен никеге турушкандыгы байкалса, ал эми азыркы учурда аялы күйөөсүнөн бир топ жашка чоң болуп жаткандыгы жөнүндөгү маалыматтар да жок эмес. Учурда үй-бүлөлөрдүн өсүү тенденциялары ушундай, ошону менен эле үй-бүлө мүчөлөрүнүн мамилелери, ата-энелер менен балдардын мамилелери да чоң мааниге ээ. «Үй-бүлө - клуб» термини жана түшүнүгү, эркин союз никеси да учурдун мүнөздүү белгилери. Негизинен үй-бүлө системалары, структуралары өзгөрүүдө, жаңы типтер, салттуу үй-бүлөлөргө альтернативдик никелердин саны күндөн күнгө кошулууда.

1980-1990-жылдардагы ойлонолубаган, даярдыксыз социалдык эксперименттер үй-бүлө мамилелеринде кыйратуучу тенденциялардын өсүшүн күчөттү. Себеби, мамлекеттик деңгээлде коммунисттик идеология кулады да социалдык жана руханий баалуулуктар өзгөрүүгө дуушар болду. Коммунисттик идеологиянын ордуна улутчулдук, же салттуу диний баалуулуктардын, улуттук-элдик салттын негизиндеги улутташуу идеологиясы жаралды.

Батыш цивилизациясы, жаңы түзүлгөн, жаңыдан өнүгүп келе жаткан өлкөлөргө чоң таасирин тийгизди. Социалдык-экономикалык кризис, товарга (импортко) социалдык кызматка муктаждык, материалдык дүйнөнүн артынан түшүүгө мажбур кылды. Эмгек, чыгармачылык, досуг, үй-бүлө, сүйүү – баары базар (рынок) мамилелери менен сугарылды, баары «баа» менен аныкталып калды. Баа менен баалануунун кедергиси үй-бүлөлүк ынтымак жашкоого тийип, үй-бүлөлүк конфликтерге, бирин-экинчиси басынтууга, зомбулуктун кээ бир көрүнүштөрүнө алып келди.

Ар бир элдин, улуттун, өлкөнүн өз маркасы, өзгөчөлүгү бар. Бул анын салттык маданияты, тили, дини, идеологиясы, дүйнө таанымы, жашоо стили, баалуулуктар системасы ж.б. Канчалык бөлүнүү, ажырым болбосун, баарын жалпы адамзаттык маданият бириктирип турат. Ошого карабастан, дүйнөнү каптап келе жаткан ааламдашуу алкагы же массалык маданият ар бир адамды өзүнө багындырып келүүдө.

Үй-бүлөнүн кадыр баркы, социалдык-баалуулук ориентациясында кескин түрдө деңгээли төмөндөдү. Социологиялык изилдөлөрдүн жыйынтыгында 25 жаштардагы жаш адамдардын 2/3 никеде турушпайт, 35 жаштардагы адамдардын 1/3 үй-бүлөлөрү жок, 60 жашка че-

йин 1/10 үй-бүлө түзбөй өмүр кечиришет. Социологиялык сурамжылоолордун жыйынтыгы боюнча жаш үй-бүлөлөр, чогуу жашагандан баштап 5-10 жыл балалуу болуулары келбейт. Балалуу болууну каалаган жубайлар 1-2ден ашпаган балалуу болууну каалашат [4.27]. Ал эми ажырашуулар XX кылымдын акырында миллиондоп эсептелсе, азыр андан эки эселеп көбөйүп өсүүдө.

Учурда замандын эң коркунучтуу апааты болуп аборт эсептелип калды. Абарттор көнүмүш көрүнүш болуп калуу менен, өз баласына карата массалык террор катары эсептелет. Жүз жыл мурда жашаган италиялык юрист Рафаэль Баллестрини «Элдин адептик сапатынын толук түшүүсүнүн, бузулуусунун анык далили – «аборт» жасоо көнүмүш иш катары жана абсалюттук көрүнүш катары эсептелип калышы» - деп айткан пикири азыркы учурда далилденүүдө. Бул көрүнүш азыркы мезгилде эч кандай жаңылык же коркунуч эместей [6.78].

Үй-бүлөнүн кризистеринин бири–үй-бүлөдөгү ролдордун (функциялар десек да болот) туура эмес бөлүнүшү. Үй-бүлөлүк роль – коомдогу адамдардын социалдык рольдорунун түрү жана ал үй-бүлөлүк тайпада индивиддин ордун жана функцияларын аныктап берет. Тактап айтсак, ал: жубайлык (аялы, күйөөсү), ата-энелердин (ата-эне), балдардын (кызы, баласы, агасы, эжеси, карындашы) муундар аралык жана муундар ичинде (чоң ата, чоң эне, улуу, кичүү) мамилелер. Башкача айтканда үй-бүлөдөгү негизги нерсе «ролду» туура бөлүштүрүү, аткаруу анткени бул роль ар бир үй-бүлө мүчөсүнүн тагдырын чечип калуусу мүмкүн.

Үй-бүлөнүн ийгиликтүү түптөлүшүнө, үй-бүлөлүк ролдордун ситуациялык талаптарына жооп берүү, бир ролду аткаруу менен экинчи ролго өтүп кетүүгө даяр болуу (мис: үй-бүлөнүн бай мүчөсү көп убакыт үй-бүлөнүн каржылык маселесин чечип, башчы ролун аткарып келет да, бир учурда ал абалы өзгөрөт (жумушсуз калат же ж.б.) бул жерде кырдаалга жараша ролун өзгөртүш керек. Ролдук милдетти аркалай албагандыктан, жана көптөгөн себептерден бир топ конфликттер жаралат.

Үй-бүлөдөгү чыр-чатактардын келип чыгуу себептерин социологдор изилдеп:

- Ролдук образдардын чыр-чатагы, үй-бүлөнүн мүчөлөрүнүн ролдорунун туура эмес түзүлүшү, бөлүнүшү.
- Ролдор аралык чыр-чатак (муундар аралык, экинчи муундагы жубайлар бир эле убакта бала да, ата-эне да ж.б.).
- Ролдор ичиндеги чыр-чатак, бир роль өзүнө карама-каршы талаптарды коюп алганы. Учурда, үй-бүлөдөгү аял–эне, аял, кожойке, тарбиячы ж.б. ошол эле учурда эркек менен катар материалдык камсыздоого катышат, башка манилүү маселелерди да чечип калышы мүмкүн деген пикирге келишкен.

Эгер аялы жогорку статустагы социалдык же кесиптик кызматта иштеп калса, же көп каражат (акча) табуучу тармакта иштеп калса, ал ролун үй-бүлөсүндө да колдонсо үй-бүлөдөгү чыр-чатактын көбөйүүсү күтүлөт.

Учурдагы коомдо үй-бүлө социалдык институт катары социалдык функцияларын, үй-бүлөдөгү ролдук эмес мамилелерин өзгөрттү. Үй-бүлөдөгү салттык аялдын ролун (тиричилик менен алектенүү, бала төрөө, тарбиялоо) ошол эле мезгилде эркектин ролун (кожоюндук, мүлк ээси, экономикалык-материалдык каржылоочу ж.б.) алмаштырып койду десек болот. Мунун себеби гендердик теңсиздикти жоюу, аялдарды өндүрүштө, саясатта, социалдык-экономикалык тармакта ж.б. бир топ тармактарда аялдардын эркектер менен тең-тайлаша иштеши, каржы маселесин тең чечиши себеп болду. Бул жагдайлардан чыр-чатактар жогоулап, демографиялык көйгөйлөр жаралууда, төрөлүүлөр азайууда, өлүм көбөйүүдө.

Мына ушулардын негизинде, коомдун мыйзам ченемдүү жана капыстан өнүгүүсү (урбанизация ж.б.) салттуу үй-бүлөлөрдүн бузулушуна алып келди. Учурдагы заманбап үй-бүлө,

салттык үй-бүлөдөн социалдык-демографиялык мүнөздөрү менен, социалдык маданий көйгөйлөрү менен, психологиялык өзгөчөлүктөрү менен айрымаланды.

Экономикалык реформалар, жекече ишмердүүлүктүн эркиндиги коомдун өзгөрүүсүнө алып келет. Эгерде мурдагы коомдогу үй-бүлөнүн типтери: жумушчунун үй-бүлөсү, колхозчунун үй-бүлөсү, интелегенттин үй-бүлөсү – деген мүнөздөргө ээ болсо, азыркы коомдун үй-бүлөлүк типтери: миллионердин үй-бүлөсү, бизнесмендин жана соодагердин үй-бүлөсү, жумушсуздун жана авторитеттин (крим чөйрөдөгү) үй-бүлөсү ж.б. мүнөздөргө ээ. Албетте үйдөгү салттык көйгөйлөрдө (балдарды тарбиялоо, бүлөө башчысы) социомаданий, психологиялык планда жаңы көйгөйлөр жаралат. Комерсанттын балдары жеткиликтүү, материалдык жактан камсыздалып, көп акча кармашат, бирок ата-энесинин кароосунан, (ата-эненин убактысынын аздыгына байланыштуу) руханий нравалык баарлашуусунан көп колдонуша албай калат, ал эми жумушсуздун үй-бүлөсүндө өзүнчө көйгөйлөр: балдарынын көзүнчө атанын аброюнун түшүшү, себеби ал үй-бүлөсүн камсыздандыра албай, алсыз болуп калды. Баласында коопсуздук сезими сынат да, келечектен коркуу, ишенимсиздик ээлеп алат, анын келечектен үмүттөнүүсү күмөн. Керек болсо негативдүү ой жүгүртүү, пассивдүүлүк ж.б.лар бийлеп алуусу мүмкүн. Фермердин үйүн алсак, эмгекчил, чарбачыл ата-эне балдарын жашы жете электе эле кара жумушка жумшап же эксплуатация кылышат.

Үй-бүлөнүн өнүгүүсү көп балалуу жана аз балалуу болуп бөлүнөт. Статистика боюнча 1990-жылдардан бери мурунку СССР өлкөсүнүн, азыркы КМШ өлкөлөрүнүн үй-бүлөлөрүндө төрөлүү азайды, өлүм көбөйдү. Мис: орус үй-бүлөсүндө мурда 2-4 балалуу болушса азыр бир балалуу же такыр баласы жок үй-бүлөлөр актуалдуу. Борбордук Азия жана кыргыз үй-бүлөлөрүн алсак мурда 4-10 бала төрөлсө, азыр 1-4 (максимум) бала төрөлүүсү күтүлүүдө [4.89].

XX кылымдын 70-жылдарынан никеге катталбаган ата-энелерден «никесиз» төрөлгөн балдардын саны өсүү тенденциясы жаралды. Ар бир онунчу төрөлгөн наристе никесиз, 20 жашка чейинки бешинчи аял никесиз төрөйт. Атасыз үй-бүлөлөр, жалгыз эне тарбиялаган балдар абдан көбөйүүдө.

Ошентип, учурдагы коомдо «нуклеардык» (бир ата-эне менен) үй-бүлө деген жаңы үй-бүлө структурасы пайда болду. Бул көбүнчө жаш үй-бүлөлөргө таандык. Нуклеардык үй-бүлөлөрүнө мүнөздүүсү, ата-энелерден балдардын бөлүнүп жашоосу. Үй-бүлөдө жубайлардын ортосунда, ата-энелер менен балдардын ортосунда ички үй-бүлөлүк демократизация жана эгелитардык процесстер байкалат.

Ушул тенденциялар менен байланышкан башка (альтернативдик) үй-бүлөлөр пайда болду. Бул, эркектердин аялы, балдары бар, аларды толук камсыздашат, жакшы мамиледе жашашат, бирок ошол эле мезгилде башка аял менен көңүлдөш (ойнош) болуп жашашат, аны да толук камсыздайт. Эки бүлөө тең бири-бирин билишет, бул конкубинат - үй-бүлөлөр деп аталат. Аялы менен күйөөсү эки башка үйдө (же бөлмөдө) жашаган үй-бүлөлөр да пайда болду, алар годвин–нике деп айтылат [5.9]. Андан да башка бир жыныстагы никеге туруулар көбөйүүдө.

Азыр деле үй-бүлөлөрдүн салттык патриархалдык маанидеги ролдорду бөлүштүрүү тиби жашап келет, алар күйөөсү жумушта иштөө менен табарман ролун аткарып үй-бүлөнү толук камсыздайт, ал эми аялы үйдүн очогун сактоочу жана үй-тиричилигиндеги бардык жумушту аткарып келет. Мунун сакталуусуна, биринчиден: коомдогу бай эркектердин болуусу жана алар үй-бүлөсүн толуккандуу камсыздашы; экинчиден: өндүрүштүн кыскаруусу, жумушсуздук жана балдарды мектепке чейинки тарбиялоочу мекемелердин азайуусу, кызмат көрсөтүү чөйрөлөрдүн жетишпестиги, көптөгөн аялдардын үй кызматына байлап салгандыгы эсептелет.

Учурдагы заманбап жашоодо үй-бүлөлөрдүн жашоосун анализдеп олтуруп үй-бүлөлүк мамилелерден кээ бир формалдашууларды белгилесек болот, үй-бүлөдө руханий кыйналуусуз баардык милдеттерди аткаруу, үй-бүлөдө материалдык көйгөйлөр, мамилелерде жаракалардын сезилиши, жылуу мамиленин, камкордуктун, көңүл буруунун жоктугунун сезилишин, мамилелешүүдө ата-эне жана балдардын ортосундагы адептик-психологиялык дал келишпестиктер байкалат.

Бүгүнкү күндө үй-бүлөлөрдүн түрдүү формаларын кезиктирсе болот. Баарынан көбү, никесин юридикалык каттапай эле жашоо, тиричилик кечирүү, чогуу материалдык байлык топтоо, балалуу болуу ж.б. Бул көрүнүштүн аягы, бир топ мезгил чогуу жашагандан кийин же балалуу болгондон кийин никесин официалдуу юридикалык коттоодон өткөрүшөт же бир топ убакыт чогуу жашашып, балалуу болушуп, ажырашуу процессин, катаал, жаракаттуу, талашуулар, соттошуулар коштоп эки башка жолго түшүшөт.

Сөз соңунда жыйынтыктап айтаарым кылым карыткан кыргыз элинин мурдагы тарыхында сөзсүз үй-бүлө күтүүгө чоң басым жасалып, ал эми ажырашуу жат көрүнүштөрдөн болгондугу белгилүү. Ошого байланыштуу турмуштук азап-тозок, кайгы-кубанычына ортоктош болгон кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын төрөлүсүнө басымдуу көрүнүш болгон. Бул илимий макалада учурдагы үй-бүлөгө жалпы анализ жасалып, оң жана терс көрүнүштөр реалдуу берилди. Ошондой эле учурдагы үй-бүлөгө базар экономикасы ички жана сырткы миграция процесстери, маалымат саясаты (интернет), батыш маданияты чоң таасир тийгизип, кыргыздын салтык үй-бүлөсүнүн өзгөрүүсүнүн себептери көрсөтүлдү. Стабилдүү эмес жашоо шарт үй-бүлөдөгү ролдорду аткарууга өз кедергисин тийгизгендиги да илимий макаланын түйүндүү маселелеринен. Туруктуу сапаттуу үй-бүлөнү сактап калуу мамлекеттик саясаттын негизи экендигине токтолуу менен, маалымат булактарынан айрыкча үн алгы жана сыналгылардан идеалдуу үй-бүлө идеяларын жайылтып көпчүлүккө жеткирүү негизги милдеттердин бири.

Колдонулган адабияттар

1. Вебер Г. Кризисы любви: Системная психотерапия Берга Хеллингера, М.,2001.
2. А.Б. Фахретдинова Основные направления преодоления супружеского насилия в отношении женщины в современном российском обществе //Ученые записки казанского государственного университета// Том 150, кн. 4 Гуманитарные науки 2008, стр.267.
3. Плешкова Н.О. Семейное насилие и пути его преодоления в современном российском обществе: региональный аспект // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук., Пенза 2017, стр3.
4. Шнайдер Л.Б. Психология семейных отношений, М.,2000.
5. Гаранина Е.Ю., Коноплева Н.А., Карабанова С.Ф., Семейведение (учебное пособие), М.2009.
6. Сатир В. Вы и ваша семья, М., 2002.

УДК 130.2.

РОЛЬ РАННЕЙ КЫРГЫЗСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПРОБЛЕМАХ ЯЗЫКА И ПИСЬМА

Токтогулова Г. Т.

Жалал-Абадский государственный университет, доцент, г.Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье дан научный анализ роли представителей кыргызской интеллигенции в проблемах языка и письма а также деятельности общественного просвещения. Как известно проблема языка и письма это средство связывающее все человечество и используемое всеми народами мира. Неразрывное единство национального языка и письменности обретает в жизни народа многообразные воплощения. Языковые же факты и феномены культуры не поддаются строгому разграничению, потому что изменения, происходящие в сфере культуры отражаются в языке, языковая эволюция в свою очередь стимулирует ход культурных процессов. На конкретных языковых материалах кыргызского языка показано, что культура представляя собой наивысший семотической уровень принадлежит в равной степени как к миру языка, так и к миру действительной жизни людей. В данной статье даны научный анализ эволюции, языковая политика. Предложены обществом аналогия языковой политики народов мира.

Ключевые слова: интеллигенция, язык, политика, идеология, джадидизм, мусульманства, грамотность, безграмотность, просвещения, эволюция, нация, этнос, народ, идея, модернизация, глобализация, мир.

КЫРГЫЗ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫН АЛГАЧКЫ ӨКҮЛДӨРҮНҮН ТИЛ ЖАНА ЖАЗУУ МАСЕЛЕСИНДЕГИ РОЛУ

Токтогулова Г. Т.

Жалал-Абад мамлекеттик университети, доцент, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрүнүн тил жана жазуу маселесиндеги ролуна, коомдогу агартуучулук ишмердүүлүгүнө илимий анализ берилди. Белгилүү болгондой тил жана жазуу маселеси бул дүйнө эли колдонгон, жалпы адамзатты бири-бири менен байланыштырган каражат. Ар бир элдин, улуттун, этностун өзүнө таандык тили бар. Мына ошол тилдик каражаттын натыйжасында ар бир элдин, улуттун, мамлекеттин салт санаасы, маданияты, адабияты, илим-билими, цивилизациясы, саясаты жана башка ушул сыяктуу багыттары өсүп өнүгөт. Ошондуктан тилди сактоо, өстүрүү, байытуу ар бир элдин, жарандын милдети болуп саналат. Улуттун тили жана жазуусу ошол элдин жашоосу менен тыгыз байланышта. Тилдик фактыларды маданий феномен катары карасак болот, анткени маданияттын өнүгүү динамикасы тил аркылуу өлчөнөт. Улуттук тилдерге таандык материалдардан белгилүү болгондой, ар бир эл өз тили менен дүйнөлүк тилдердин катарын толуктайт.

Түйүндүү сөздөр: интеллигенция, тил, саясат, идеология, жадидчилик, мусулманчылык, сабаттуулук, сабатсыздык, агартуучулук, эволюция, улут, этнос, эл, идея, модернизация, ааламдашуу, дүйнө.

THE ROLE OF EARLY KYRGYZ INTELLIGENTSE IN PROBLEMS OF LANGUAGE AND WRITING

Toktogulova G. T.

Jalal-Abad State University, docent, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

This article provides a scientific analysis of the role of representatives of the Kyrgyz intelligentce in the problems of language and writing, as well as the activities of public education. As you know, the problem of language and writing is a tool that connects all of humanity and is used by all peoples of the world. The indissoluble unity of the national language and written language acquires in the life of the people diverse incarnations. Linguistic facts and

phenomena of culture do not lend themselves to strict differentiation, because changes in the sphere of culture are reflected in language, linguistic evolution in turn stimulates the course of cultural processes. It is shown on specific language materials of the Kyrgyz language that culture, representing the highest semiotic level, belongs equally to the world of the language, and to the world of people's real life. This article provides the scientific analysis of the evolution of language policy. The society proposed an analogy of the language policy of the peoples of the world.

Keywords: intelligentsia, language, politics, ideology, Jadidism, Islam, literacy, illiteracy, education, evolution, nation, ethnos, people, idea, modernization, globalization, world.

Кыргыз элинин коомдук-саясий жашоосундагы демократиялык кайра түзүүлөрдүн таасири, бул элдин тарыхын кайрадан карап чыгуу багытына шарт түздү. Айрыкча инсан таануу багыты колго алынып, карт тарых барактарында катылып жаткан коомго өзгөчө пайда келтирген, коомду өзгөчөлөнгөн орду болгон инсандарыбыз жаңы тарых барактарынан орун алышты. Алар кыргыз интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрү болуп саналышкан илимий жана мамлекеттик ишмерлер Ишеналы Арабаев, Касым Тыныстанов, Петр Кузьмич Юдахин, Сатыбалды Нааматов жана Базаркул Данияров. Кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрүнүн тарыхтагы ордуна бир катар окмуштуулар тарабынан илимий анализ берилгендиги белгилүү. Ошентсе да алардын жалпы кыргыз коому үчүн, жалпы кыргыз эли үчүн жасап кеткен өзгөчө эмгектери бар. Атап айтсам, эл агартуу маселесин ишке ашыруу, жазуу жана тил маселеси. Тил демекчи, тил – бул дүйнө эли колдонгон, жалпы адамзатты бири-бири менен байланыштырган байланыш курал болуп саналгандыктан, геосаясий мейкиндикте дүйнө элдериндеги тил маселесинин актуалдуулугу артууда. Анткени анын жардамы аркылуу жашоо уланып, жалпы адамзат бири-бири менен байланышып, коомдогу функциясын аткарып келүүдө. Ар бир элдин, улуттун, этностун өзүнө таандык тили, билим деңгээли, дүйнө таанымы жана жазуусу бар. Мына ошол көрсөткүчтөрдүн натыйжасында ар бир элдин, улуттун, мамлекеттин салт санаасы, маданияты, адабияты, илим-билими, цивилизациясы, саясаты жана башка ушул сыяктуу багыттарынын динамикасы аныкталат. Ошондой эле бардык көрсөткүч тил аркылуу аныкталат жана ишке ашырылат. Ошондуктан жогорудагы кыргыз интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрү тилди сактоо, өстүрүү, байытуу, сабаттуулукту жоюу, элди илимге тартуу, жазуу саясатын туура жүргүзүү сыяктуу багыттарды өз кезегинде туура баамдашып, эл агартуу жаатында алгылыктуу иш аракеттерди жүргүзүшкөн. Кыргыз элиндеги араб тамгасы менен жазуу Он тогузунчу кылымдын алгачкы мезгилдеринен эле белгилүү. С.Кудайбергеновдун пикирине ылайык, «кыргыз элиндеги араб тамгасы менен башталган алгачкы басма иштери 1911-жылдарга таандык» [1.140]. Ал эми 1923-жылы К.Тыныстанов араб алфавитин кыргыз фонетикасындагы муктаждыктарга жакындатып, түзүп чыккан [2.93]. 1924-жылы И.Арабаев ушул алфавиттин негизинде алгачкы кыргыз алиппесин түзгөн жана ошондой эле кыргыз элинин алгачкы газетасы «Эркин-Тоо» жарык көрө баштаган [3.93]. 1925-жылы 25-27-майда Пишпекте Кыргыз Автономиялуу областынын биринчи илимий-педагогикалык съезди болуп, анда араб алфавити официалдуу бекитилген [1.140].

Тарыхый маалыматтардан белгилүү болгондой Кара-Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүшү менен, өлкөдө Кара-Кыргыз илимий-усулдук комиссия түзүлүп, бул академиялык борбордун жетекчиси болуп, И. Арабаев, ал эми орун басары болуп Касым Тыныстанов, окмуштуу катчы К.Юдахин ошондой эле Б.Данияровдор иштешкен [4.39]. А.К.Болпонова өзүнүн илимий изилдөөсүндө «Илим комиссиясындагы негизги роль И.Арабаевге таандык болуп, ага бир катар оор милдеттер жүктөлгөндүгү, ал эми К.Юдахин кыргыз тилинин сөздүгүн түзүүгө чоң салым кошкондугу, ал эми Б. Данияров жана К. Тыныстановдун кыргыз тилин реформалоодогу ролунун чоң» экендигин баса белгилеген. Мындай маалыматтарды архив барактары менен бекемдей кетсем, 1925-жылы 1-январда элге билим берүүнү жакшыртуу максатында, агартуу мекемелеринин тармактары түзүлө баштаган (ф.652,оп.3,л.7)

[5]. Эл агартуу комиссариаты жалпы эл массасынын сабатсыздыгын жоюу аракетин көрүп («Доклад о постановке дела народного просвещения в Киргизской Автономной области» (ф.1384, оп.1, ед, хр. 55, л. 13)) [6], бирок, билимдүү улуттук кадр маселеси, эне тилиндеги окуу китептери менен камсыздоо маселеси, котормо иштери кыйынчылык жаратып турган. Андан сырткары араб алфавитине өтүү, андан соң латын тамгасына көчүү сыяктуу назик маселелер да кыргыз интеллигенциясынын сап башында турган өкүлдөрдүн мезгилине дал келген. Кыргыздар араб алфавитин 1924-1928-жылдар аралыгында колдонушкан.

Архивдик маалыматка ылайык, Кара-Кыргыз илимий-усулдук комиссиянын төрагасынын орун басары К. Тыныстановтун жетекчилиги менен 1927-1928-жылдары Кыргыз Комитетинин жыйынын отчетундагы негизги маселе катары 1928-жылдын 1-сентябрынан жаңы алфавитке өтүү маселеси каралган. Мында араб алфавитине өтүү менен жетишилген ийгиликтер белгиленип, ошондой эле араб алфавити менен иш алып баруудагы кыйынчылыктар, тактап айтканда, араб алфавитинин кыргыз тилинин күн санап өсүшүн канааттандыра албагандыгы, анын курамындагы үндүү тамгалардын, айрыкча ичке үндүүлөрдүн жетишсиз болгондугу, бир эле тамганын сөз башында, ортосунда, аягында үч түрдүү өзгөрүп жазылуусу, оңдон солго карай жазуудагы кыйынчылыктар ошондой кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн толук тейлей албоосу тууралуу бир катар ойлор ортого салынган. Ошол жыйындын жыйынтыгы араб тамгасы менен параллел 1928-жылдын 1-сентябрынан латын тамгасын киргизүү жана колдонуу чечимин чыгарган. Ошентип, 1928-1929-окуу жылында бардык кыргыз мектептеринде, кесиптик техникалык окуу жайларында латын тамгасында окутуу колго алынган. Ушул эле архив барактарында жаңы алфавит менен басмаканадан чыгаруу иштери, окуу китептеринин жана адабияттарынын саны төмөнкүдөй берилген. 1926-1927-окуу жылында беш түрдүү аталышта кырк беш миң даана көрсөткүчтү берсе, 1927-1928-окуу жылында он тогуз аталышта жүз сегиз миң беш жүз даана экендиги айтылат. Алардын ичинен 50% басмага берилгендиги кошумчаланат. Ал эми мезгилдүү басма сөз жаатында болсо, 1926-1927-жылдары газета 2 даана, 1927-1928-жылдары газета 2 даана, журнал 2 даана чыгарылгандыгы белгилүү. Ошентип, Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин токтому менен латын алфавити мамлекеттик алфавит болуп таанылып, иш өндүрүшүндө араб алфавити менен катар колдонула баштаган. 1927-жылдын аягында латын алфавити иш өндүрүшүндө дээрлик колдонула баштаган. Демек, кыргыз интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрүнүн эл агартуу жаатында жүргүзгөн иш-аракеттеринин натыйжасы бүгүнкү күн үчүн тарых болуп, учурдагы жетишкендиктердин өзөгүн түзөт. Өз мезгилин саясатына, өнүгүү багытына, жашоо агымына ыңгайлашуу менен коомго алгылыктуу эмгектерин арнашкан. Алардын өрнөктүү өмүрлөрүнөн сабак алуу бүгүнкү муундун милдети.

Колдонулган адабияттар

1. С. Кудайбергенов. Орфография кыргызского языка//Орфографии тюркских литературных языков СССР.-М.:Наука, 1973-с.140-144.
2. С. Кудайбергенов. Совершенствование и унификация алфавита киргизского языка (рус.)// Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР.-М.: Наука, 1972.-с.93-98.
3. М.И. Исаев. Языковая строительство в СССР.-М.: «Наука», 1979,-с.90-93.
4. А.К. Болпонова Касым Тыныстанов – ученый и государственный деятель Кыргызстана //дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Бишкек 2003. С.39.
5. Материалы по введению алфавита в учебных заведениях Кирг ССР, о состоянии народного образования (ф.652,оп.3,л.7).
6. Материалы о введении в Киргизской АССР нового киргизского алфавита (ф.1384, оп.1, ед, хр. 55, л. 13)).

УДК: 947(575.2):39:398

**ФИЛОСОФСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СТИХОТВОРЕНИИ ДООРОНБЕКА САДЫРБАЕВА
«ЗАМАНА»**

Умуркулова Ч.Ж.

Международный университет им. К.Ш.Токтомаматова, старший преподаватель,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан**Аннотация**

В стихотворении «Замана» кыргызского народного героя, известного политика, поэта Дооронбека Садырбаева проводится философский анализ его значения в жизни кыргызского народа. В начале звучали песни поэтов-современников прошлых веков. Однако в стихотворении Садырбаева затрагивается проблема современного общества. В нем анализируется уважение к старшему поколению, ценности кыргызского менталитета, неписаные законы в кыргызском обществе, снижение статуса традиционной культуры. С психологической точки зрения упадок личных ценностей, влияние запада четко и резко описывается.

Ключевые слова: Дооронбек Садырбаев, философский анализ, обычай, времена, общество, обряд, менталитет, горбатая демократия.

**ДООРОНБЕК САДЫРБАЕВДИН “ЗАМАНА” ЫРЫНЫН ФИЛОСОФИЯЛЫК
МААНИСИ**

Умуркулова Ч.Ж.

К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, ага окутуучу,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан**Аннотация**

Кыргыз Эл Баатыры, белгилүү саясатчы, акын Дооронбек Садырбаевдин “Замана” деген ырындагы ой толгоолор бүгүнкү кыргыз баласынын жашоосундагы өзгөрүүлөрдү камтыган маанисине философиялык анализ жасалат. Уюткусу өткөн кылымдардагы акын-заманчылардын ырлары менен үндөшөт. Бирок Садырбаевдин ырында жаңы доордогу коом жана адам маселеси козголгон. Анда улуу муундарды сыйлоо, кыргыз менталитетинин баалуулуктары, кыргыз коомундагы жазылбаган мыйзамдар, салттык маданияттын статусунун төмөндөшү тууралуу анализ берилген. Психологиялык өңүттөн алып караганда инсан баалуулуктарынын төмөндөшү, батыштын таасири таасын сүрөттөлүп, курч жазылган.

Ачкыч сөздөр: Дооронбек Садырбаев, философиялык андоо, үрп-адат, замана, коомчулук, адат, менталитет, бүкүрү демократия.

**THE PHILOSOPHICAL MEANING OF DOORONBEK SADYRBAEV'S POEM
"ZAMANA"**

Umurkulova Ch.G.

International University named after K.Sh. Toktomamatov, senior lecturer,
Jalal-Abad city, Kyrgyzstan**Annotation**

In the poem “Zamana” by the Kyrgyz national hero, famous politician, poet Dooronbek Sadyrbaev, a philosophical analysis of its significance in the life of the Kyrgyz people is carried out. At the beginning, songs of poets - contemporaries of past centuries sounded. However, Sadyrbaev's poem touches upon the problem of modern society. It analyzes respect for the older generation, the values of the Kyrgyz mentality, unwritten laws in Kyrgyz society, and the decline in the status of traditional culture. From a psychological point of view, the decline of personal values, the influence of the West is clearly and sharply described.

Keywords: Dooronbek Sadyrbaev traditional, philosophical cognition, the world community, tradition, custom.

«Замана» – агымы, замана поэзиясы - кыргыз ырчылар поэзиясында жана коомдук-саясий турмушунда өзгөчө ой-пикирлерди жараткан багыт. Заманчылар поэзиясы XIX к. пайда болуп, XX кылымдын баш чендерине чейин жашап келген. Тарыхый аспектиден алганда, акын заманчылардын чыгармалары мектептерде, жогорку окуу жайларда окутууга, басмадан чыгарууга тыюу салынган. Элдин аң-сезимине тескери таасир бере турган, бай-манаптык идеологияда жазылган, мазмуну реакциячыл чыгармалар катары окуучуга жеткирилген эмес. XIX жана XX к. баш чендеринде өөрчүгөн кыргыз ырчылары «замана» деген ат менен көлөмдүү ырларды чыгарышкан. Мисалы, Калыгул Бай уулунун «Акыр заман», Арстанбек Буйлаш уулунун «Тар заман», Молдо Кылычтын «Зар заман», Молдо Нияздын, Жеңижоктун, Сагымбай Орозбак уулунун, Тоголок Молдонун «Замана» деген санат ырлары бар. Заманчы-акындар жана алардын чыгармалары басмадан кайрадан басылып чыгып, жаңыча баалар берилүүдө [5]. Ушул аспектиден алып караганда кыргыз Эл Баатыры Дооронбек Садырбаевдин “Замана” деген ыры жаңы көз караштагы замандын өзгөрүүсүндөгү курч жазылган ыр болуп эсептелет. Мисалы:

Кыйыры кызыл тили басмырланып,

Кыйлалар кыргыз болбой калат окшойт [8] - деген саптарында демократиялык доордун кыргыз коомчулугуна тийгизген терс таасирин берген. Ал эми Арстанбек Буйлаш уулунун ыр саптарында дагы:

Эми орус зор болду,

Кайран кыргыз кор болду.

Байыркыдан барк кетти,

Каада-нуска нарк кетти [6] - деп сүрөттөгөн. Мында орус падышачылыгынын катаал саясатынын кыргыздарга тийгизген терс таасири айтылса. Садырбаевде демократиялык коомдун таасири баяндалган.

Заманисттердин саясий көз караштары, идеологиясы кандай эле, эмнени жактап, кайсы көрүнүшкө каршы күрөшкөн?. Заманчылардын дээрлик көпчүлүгү колониализмдин ар кандай формасына каршы турган, кыргыз жерине жат адамдардын, өзгө диндин жана маданияттардын келишин туура көрбөгөн, гомогендүү маданий өнүгүүнү жан дили менен жактаган адамдар болгон.

Ушундай эле идеяны Дооронбек Садырбаевда 2001-жылы чыккан “Бүкүрү демократия” (Горбатая демократия) [9] деген эмгегинде кыргыз элине сырткы терс маданияттын, саясий-экономикалык таасирин мыкты сүрөттөгөн.

Көптөрдүн көзүнөн жаш тамат окшойт,

Көңүлдөр көчкөн журттай калат окшойт.

Эркектик касиети аз акчасы арбын,

Эсирге эки катын алат окшойт [8]– мында коомубуздагы эркектин статусунун улам төмөндөшү жөнүндө ачык айтылган.

Жокчулук дилде каргы тагат окшойт,

Жон тери жаш карыга жабат окшойт – деген эки сапта социализмдин жоюлушундагы журттун социалдык абалы даана чагылдырылган.

Ушундай эле турмуштук сүрөттө Арстанбек акындын “Тар заман” чыгармасында:

Азуулуга бар заман,

Бечарага зар заман.

Заманың келди жакындап,

Тайган иттей такымдап [4. 267]

-деген үзүндүдө акындын турмуштук, коомдуксоциалдык көз карашынын жыйындысы чагылдырылган. Ырда көрүнүп тургандай, окуялар бир топ узак мезгилди камтып турганы ачыктан-ачык байкалат. Негизинен акындын чыгармачылык багытын өзү жашаган доордун,

чөйрөнүн деңгээлинде баалоо орундуу болсо керек. Ошондой эле идеяны Барпы Алыкуловдун “Дүнүйө” деген ыр саптарында мыкты сүрөттөлгөн.

<i>Бир адамга залалды</i>	<i>Кээ бирөөнүн малы көп,</i>
<i>Анык кылдың, дүнүйө.</i>	<i>Бардам кылдың, дүнүйө.</i>
<i>Бир неченди мээнеттүү</i>	<i>Барган сайын көбөйтүп,</i>
<i>Карып кылдың, дүнүйө.</i>	<i>Жардам кылдың, дүнүйө.</i>
<i>Жокчулуктан неченди</i>	<i>Кээ бирөөнүн малы жок,</i>
<i>Зарыктырдың, дүнүйө.</i>	<i>Шалдаң кылдың, дүнүйө [3]</i>

-деген саптарда адам жашоосунун абалы сүрөттөлгөн.

Кыргыз заманчылары тууралуу сөз кылганда алар атуулдук ачык позициясын, оюн ар дайым жашырбай айткан. Ошондой эле тарыхый сабагы, гуманисттик көз караштары азыр да сый-урмат менен айтууга арзыйт жана эң алгачкы кыргыз интеллигенттери десек жаңылыштык болбос. Алар колониализмге каршы турганы менен турмуштагы жаңылыктарга да оң көз менен караган, ошол эле орус маданиятынын оң жактарын да калыстык менен белгилешкен.

Доор алмашкандагы маданий түшүнүккө англис тарыхчысы жана ойчулу Арнольд Тойнбинин бир пикирин эскере кетсек. Тойнби төл маданият менен өзгө маданияттын жолугушуусу, же бет келиши ар дайым драмалуу таризде өтүп, адегенде коркуу, чочулоо менен коштолуп, бирок акыры маданий жакындашуунун пайдасын түшүнүү болоорун, конфликт акыр аягында диалог, компромисс менен аяктаарын белгилеген. Бул көрүнүш бардык элдердин руханий турмушунда, анын ичинде эң эле өнүккөн деген маданияттарда да ар дайым орун алаарын, тарыхый прогресс ошентип ишке ашаарын абдан ишенимдүү далилдер менен ачып көрсөткөн.

“Заманчыл” акындардын дээрлик бардык чыгармаларында өз учурундагы турмуш чындыгын чагылдыруу менен бирге, аларга карата өздөрүнүн көз караштарын, мамилелерин билдиришкен. Айлана-чөйрөдөгү болуп жаткан өзгөрүүлөр: элдин жашоо-турмушунун кысылышы, мурдагы жол-жобо, нарк-нускалардын кетиши акындарды кайгырууга алып келген. Дооронбек Садырбаевдин ырында да бул тема ачык сүрөттөлөт.

Урпактар ата салтын чанат окшойт,
Уул-кыз уйга жүгөн тагат окшойт.
Селкилер сезим төшөп көчө-көйдөн,
Серектеп өзүн сатып калат окшойт [8].

Алгачкы учурларда Арстанбекти замандын өзгөрүшү чоң убайымга салган сыяктуу Дооронбек Садырбаевда, ал үчүн келечек белгисиз жана караңгы, коомдун кандай жолдо барарын, кандай нравалык-этикалык идеяларды карманарын түшүнө алган эмес. Көркөм сөздүн күчү менен айрым маселелер боюнча өз сөзүнө калкты ишендирип, замандын катаалдыгын эл сезимине жеткирип, делебесин козгой алган.

Акын замандын бүтүндөй доорун: адеп-ахлак, жүрүш-туруш эрежелери, тарыхый-турмуштук, коомдук-социалдык, жер-суу, жайыт маселелери, мамлекетти башкаруу эрежелери, элибиздин байыркы учуру, келечеги, каада-салты, үрп-адаты, диний түшүнүгү, социалдык ал-абалы жана руханий байлыгына чейинки маселелерди камтыйт.

Эки доордо жашаган кыргыз акындарынын заман темасына кайрылуусу тарыхый факт. Дооронбек Садырбаев кино тармагында жүрүп келечекке карай багытын, ойчулдугун, көркөм сөздүн чебери экендигин аныктоого, социалдык көз карашын баамдоого кенен мүмкүнчүлүк түздү. Акын жеке гана өзүнүн ой-пикирин билдирбестен, гумандуу демократиялык доор учурундагы элдин жашоо-турмушунун, өзгөргөндүгүн ачык айтып, реалдуу ой жүгүртө алган:

Эпсиздер экини төрт кыла албаган,

Энеден туума бойдон калат окшойт [7].

Коомдук турмуштагы өзгөрүүлөр менен коштолгон кыргыз элинин руханий маданияты да бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болот. Дооронбек Садырбаев прогрессивдүү демократиялык көз караштагы ойчул акын деп айтсак болот.

Барпы акындын «Аялдын жакшысы» - деген ырында:

<i>Жакшы аялдын белгиси,</i>	<i>Жагымдуу болот жамалы,</i>
<i>Аста сүйлөп күлүшү,</i>	<i>Боорукер болот тууганга,</i>
<i>Жыла баскан жоргодой,</i>	<i>Астаадил болот мейманга</i>
<i>Майин болот жүрүшү.</i>	<i>Чалкыган көлдөй кең болот.</i>
<i>Жайык болот кабагы,</i>	<i>Барча журтка тең болот [2.70].</i>

– деп баяндаса, «Аялдын жаманы» деген ырында:

<i>Жаман аял белгиси,</i>	<i>Бышырганы атала,</i>
<i>Адамды келбейт көргүсү,</i>	<i>Үчтөн бирин күл кылат.</i>
<i>Үйүнүн ичин чыр кылып,</i>	<i>Казанын жуубай катырат.</i>
<i>Көрүнгөнгө булкунат.</i>	<i>Идиш-аяк чачылат [2.72].</i>

- деп сүрөттөлсө, ал эми Дооронбек Садырбаевде:

Сойкунун шам чырагы жанат окшойт,

Сокурлар соодадан көз табат окшойт [8]- бул саптарда аялзатынын бүгүнкү күндөгү адеби ачык жана курч мүнөздө баяндалган. Начар аялдын мүнөзүнө баа берүү менен, аялзатынын жүрүм-турумунун кандай нукта өзгөргөнүн эки сап аркылуу жеткирген.

Кыйдынын кырчангысы канат окшойт,
Кыйырга кыйла бүлүк салат окшойт.
Кзурайын, кумалагын болушө албай,
Кудалар кубалашып калат окшойт [8].

– бул саптан дагы кыргыз журтунун акылга сыйбаган жат көрүнүштөрдүн пайда болуп жаткандыгын баяндоодо. Мисалы С.М.Абрамзондо салт боюнча “бел куда”, “бешик куда” деген кыргыздын уникалдуу салттарынын болгондугун өз изилдөөлөрүндө далилдейт [1.341]. Мындай баалуулук капитал менен алмашып бара жаткандыгына кыйыр көз салгандай.

Окуунун ооматы ылдый агат окшойт,
Он жылдык дарбазасын жабат окшойт.
Базарга бар тапканын алып сатып,
Балдарда чүкө ойнобой калат окшойт [8].

– деген саптардан улам салттык маданияттын унутулуп баратканы жаштардын чүкө оюнунун бөлүнүшү тууралуу гана эмес ал жөнүндө түшүнүгү да болбой кала тургандай деңгээлге жетип калбагай эле деп чочулоо менен баяндаган сыяктуу. Ал эми алгачкы бүкүрү демократия чордонунда билим алуунун да сапаты начарлагандыгын орчундуу маселе катары козгогондугун көрүүгө болот.

Дооронбек Садырбаевдин “Замана” аттуу ырындагы бүтүндөй кыргыз коомчулугундагы болгон жаңы өзгөрүүлөрдүн, адатка туура эмес келгендигин өткөн доордогу заманчы-акындардын ырларына салыштырмалуу анализ жасаганга аракет кылдык.

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” Фонду, 1999.
2. Барпы. /Түз. Апилов Б. 1 том. – Бишкек, 1995.
3. Барпы Алыкулов. Дүнүйө. <https://kg.tyup.net/barpy-alykulov-dunujo-1343>
4. Кыргыз антологиясы. – Бишкек, 2000.

5. Каратаев О, Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. Бишкек: Бийиктик- 2005-ж.
6. Кебекова Б. Арстанбек. Ырлар. – Бишкек, 1994.
7. Осмоналиев И. “Тар заман”, «Зар заман» темаларынын Калыгулдан кийин Арстанбек, Тоголок Молдо салттык улантылышы. Известия вузов, Бишкек. № 1, 2014
8. Садырбаев Дооронбек “Замана” https://www.kyrgyz_historical_path_zamanists_dec_18_2012/24803470
9. Садырбаев Д. Горбатая демократия. – Бишкек, 2001.

УДК 821.51

**«ЦЕННОСТЬ ДЕТСТВА ИЛИ ДЕТСТВО СОВРЕМЕННОГО ПОКОЛЕНИЯ».
РЕЦЕНЗИЯ НА ЭССЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «МОЕ ДЕТСТВО»**

Хурибаева Э.Г.¹, Доолотбекова Г.С.²
Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова, доцент¹, преподаватель²,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Рассказ «Мое детство», одно из последних произведений великого писателя Чингиза Айтматова, покорившего своим пером Вселенную, с интересом читается в детской литературе, особенно среди юных читателей. Само собой разумеется, что содержание короткой, но содержательной воспитательной работы сформировало младенчество писателя, его детские впечатления и уроки взрослого прошлого. А как сегодня проходит детство нашей молодежи, есть ли шанс на такое светлое будущее как писатель? Какие факторы определяют детство? В век современных технологий проблемы со здоровьем, интеллектуальный рост и особая роль генетики являются основными мотивами или вкладом, чтобы внести небольшой вклад в развитие своей страны как гражданина. Мы постараемся рассмотреть эти проблемы.

Ключевые слова: Детство, джайлоо, обычай, будущее, основа, талант, влияние, юность.

**«БАЛАЛЫКТЫН КӨРӨҢГӨСҮ ЖЕ АЗЫРКЫ МУУНДУН БАЛАЛЫГЫ».
Ч.АЙТМАТОВДУН «БАЛАЛЫГЫМ» АТТУУ БАЯНЫНА САРЕСЕП**

Хурибаева Э.Г.², Дөөлөтбекова Г.С.²
К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, доцент¹, окутуучу²
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Ааламды калем менен багынткан чебер жазуучу Ч.Айтматовдун акыркы чыгармаларынан болгон «Балалыгым» баяны балдар адабиятында жана өзгөчө жаш окурмандар арасында кызыгуу менен окулуп келатат. Мазмуну жөнөкөй бирок маңыздуу, тарбиялык мааниси чоң чакан чыгармадан жазуучунун уюткулуу балалыгы, балалыктан алган таасирлери, жетилгенде өткөн күндүн сабактары мыкты инсан кылып калыптандырганын айтпаса да белгилүү. Ал эми учурдагы жаштарыбыздын балалыгы кандай өтүп жатат, жазуучуну кандай түптөлгөн келечеги ушундай жаркын болушуна мүмкүнчүлүк барбы? Кандай факторлор балалыкка туура багыт берет? Атуул болуп өз мекенинин өнүгүүсүнө тамчыдай салым кошууга азыркы технологиянын заманында эң алгач ден-соолук маселеси, интеллектуалдык өсүү жана генетиканын өзгөчө орду кандай түрткү же салым кошууда ж.б. маселелерге саресеп салмакчыбыз.

Ачкыч сөздөр: Балалык, жайлоо, үрп-адат, келечек, уютку, талант, таасир, өспүрүм курак.

**«THE VALUE OF CHILDHOOD OR THE CHILDHOOD OF MODERN YOUTH».
ANALYSIS OF CH.AITMATOV'S STORY "MY CHILDHOOD"**

Huribayeva E.G.¹, Doolotbekova G.S.²
International University named after K.Sh.Toktomamatov, docent¹, lecturer²,
Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The story "My childhood", one of the latest works of the great writer Chingiz Aitmatov, who conquered the universe with his pen, is read with interest in children's literature and especially among young readers. It goes with out saying that the content is simple but meaningful, a small work of great educational value, the writer's fermented child hood, the impressions of child hood, the lessons of the pasta san adult make him a better person. And how is the child hood of our young people today, is there a chance for such a bright future as a writer? What factors guide child

hood? In the age of modern technology, health issues, intellectual growth and the special role of genetics are the main motivations or contributions to make a small contribution to the development of one's homeland as a citizen. Let's take a look at the is sues.

Keywords: Childhood, jailoo, custom, future, base, talent, impact, youth.

Ч.Айтматов балалык жана жаштык кезинин өзгөчөлүү бир учурларынан алынган “Балалыгым” атуу чыгармасын жараткан “Балалыгым” эң алгач Цюрихтеги “Юнионсферлаг” басмасынан немис тилинде “Кыргызстандагы балалык” деген ат менен жарык көргөн. Мына ошол басылмадан Мухаммет Мертек түрк тилине которгон жана ал 2002-жылы чыккан. Түркчөдөн Абдыкерим Муратов жана Бактыгүл Чыныбаева кыргызчалаган. Дал ушул кыргызчадан орус, өзбек тилдерине которулган. Чыңгыз Айтматов өз баянын орус тилинде сүйлөп берген. Аларды орусча мыкты билген Фридрих Хитцер немисче жазып чыккан. “Балалыгым” аттуу чыгарма “Чоң энем”, “Алгачкы эмгек акым”, “Атамдан калган элестер”, “Карышкырлар менен кездешүү”, “Адам өлтүрүүнү көздөп...”, “Бөжөндөгөн бөжөгүм”, “Студент жана эшек”, “Түлкү”, “Чыныгы Ысмайыл”, “Джерс букасы жана Долондогу махабат”, “Жамийла менен Данияр”, “Жан дүйнө жаңырыктары”, “Дыйкан ыры” аттуу бөлүмдөрдөн турат. Бул ар бир бөлүмдөгү окуялардын жазуучунун чыгармачылыгына таасири тийгендигин байкоого болот. Чыгарма ар кайсы окуялардын кыска үзүндүлөрүнөн турат. Мында жазуучунун не бир түркүн ички ой-толгоо, эскерүүлөрүнөн турмуштун баардык оош-кыйыш, татаалдыктары менен бирге сейрек кездешүүчү талантынын өсүшүнө түрткү болгон окуяларга күбө болобуз.

Балалык кезинде башынан өткөн оор күндөрдү чагылдыруу, башкаларга айтып берүү үчүн адабият деген бир дүйнөгө аралашууга туура келгендиги тууралуу жазуучу аталган эмгегинде эскерген. Мына ошондой эс тутумга ээ болуу да, аларды төкпөй-чачпай башкаларга айтып берүү да чоң талант. Билимдүү үй-бүлөдө тарбиялануу, Айымкыз чоң энесинен, Карагыз апасынан узун улама жомок, түркүн элдик чыгармаларды угуу келечекте ар тааптуу курч инсандын өсүшүнө башат эмей эмине. Жаштайынан кыйын кырдаал, атасынын трагедиясы, кыргыз элинин башына түшкөн ачарчылык жылдар, согуш мезгилдери көргөн, билген өткөн күндөрүнүн баары автордун тагдыр тизмеги, адамдыктын улуу сересине жетелеген, адам болуп калыптануу стадиялары болуп саналат. “Уядан эмнени көрсөңүчканде ошону аласың”-деген улуу сөздү жазуучунун балалыгы туурасындагы эскерүүлөрү тастыктайт. Анткени, ошол өмүр таржымалында кездешкен ситуациялар менен адамдар кийинчерээк чыгармаларында этаптуу баяндалып, мейли сүйүү, мейли согуш темасында болбосун чыныгы прототиптеринин негизинде чагылдырылып отурат. Дегенибиз кыргыз элинин нукура каада-салты, жашоо тирикчилиги, руханий психологиясы, өзгөчөлүктөрү, дүйнө таанымынын туундулары терең сиңирилген инсанда гана Ч.Айтматовдой улуу адамдын калыптанышы талашсыз. Алсак ал чыгармасында мынтип эскерет: Жайлоо бул – бейиштин төрүндөй ажайып чөлкөм. Бийик тоолордогу көкмөк шиберлер, түркүн түстүү гүлдөрдүн кооздугу бул эми өзүнчө бир кайталангыс керемет көрүнүштөр. Түбөлүк жаткан мөңгүлөр тараптан жоргутуп келген салкын, таза аба... Таштан-ташка урунуп шаркырап аккан мөлтүр кашка тоо суусу... Ар кыл айбанаттар менен куштардын керемет үнү, очокко жага турган отунундун ушунчалык көптүгү... Булардын эми кайсыл бирин айта аласың... Кыскасы, жайлоо деген адамга жашоосунда не бир эстен кеткис, айтып түгөткүс эң сонун күндөрдү тартуулайт.

Ооба, кыргыздар жайында улуу тоолорго боз үйлөрүн тигишет. Күз келээри менен журттарын таштап, кайрадан кыштоого көчүшөт. Албетте, ашуу жабылып кала электе жакага үлгүрүү ылаазым. Кокус кыш эрте түшүп калса, кар жаап, жайлоодогулар кар көчкү алдында калып калуу коркунучуна кабылат. Мындай кар көчкүлөр адамдарды гана эмес, үйүр-үйүр карышкырларды да карап отурбайт, басып калат да, алардын баары кар көчкү алдында өмү-

рүн тамам кылат. Андыктан да, жайлоодогу шарылдап аккан дарыянын суусунун четиндеги муз каймактаганда дароо көчүп кетүү шарт.

Керемет табиятка суктанып кыргыздын бийик тоо, кенен жайлоолорунда өттү балалыгы. Көчмөн турмуштун кыйынчылыгы, мал чарбачылыгы, жай мезгилинде жайыт которуп шатыра шатман көңүлдүү да жай да турмушту башынан кечирди. Эзелтен аздектелип келген кыргыздын унутулгус каада-салт, үрп-адатында жайлоого көчүүдөгү өзгөчө ырым-жырымдар, жазуучунун бул саптарынан көрүнөт: - Ашууга бир күн калганда көч бир жерге чогулуп өргүү алат. Бул түн «шыкама түнү» деп аталат. Биздин кербен да бир күнү ошондой «шыкамага» чогулду.

Ушул эле ойду улап андан ары : Ашуулардын колдоочу жана ээлерине болсо:

– Бизге тоскоол боло көрбөгүлө! Үстүбүзгө жамгыр тытмалап ургулабасын, бороон сок-посун! Жөө туман же асмандан түшкөн булут менен көзүбүздү тосуп салбасын! Биз бул тоолорду, жайлоону жаныбыздан артык көрөбүз! Балдарыбызга бак бере көр! Мал-жан жайлоого сак-са-лаMAT, түгөл жетсин! Кайра кайткан жолубузда да бөөдө кырсыктан коруй көр! Баардык кыйынчылыктарды бул жакка таштагыла! Малга көк шиберден оозтийүү насибин буйру! Биз куштардын үнүн угуп, жайлоодогу боз үйдүн түндүгүнөн күндүн нурун тиктегибиз келет! Теңирим, сага шүгүр кылабыз, ушул ашуудан аман-эсен өткөрө көр?! - деп жалынып-жалбарышчу.

Кандай керемет кептер! Кийин да көпирет эле жай-лоого бардым. Бирок, ошондогудай керемет сөздөрдү канча күтсөм да кайрадан кайталап эшите албадым...

Көрүнүп тургандай кичинесинен басып өткөн жашоодогу ар бир баскыч боюна сиңген нукура менталитетке тиешелүү ар тараптуу көрүнүштөр оюбузду ырастайт.

Жазуучунун чыгармачылыгында анын эки тилди билүүсүнүн мааниси эбегейсиз зор болгондугун белгилөөгө болот. Жазуучу бул тууралуу: "...Ушинтип, алгачкы мертебе орус тилден кыргызчага, кыргызчадан орусчага которуп тилмеч болгом... Ошондон бери бүгүнкү күнгө чейин ушул эки маданиятка кызмат кылып келем. Жанагы окуя менин эң алгачкы тажрыйбам эле. Ошентсе да, ошол тажрыйба балалык жан дүйнөмдү козгоп, менде өз изин өмүр бою өчпөс кылып калтырып, ошондон ушул күн жашоомдун бир бөлүгүнө айланды. Тагдыр мага эки тилди билүү насибин буйруган экен..." -деп, орус тилин билүүнүн жакшы жактарын өзгөчө белгилеген. Мында зирек баланын тил таануу, өздөштүрүү жөндөмдүүлүгү айтылат.

Август айында дачадан шаарга келдик. Атам бир жамандык болорун алдын ала туйгандыктан, бизди өз жерибизге кайра кайтарууга камына баштады. Тагдырынын татаал жолунан карбаластап качып кутулуучу жылчык жоктугуна көзү жеткендей, ал жолдон чыга албасты сезгендей эми бизди ошол тагдырдан алакчылоону гана ойлонду, аны үчүн алыскы Кыргызстанга жөнөтүп ийүүнү ылайык көрдү. Бул жакта, бөтөн жерде жалгыз калуубузду каалаган жок.

Бирок, каякка барат элек? Фрунзеге кайтууга болбойт эле. Ал жакта да тырмагын матырууга камынып чоң коркунуч копшолуп жаткан. Башка да бара турган жерибиз жок, айлабыз алты кетип турган. Ошол тагдыр ташынын тапыркасында биз үчүн үлбүлдөп жанган үмүт оту жалгыз гана Маймакта калган эле. Тагыраагы темир жол Маймактан өтчү. Талаа да ошол жер-дей тамам болуп, жер улам жогорулап, адегенде жапыз дөңсөөлөр, анан бийик тоолор башталат. Шекер, Көксай, Арчалууга барчу жол дал ушул Маймактан башталып, андан ары уланат. Ошол Маймакка поюз чоң тоннель аркылуу өтүп келет.

Атактуу тоннель. Чон атам Айтмат, атам Төрөкул экөө тең ушул тоннелди салдырууга көп күч үрөгөн. Бул тоннелди курууга атам жан аябай кызмат кылган. Ал өзөмүрүндө эл үчүн көп нерсе жасаган, көпкө аракет кылган. Мына, эми ошонун жазасын алды. Алганда да өмүрүн айырбаштоо менен алды.

Атасынын бийлик тарабынан жалаа жабылып, айыпталышы, жаман атты болушу өмүрүн аягына чейинки ыза менен кайгы касирет болбодубу. Ошондогу жаш калемгердин наристе жүрөгүндөгү өчпөс так, өзгөртө алгыс тагдыр запкысы эмес беле. Аталары салдырып кеткен тоннель, улуу көчтү улаган жазуучунун элге кызматы генден өткөн мүнөз жана жөндөм эмеспи.

Согуш жылдарында почточу, катчы жана налог жыйнагыч милдеттемелерди аткарып келген. Анан да балдарга орус тилинен мугалимчилигин айтып берген кызык окуялары билимге суусаган өспүрүмдүн ары жүрөктү ооруткан кайгылуу балалыгы бир чети күлкүлүү күндөрүнөн кабар берет. Жазуучу: “Согуш кезинин окуялары ушунчалык бир жанды ачылган жана үрйөдү учурган окуялар эле. - Балалык баею жан дүйнөм менен мен ошол кайнаган окуялардын-үрөй учурган коркунучтардын, адам чыдагыс азаптын, кишини эзген кайгынын чок ортосунда болгом” - деген согуштун апаат күндөрүнө туура келген балалыгы тууралуу эскерген. Жазуучунун балалык мезгилинин таасиринде жазылган чыгармаларынан элдин этномаданиятына таандык нерселерди байкоого болот. “...элдик этномаданияттын алтын казынасын ача билүү, жазуучуга өзүнөн өзү эле келе калган жок, асмандан түшкөн табылга эмес, ал-анын бала кезинде тапкан олжосу, бала кезинде элдик салттар күчтүү сакталган чөйрөгө аралашкандыгы” деп окумуштуу Л. Үкүбаева белгилеген [2].

Билим деген кең ааламды казып изденүүдө китеп менен достошуп, анын көп сырларын ачып чыгармачылыгына негиз салган, адамдардын өз ара катышуусунун универсалдуу каражаты экенин билебиз. Менин балалыгым эске түшөт, – дейт Ч. Айтматов, – Мен китепти дайыма ыйык нерсе катары калтыроо жана абдан кастарлоо менен кармап көрөр элем. Ал кезде мен үчүн начар китеп деген болуучу эмес, мен китептин ар бир тамгасына аябай суктанаар элем, ал эми китеп жазган киши менин көзүмө ар дайыма Пушкиндей жана Толстойдой залкар көрүнөр эле [11, 170-6].

Келечектеги кыргызды даңктаган улуу инсандын балалыгы, анын кийинки тагдырына из салган балалыгы, ошол аруу балалык жан дүйнөсүндөгү өткөргөн ар түрдүү күндөрү, оор турмуштун армандуу мезгилдери, Айтматов үчүн жөн эле унутулгус окуя эмес, жөн эле жеке тагдырдын катаал бир учуру эмес, ал баарынан мурда жалпы адамзаттык маанисибар сабак, тарых.

Коркин менен диалогунда мындай дейт: «Адам мүнөзүндөгү прагматизм, рухий жармачтык, жүрөксүздүк, ойдун мажирөөлүгү сыяктуу сапаттардын негизинде эмне жатат? Албетте, балалыктын жардылыгы, кунарысыздыгы. Эгер адам өспүрүм же тестиер кезинде, же андан да мурдараак бүткүл өмүрү – өткөн чак да, учур чак да, келечек да даана ачылган адам рухунун бийик сересин жана эңбир толкундатуучу улуу мөнөттөрүн башынан өткөрбөсө, андан чыныгы личносттун өсүп чыгышы кыйын.

Ошон үчүн баланы тарбиялоодо аны аяп же эркелетүүнүн ордуна анын дүйнөсүн түшүнүп, мамиле этүү зарыл. Биз балалыктын дүйнөсүнө астейдил кунт коюп карай турган болсок, мүмкүн, өлбөстүк, түбөлүктүүлүк сыяктуу керемет сезимди баштан кечирээр элек.

Адамда балалыктын сакталышы кандайдыр обочолонгон фантазия эмес, тескерисинче, ал келечек турмуш үчүн зарыл шарт. Балалык, менимче, адам духунун, чыгармачылыгынын, поэтикалык ажардуулуунун синоними. Бүгүнкү күндө «балалыктын, өспүрүм кезин жана жаштыктын» темасына кайрылуу адабий процесстин реалдуу фактысы болуп отурушу да мына ушуну менен түшүндүрүлөт» [9, 465-466-б].

Адам уулунун келечекте инсан болуп калыптануусундагы балалыктын орду чоң роль ойноорун айтпасак да түшүнүктүү болуп турагандай. Анткени, “Бешиктеги баланын бек болоорун ким билет” - демекчи элибизде илгертен баланы тарбиялоодо анын мыкты адам болуп чоңоюусуна көңүл буруп келген. Ошондуктан “Өткөн күнүң кийинкиге алган сабагың, калыптанышың, түптөлүшүң”, - деген ойду бекемдемекчибиз.

XXI кылымдын доорунда заманыбыз агымы менен азыркы муундун балалык күндөрү кандай өтүп жатат, учурдагы абал кандай жана келечегибизди кандай күндөр күтүп жатат, ал келечекти кийинки жаштар кандай түптөйт- деген маселе ойлондурбай койбойт. Улуттук аң-сезим, көөнө тарыхыбыз, каада-салт, менталитет, тилибиз жана ата-бабадан калган улуу мурастарыбызды бүгүнкү жаштар сиңирип жатабы? Санариптештирүү заманында күнүмдүк турмуштун кайгайы менен ата-энелер толгон токой иш, проблемалар менен алек болуп, анан калса убакыттын тардыгына шылтоолоп балдарга болгон тарбия көңүл жылытарлык болбой атканы өкүндүрөт. Балдар китеп дүйнөсүнөн алыстап, искусствонун сырларын аңдабай, чыныгы табият, жаратылыш кереметтеринен жан дүйнөлөрүнө азык ала албай келет. Азыркынын алтын балалыгы өткөн кылымдардагыдай оор, кыйын күндөрүндөй азап менен өтпөсө да, жасалма баары даяр, эмгекти талап кылбаган бардык маалымат ачык болгондуктан улам, ыргалбастан, иргелбестен ушунчалык көп маалымат келип атат, ою бузук, өзүнүн маалыматы, интеллекти төмөн адамдар терс факторлорду соруп алып атат. Анан баары тең ата-энеге терс таасирин тийгизип, ата-энеден коомго, коомдон балага өтүп атат. Согуш мезгилинде, кыргыздын оор жагдайды баштан өткөргөн мезгилде коом таза эле. Мунун баары айтпаса да айдан ачык болуп турган күндө балдарыбыздын балалыгы армандуу эмей эмине?

КСДП парламенттик фракциясынын лидери Чыныбай Турсунбековдун «Мен дүйнөнү баланын көзү менен карайм» -деген интвьюсунда мындайча ой калчайт.

Мен бала кезимден көп окугам, ошол окуган китептерим мени жашоого романтикалык көз караш менен кароого алып келди. Бала кезимде, Аркадий Гайдардын «Тимур жана анын командасы» китебин окуп чыккандан кийин, мен өз айылымда тимурчулар тобун түзгөм. Балдар болуп биз жаратылышты кайтарчубуз, айылдык балдарга бактарды сындыртчу эмеспиз. Улгайган адамдардын чарбасына жардам берип, ишембиликтерди уюштурчубуз. Мунун баары көп окугандын пайдасы. Бирок, ошол эле убакта менин балалыгым укмуштуудай тегиз шартта өткөн жок. Мен көп балалуу үй-бүлөдө чоңойдум. Мен он бир тууганмын, үй-бүлөдө алтынчы баламын. Үйдө, атамдын колхоздо кара жанын карч уруп иштегенине карабай, дайым аакча жетишсиз болуптурчу. Анын айлыгы жетчү эмес. Бул кандайдыр бир деңгээлде менин турмушумда да өз изин калтырды. Ошондон бери мен дайыма романтика менен чындык жашоонун ортосунда жашап келем. [10]

Улуу муундун эскерүүлөрүнөн алардын кандай инсан болуп калыптанганын ушундан билсек болот. Ошол адамдык касиет, илим-билим жана адамгерчилик, патриоттуулук, эмгекчилдик баары балалыктан башталып, кынапталган кыш сыяктуу тепкичтерден куралат.

Ааламдашуу доору өз өкүмүн жүргүзүп турган чакта бабалардан калган мурас, кеп таржымал, санжыраларды өспүрүмдөр укпай калды. Балдар чоң ата, чоң энеден оолак, ата-эне баладан алыс калды. Тамырын тартып сураса казынанын баары улуулардын акыл эсинде сакталган сыр сандыктан чыгат. Аны сууруп чыгып, ар бирибиз колдонуп, сактап калуу келечек муундун парзы. Муну менен эмнени айткыбыз келгени белгилүү болуп турат. Балким, көзгө көрүнбөй жайылган технологиянын тору, муунткан убакытысы тар заманыбыздын балдары канткенде бүгүнкүдөн туура үлгү алып ишенимдүү инсан болуп калыптанат деген маселеге чогуу кам көрөөрбүз. Ар бирибиз жан дүйнөбүздө жаңыланууну, келечекти ойлоонуу өсүп келаткан жаш муунга жардам берүү менен өзгөртөөрбүз.

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов Ч.Т. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. 5- том. - Б., 2008.
2. Үкүбаева Л. Ч. Айтматов жана азыркы адабий процесс. - Б., 2013.
3. Айтматов Ч.Т. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. 1- том. - Б., 2008.
5. Айтматов Ч.Т. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. 2- том. - Б., 2008.
6. Айтматов Ч. Балалыгым: жазуучунун Ф.Хитцере айтып берген өмүр таржымалы. -Стамбул, 2003.

7. Айтматов Ч. Манас-Атанын ак кар, көк музу // Кыргызстан маданияты. –1975. – 1-май.-№18. – 80 – бб.; Айтматов Ч. Манас-Атанын ак кар, көк музу // Советтик Кыргызстан. – 1980. – 30-апр.- №27.
8. Култаева Ү. Турмуш чындыгы жана көркөм образ: макалалар, документалдык материалдар. – Б.: 2002.
9. Айтматов Ч. 5 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. 5-том [Текст] / Ч.Айтматов. –Б.: 1999.
10. Жаңы жүздөр. Журналы. 28-январь 2015-жыл.
11. Рахманалиев Р. “Культура чтения великих писателей”, Ф., “Мектеп”, 1989.

УДК 811.124

НЕПРОХОДИМ ПУТЬ В МЕДИЦИНЕ БЕЗ ЛАТИНСКОГО ЯЗЫКА

Эсенова А.Г.¹, Мамбеткулова А.Н.²
Жалал-Абадский государственный университет, преподаватель,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан¹
Научно-исследовательский медико-социальный институт, преподаватель,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан²

Аннотация

Знание латинского языка позволяет врачам разных стран мира без труда понимать друг друга.

Ключевые слова: латынь, латинские термины, язык врачей, анатомическая терминология, клиническая терминология, хирургическая анатомия.

ЛАТЫН ТИЛИН БИЛМЕЙИНЧЕ МЕДИЦИНАГА ЖОЛ ЖОК

Эсенова А.Г.¹, Мамбеткулова А.Н.²
Жалал-Абад мамлекеттик университети, окутуучу, Жалал-Абад ш., Кыргызстан¹
Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту, окутуучу,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан²

Аннотация

Латын тилин билүү дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүнөн келген дарыгерлерге бири-бирин оңой түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Ачкыч сөздөр: латынча, латынча терминдер, дарыгерлердин тили, анатомиялык терминология, клиникалык терминология, хирургиялык анатомия.

INVIAEST IN MEDICINA VIA SINE LINGUA LATINA

Esenova A.G.¹, Mambetkulova A.N.²
Jalal-Abad State University, lecturer, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan¹
Scientific-Research Medical-Social Institute, lecturer, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan²

Annotation

Knowledge of the Latin language allows doctors from different countries of the world to easily understand each other.

Keywords: Latin, Latin terms, language of doctors, anatomical terminology, clinical terminology, surgical anatomy.

Латинский язык является одним из наиболее древних письменных индоевропейских языков, а его алфавит основой письменности многих современных языков. В наши дни латинский язык относится к числу так называемых мертвых языков, т.к. уже давно ни один народ мира на нем не разговаривает. Но в истории мировой цивилизации влияние латинского языка сохраняется и сегодня. Большое количество слов в языках имеют именно латинское происхождение.

Не смотря на то, что считается «мертвым языком» продолжает оставаться культурным явлением современного мира. Латынь в медицине традиционно используется в анатомической, клинической и фармацевтической терминологии. Знание латинского языка позволяет врачам разных стран мира без труда понимать друг друга. Давняя традиция использования латинского языка в медицине служит объединяющим фактором для медиков всего мира и

для унификации медицинского образования. В недалеком прошлом большинство медицинских сочинений писались на латинском языке (Н.И. Пирогов, М. Ломоносов и др.) После французской революции преподавание в университетах с латыни было переведено на современные языки. В это время огромный вклад в сохранение латинского языка как языка науки внесли труды учёных по медицине, а особенно труды Н.И. Пирогова. Все свои труды великий хирург писал на латинском языке. В 1832 г. он защитил написанную на латинском языке докторскую диссертацию (выдержка: «*In vituloutrm quearteriam crurālem denudāvi. Rein sectiōne a latērecolumnae vertebralis facta, aortam abdominālem repēri. Illiko supra bifurcationem ipsius filum subduxi, eamque modis successivo constrinxi*»). В 1837 был издан труд «Хирургическая анатомия стволов и фасций». В 1889 опубликован классический труд по оперативной хирургии и топографической анатомии «*Anatomia topographicas ectionibus per corpus humanum congelatum triplici illustrata*».

Современный профессиональный язык врачей и фармацевтов – продукт многовекового развития мировой медицины и фармации. Большое влияние на это развитие, как и на многие явления в истории науки и культуры, оказали Древняя Греция и Рим. Это историческое влияние нашло свое выражение в словарях почти во всех языках. Названия болезней, патологических состояний, методов обследования и лечения больного практически во всех национальных подязыках клинической медицины даются через греко-латинскую терминологию. Например, такие термины, как *arthritis* (артрит), *gastritis* (гастрит), *anemia* (анемия) и др. В профессиональном языке медика любой страны мира специальные выражения употребляются только на латинском языке, например, *invivo* – на живом организме, *peros* – через рот и др. [8-12с].

Латинский язык играет значительную роль в анатомии и фармакологии. Все органы и части человеческого тела, а так же лекарства имеют латинские название или латинизированные названия. Рецепты выписываются на латинском языке по строгим правилам понятным фармацевтам в любой стране мира.

Развитие латинского языка влияло на развитие не только культуры античных государств, но и на медицину в целом. Начиная с античности медицинская терминология стала формироваться на двуязычной греко-латинской основе. В сборнике трудов Гиппократов «*Corpus Hippocraticum*» («Гиппократов корпус»), жившего в V веке до н.э., можно найти название многих современных терминов, таких как бронх, астма, кома, герпес, холера, эпидемия, карцинома, тиф, эмфизема и др.

Аристотель также внес огромный вклад в медицинскую терминологию. Он впервые использовал в своих трудах такие термины, как фаланга, аорта, трахея, диафрагма, глаукома, а также уточнил некоторые уже известные значения. Поэтому многовековое развитие медицинских и биологических знаний в письменной и устной форме осуществлялось главным образом на латинском языке, основанном на словарном наследии древнегреческого языка.

История медицинского словаря имеет более чем двухтысячелетнюю историю. На протяжении этого времени происходили видоизменения терминов, в частности реформатор анатомии А. Везалий (XVI в.) стремился к полной латинизации медицинского словаря (латинский термин *membrana osium circumducta* – «соединительная оболочка, окружающая кость» вместо греческого *perioosteum* – «надкостница»; лат. *dura oculi tunica* – «твёрдая оболочка глаза», вместо *sclera* – «склера») [19-22с].

Благоприятным периодом для развития медицины стала эпоха Возрождения, когда латинский язык стал международным языком науки. В этот период началась активная борьба за очищение классической латыни от вульгарной, устранение арабских слов, проводилось унифицирование и систематизация медицинской терминологии по разделам.

Терминология современной медицины представляет собой одну из самых сложных терминологических систем. Общее количество медицинских терминов неизвестно – по оценкам специалистов, терминологический фонд современной медицины превышает 500 тысяч медицинских терминов. Медицинская терминология как система представляет собой комплекс взаимосвязанных терминологий и различается по трем направлениям:

1. Анатомическая терминология. Она является неотъемлемой частью медицинского образования, так как все анатомические термины изучаются на латинском языке.

2. Клиническая терминология. Это терминология, используемая в клинической практике. Большинство клинических терминов представляют собой сложные слова, образованные из словообразовательных элементов. Общее количество клинических терминоэлементов – свыше 1500, однако они обладают различной степенью частотности. Количество наиболее активных терминоэлементов составляет около 600. Ядро клинической терминологии составляют 150 терминоэлементов, из которых образована основная часть медицинского словаря.

3. Фармацевтическая терминология. Она также использует в основном греческие и латинские слова или их части, из которых составляются искусственно новые термины и названия.

Со временем врачи и другие медицинские работники в профессиональном общении перешли на национальные языки, однако доминирование по-прежнему принадлежит греко-латинским элементам, словам и словосочетаниям, в первую очередь благодаря их универсальному национальному характеру, поэтому названия болезней, диагностик и лечений узнаются на любом языке.

Латынь в наше время используется как международный научный язык в ряде медико-биологических дисциплин и номенклатур, что изучают и используют врачи и медицинские работники со всего мира. Поэтому является абсолютно очевидным необходимость владения любым специалистом, работающим в области медицины, принципами словообразования и понимания латинской медицинской терминологии. В анатомии, гистологии, микробиологии, патологической анатомии, клинических дисциплинах, а также в фармакологии эта традиция номинации никогда не прерывалась и продолжается в наше время.

Но не только в медицине латинские слова сохранили свою функцию международного средства для терминологии и номинации. Латинскими и латинизированными греческими словами и элементами слов пользуются все языки во всех областях жизни – от бытовых названий «ВонАqua» и «автомат» до узконаучных и научных терминов «Томограф», «Синхрофазотрон» [12-18с].

Латинский язык имеет и большое общеобразовательное значение, так как помогает лучше и глубже анализировать русский язык, в который перешли многие латинские корни, создав ряд новых слов, например: коммунизм, президиум, консилиум, кворум, университет и т. д.

Латынь как официальный язык используется современной католической церковью. На латыни ведется документация Ватикана, и составляются послания римских пап. Согласно западной богословской традиции на латыни до сих пор ученые пишут диссертации и даже проводят диспуты. Знание латинского языка является непременным условием для священнослужителя католической церкви.

В связи с научным прогрессом и развитием медицинских технологий (появление новых лекарственных средств, диагностика новых заболеваний, разработка медицинского и диагностического оборудования), латинский язык будет существовать и развиваться, имея такое же значение, как и ранее.

Латинские термины широко используются в биологии и медицине. Современный Кодекс биологической номенклатуры требует, чтобы научные названия живых организмов были латинскими, т.е. подчинялись правилам латинской грамматики и были написаны буквами латинского алфавита. Для усвоения любого языка необходимо повышать свой культурно-образовательный уровень, расширять кругозор. В этом отношении полезны латинские афоризмы, изречения, выражающие в лаконичной форме обобщенную, законченную мысль, например: *Fortes fortuna juvat* – «Смелым судьба помогает». Интересны также пословицы типа: *Omnia mecum porto* – «Все мое ношу с собой»; *Festina lente* – «Спеши медленно» и др. Многие афоризмы – это отдельные строчки, высказывания знаменитых античных писателей, философов, политических деятелей. Немалый интерес представляют афоризмы на латинском языке, принадлежащие ученым Нового времени: Р.Декарту, И.Ньютону, М.Ломоносову, К.Линнею и др.

И так, медицинское знание было неразрывно связано с философией и религией и достигало высокого для того времени уровня. Возникли первые прообразы больниц, появился опыт использования «искусственного сна», проводились операции. Воинам, получавшим раны в сражениях, оказывалась помощь в виде наложения фиксированных давящих повязок для остановки крови, раны обрабатывались для предупреждения заражений. Изучались свойства сотен веществ природного происхождения, на основе которых готовились лекарства, мази, компрессы. После захвата части Европейских стран Римской империей, распространилось использование латинского языка. Римляне привнесли в Европу свои традиции и образование, которые смешивались с культурой и наукой Греции. Совершенствовалась письменность языка, который сегодня мы называем классической латынью. С развитием просвещенности развивалась и медицина. В ней появились новые научные труды, возникли первые классификации. Многие из терминов, возникшие в Древней Греции окончательно оформились и закрепились в языке Древнего Рима. Большой вклад в замену традиционных греческих терминов латинскими внес римский врач Авл Корнелий Цельс. Труды Цельса стали основой современной медицинской терминологии.

Термины и обозначения, возникшие в Древнем Риме, дошли до наших времен практически в неизменном виде и используются современными врачами. Латинский язык способствовал становлению античной культуры и всей медицины в целом. Медицинская терминология, включающая в себя анатомическую, клиническую и фармакологическую, имеет обозначения на латинском языке. Студенты изучают анатомию, которая обязательно включает в себя знание строения и частей тела человека на латинском языке. Действующие вещества лекарств, болезни и состояния человека имеют названия на латыни. Фармацевтам всех стран на латинском языке выписываются рецепты и назначения. Доминирование латыни в медицине, как международного языка, произошло благодаря ее неоспоримым преимуществам перед большинством национальных языков. Это прежде всего универсальность, лаконичность, структурированность слов, имеющих составную структуру. Каждый новый препарат или вновь обнаруженное клиническое состояние больного получает название на латинском языке. Латинский язык оказал огромное влияние не только на развитие медицины, но и на формирование большинства европейских языков. Несмотря на то, что классическая латынь сегодня практически не используется, она играет важную роль в системе гуманитарного образования.

Список литературы

1. Знаменская С.В. История латинского языка и медицинской терминологии. Общекультурное значение латинского языка. М.:ФГОУ «ВУНМЦ Росздрава», 2007 – 20-23 с.
2. Чернявский М.Н. Латинский языки основы медицинской терминологии. М.: Медицина, 2002 –16-22с.
3. Авксентьева А.Г. Латинский язык и основы медицинской терминологии. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2002 – 12-18с.
4. Латинская терминология в медицине: справ. - учеб. Пособие/ Петрова В.Г., В.И. Ермичева. - 2ое издание, испр. и доп. - М: Астрель, АСТ, 2009, стр. 1-9
5. Латинский язык и основы медицинской терминологии: учебная литература для студентов медицинских вузов, М.Н.Чернявский, 2000, стр.3-9.
6. Ю. Ф. Шульц, С. Д. Захарина, Т. В. Мерцалова, Л. Л. Савельева, Е. С. Сизякина, Л. А. Хмель «Латинский язык и основы терминологии» - М.: «Медицина», 1982.

ИИМСИ ЖАРЧЫСЫ
илимий-маалыматтык журналы

Сдано в набор в 20.02.2021. Сдано в печать 04.04.2021.
Печать офсетная. Объем 14 усл. печатных листов. $\frac{1}{16}$. Тираж 150 экз.
Отпечатано в “Чакан басма”.
г. Жалал-Абад, ул. Токтогула, 22-1. Тел.: 0703 834 624

ISSN 1694-8300

9 771694 830006